

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA

1/2011 • 14 €

Darwinismi ja suomalaisälymystö

Juutalaiset sukunimet

Lobotomia Suomessa

Korsuista kodittomuuteen

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

109. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

Päätoimittaja: Marko Lamberg

Toimitussihteeri: Veikko Kallio

Toimittajat: Juhana Aunesluoma, Seija Jalagin, Anu Lahtinen, Marko Tikka

Hallitus: Jukka Tarkka (pj.), Pauli Kettunen (vpj.), Christian Krötzl,

Tuomo Lappalainen, Markku Peltonen, Harri Rinta-aho

Ulkoasu: Heikki Kalliomaa

Historiallisen Aikakauskirjan artikkelit ovat läpikäyneet tieteellisen vertaisarvioinnin.

pro.tsv.fi/haik ■ ISSN 0018-2362

SISÄLLYS

Suuntaviivoja

Marko Lamberg, Muutosten keskeltä

1

Keho, mieli ja kieli

Antti Lepistö, Rauhan biologit. Darwinismi suomalaisessa yhteiskunnallisessa ajattelussa 1970- ja 1980-luvulla

4

Laura Ekholm – Simo Muir, Isänmaasuhteen rakentaminen ”kansallisten” nimien avulla. Helsingin juutalaisessa seurakunnassa tehdyt sukunimien vaihdot 1933–1944

29

Ville Salminen, Lobotomia psykiatrisena hoitomuotona Suomessa

48

Kolumni

Maiju Lehmijoki-Gardner, Länsimaa vaan ei Eurooppa

60

Tutkimus

Antti Malinen, Korsuista kodittomuuteen. Rintamasotilaat asunnonhakijoina sodanjälkeisessä Helsingissä

62

Katsaus

Anssi Halmesvirta, Itäisen Keski-Euroopan etninen järjestely toisen maailmansodan jälkeen

74

Syväluotaus

Oula Silvennoinen, Lojalin oppositiomiehen muotokuva

85

Arvosteluja

Jyrki Knuutila, Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin (Elina Räsänen)

90

Kirsi Salonen, Synti ja sovitus, rikos ja rangaistus. Suomalaisten rikkomuksista keskiajalla (Päivi Salmesvuori)

92

Eva Ahl-Waris, Historiebruk kring Nädendal och den kommemorativa anatomin av klostrets minnesplats (Christer Nordlund)

94

Sari Katajala-Peltomaa, Gender, Miracles, and Daily Life. The Evidence of Fourteenth-Century Canonization Process (Katja Ritari)

96

Keskiajan avain. Toim. Marko Lamberg, Anu Lahtinen ja Susanna Niiranen; Att studera medeltiden. Lena Roos (Sini Kangas)

97

Pasi Saarimäki, Naimisen normit, käytännöt ja konfliktit. Esiaviollinen ja aviollinen seksuaalisuus 1800-luvun lopun keskisuomalaisella maaseudulla (Antti Häkkinen)

99

Oiva Turpeinen, Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle (Mikko Huhtamies)

102

Teemu Keskisarja, Vihreän kullan kirous. G. A. Serlachiuksen elämä ja afäärit (Petri Karonen)

104

Ilkka Huhta, Papit sisällissodassa 1918 (Sami Suodenjoki)

106

Sirpa Kähkönen, Vihan ja rakkauden liekit. Kohotalona 1930-luku (Ulla Aatsinki)

107

Juhani Suomi, Lohen sukua (Vesa Vares)

109

Maria Lähteenmäki, Maailmojen rajalla. Kannaksen rajamaa ja poliittiset murtumat 1911–1944 (Outi Fingerroos)

110

Karjala itärajan varjossa. Viipurin läänin historia VI. Toim. Yrjö Kaukiainen ja Jouko Nurmiainen (Jouko Vabtolta)

111

Pekka Gronow, Kahdeksas taide. Suomalaisen radioilmaisuuden historia 1923–1970 (Jari Muikku)

114

History and Theory: The Next Fifty Years (Matti Peltonen)

115

Tiedemaailma

Palkittuja 117

Tutkijoiden ääni ja sähköiset aineistot 117

Kirjoittajat 117

Sivupeili 118

Notes on the content 119

Kansi: Charles Darwin. Karikatyyri James Jacques Tissot 1871. Bridgeman Art Culture History.

Muutosten keskeltä

Historialle on tyypillistä, että se hahmotetaan sarjana kehityskulkuja ja muutoksia. Jatkuvuuden havaitseminen ja ylipäänsä jatkumoiden etsiminen ja selittäminen ovat historiantutkimuksessa nuorempi ilmiö. Kuten Peter Burke totesi vuonna 1979 käsitellessään jatkumoa ja muutoksia *The New Cambridge Modern History* -teossarjan kolmannentoista osan esipuheessaan, tutkijat ovat kyllä kysyneet ja pyrkineetkin vastaamaan, miksi Ranskan suuri vallankumous puhkesi vuonna 1789, mutta harva on asettanut kysymyksensä muotoon, miksi *ancien régime* kesti niin pitkään kuin vuoteen 1789.

Vaikka nykyisin tutkitaan jatkumoitakin, yhä edelleen on trendikkäämpää tutkia muutoksia. Ylimenokaudet varsinkin ovat vaikeita: ei ole helppoa sanoa, mistä jokin ilmiö alkoi ja mihin se päättyi. Esimodernia yhteiskuntaa kuvataan usein muutos- ja kehitysvastaiseksi: kansa pelkäsi kaikkea uutta ja pitäytyi mieluiten vanhoissa käytännöissä ja kirkko puolestaan opetti, että ihmiskunnan historia oli pääpiirteiltään pelkkää moraalista degeneraatiota syntiinlankeemukselta alkaen. Kuitenkin perinteistä, siis jatkumoisista, huolimatta kulttuuri ja yhteiskunta muuttuivat kaiken aikaa niin kuin ne tekevät edelleenkin – muutenhan me tämän hetken ihmiset emme eläisi tämänkaltaisissa ja -näköisissä puitteissa emmekä päivittelisi maailman menoa.

Kun lukee tässä numerossa julkaistuja artikkeleita suomalaisesta 1900-luvun arjesta – siitä arjesta, jota eräät yhteiskuntaryhmät joutuivat kohtaamaan lähimenneisyydessä –, havaitsee,

miten muutokset voivat joskus olla nopeita: yhteiskunta ja sen asenteet ja arvot ennättävät muuttua melkoisesti yhdenkin ihmisiän aikana. Kuitenkaan kaikki saman aika-tilan jakavat yksilöt eivät ajattele eivätkä toimi samalla tavalla. Osa menneestä säilyy ja välittyy eteenpäin.

Tällä hetkellä yhteiskunnan ja sen arvojen muutostahti näyttää kiivaana varsinkin työelämässä. Työn sisällöt, rutiinit ja vaatimukset menevät monella työpaikalla kustannustehokkuuden nimissä uusiksi, joissain tapauksissa useaankin otteeseen lyhyessä ajassa. Lieveilmiöitä, kuten työntekijöiden kokemaa motivaation puutetta ja työuupumusta esiintyy, mutta niihin suhtautuminen vaihtelee paitsi yksilökohtaisesti myös julkisessa keskustelussa – hiljan kyseenalaistettiin suomalaisten todellisen työajan pituus. Ovatpa muutokset miten paljon tai vähän kuormittavia tahansa, niihin kriittisesti suhtautuvalla yksilöllä on edelleen vapaus etsiä vaihtoehtoja. Yksi vapauttava ratkaisu voi olla muuttuminen, mutta eri suuntaan ja eri tahtiin kuin vallitsevat rakenteet suosittavat ja toivovat. Ihminen on yhä oman onnensa seppä.

Muutokset ovat kohdanneet jälleen kerran myös Historiallista Aikakauskirjaa siirryttäessä tähän 109. vuosikertaan. Päätoimittaja on vaihtunut ja toimituksen kokoonpano muutoinkin uudistunut: kerallani lehteä toimittavat tästä numerosta alkaen Juhana Aunesluoma, Seija Jalagin, Veikko Kallio, Anu Lahtinen ja Marko Tikka. Mukana on siis niin aiemmin jo lehden toimittamisessa mukana olleita kuin uusia tu-

lokkaita. Kaikilla on kuitenkin vankka kokemus historia-alan tutkimuksesta, kirjoittamisesta ja toimitustyöstä. Myös lehden ulkoasu on hivener uudistettu esteettistä näkökulmaa silmäläpäitään. Perusasetelmat ovat silti samat kuin lehden historian alkutaipaleella: Historiallisen Aikakauskirjan sisältö heijastaa suomalaisen historian tutkimuksen ajankohtaisia aiheita ja tulkintoja.

Historiallisen Aikakauskirjan rooli suomalaisen historiatieteen peilinä ja foorumina ei kuitenkaan ole mikään itsestään selvä olotila, koska tiedeyhteisö niin Suomessa kuin muuallakin maailmassa on kasvavien vaatimusten edessä: moni ansioitunut tutkija ei hallinto- ja rahoituksen hakuveloitteidensa takia ehdi tai jaksa laatia edes kirja-arviota tai sitten julkaisee artikkelinsa mieluummin vieraskielisissä tieteellisissä lehdissä, ennen muuta englanniksi. Samoin moni nuori tutkija pohtii viranhakujen ja palkkatasokeskustelujen alla tai viimeistään niiden jälkeen, millä kielellä ja missä hänen kannattaisi tuloksistaan tiedottaa – Historiallinen Aikakauskirja kun ei ole kansainvälisten laatuluokitusten mukaan A-luokan lehti. Vaikka rankkauslistojen tulkinnanvaraisuus ja vääristymät ovat tiedossa, niiden laatiminen on tällä hetkellä osa suoritus- ja kilpailuhenkiseksi muuttunutta kulttuuriamme ja ne ohjaavat myös tutkijoiden ja heitä kannustavien tutkimuslaitosten valintoja. Käynnissä olevassa uudessa kielitaistelussa suomen kielellä ei enää ole sitä kulttuurista itseisarvoa, joka sillä oli silloin, kun vastinpari oli ruotsi.

Suomalaista historiatieteellistä keskustelua ei kuitenkaan voi täysin ulkoistaa vieraskielisiin julkaisuihin, koska silloin keskustelu pirstoutuisi eri foorumeille eivätkä kaikki aiheet välttämättä koskaan läpäisisi nk. kansainvälisiä julkaisukri-

teereitä. Kärjistäen voi todeta, että esimerkiksi Nottinghamin historia tai kaikki Aristoteleeseen liittyvä on automaattisesti kansainvälistä tutkimusta, kun taas esimerkiksi Laukaaseen tai Adolf Ivar Arwidssoniin liittyvä ei sitä kovin helposti ole. On myös tiedon nopeaa ja tasa-arvoista välittymistä ajatellen hyvä, että ne suomalaiset historioitsijat, joiden tutkimusten pääpaino on muun maailman historiassa, kertovat tuloksistaan kotimaisille kollegoilleen ja kotimaiselle yleisölle myös suomeksi Historiallisen Aikakauskirjan kaltaisen helposti tavoitettavan lehden kautta – kaikilla kun ei välttämättä ole pääsyä yliopistokohtaisiin salasanojen takaa avautuviin englanninkielisiin sähköisiin tiedelehtiin.

Toimituksen puolesta toivotankin tutkijakollegoiden runsaat artikkelitarjoukset lämpimästi tervetulleiksi. Toki jatkamme edelleen monipuolisia teemanumeroitamme – esimerkiksi seuraava numero käsittelee vastuunkantoa ja sitä seuraava historiatietoisuutta –, mutta kernaasti otamme vastaan myös kirjoituskutsuihimme liittymättömiä käsikirjoituksia. Lehdessä julkaistaan katsauksia, kolumneja, syväluotauksia, kirja-arvioita sekä vertaisarviointikäsitteilyn läpikäyneitä tieteellisiä artikkeleita. Historian ymmärrämme laaja-alaisena käsitteenä, jossa on useita suuntauksia ja tieteenaloja. Olemme avoimia myös monitieteiselle tutkimukselle. Palautetta voi antaa ja keskustelua lehden sisällöstä voi käydä myös Agricola-foorumilla.

Lopuksi esitän vielä kiitokseni hyvästä yhteistyöstä edelliselle päätoimittajalle Pirjo Markkolalle ja toimittajakollegalleni Tiina Kinnuselle, jotka päättivät nyt keskittyä muihin tehtäviin.

MARKO LAMBERG
marko.lamberg@juu.fi

*Lauri Anttila,
Darwin suomalaisessa maisemassa.
Mustavalkoinen valokuva, 30,00 x 38,50 cm. 1972.
Nykytaiteen museo Kiasma.
Kuvataiteen keskusarkisto.*

Keho, mieli ja kieli

Antti Lepistö

Rauhan biologit

DARWINISMI SUOMALAISESSA
YHTEISKUNNALLISESSA AJATTELUSSA
1970- JA 1980-LUVULLA

Minkälainen oli darwinismin asema suomalaisällymystön yhteiskunnallisessa ajattelussa ja arvomaailmassa kylmän sodan lopulla? Antti Lepistö analysoi keskusteluja ihmisetologiasta ja sosiobiologiasta 1970- ja 1980-luvulla ja esittää, että darwinismi vaikutti suomalaisessa yhteiskunnallisessa ajattelussa ennen kaikkea "biologisen pasifismin" muodossa. Yleisempää varsinkin 1970-luvulla oli kuitenkin vasemmistosuuntautunut "biologismin" kritiikki, joka vähäteli biologisen evoluutiotutkimuksen merkitystä ihmistieteille tai jopa kielsi sen kokonaan.¹

Darwinilaisen evoluutioteorian yhteiskunnallisista ja poliittisista merkityksistä on väitelty jo sadanviidenkymmenen vuoden ajan. Yhteiskunnalliset ajattelijat, toimijat ja liikkeet ovat yhä uudestaan kiinnostuneet elämän kehityshistoriaa valaisseista uusimmista löydöistä ja teorioista, sillä tutkimuksen läpimurtojen on katsottu avaavan näkymiä ihmisluonnon kaikkein perustavimpiin ominaisuuksiin. Löytöjen on uskottu myös valaisevan kysymystä ihmiselle parhaiten sovel-

tuvasta, "luonnollisesta" yhteiskuntamuodosta. Darwinin *The Origin of Species* -teoksen (1859) jälkeisinä vuosina niin poliittinen oikeisto ja keskusta kuin vasemmistokin esittelivät omia käsitteisiään biologisesta ihmisluonnosta ja sen "edellyttämästä" yhteiskuntamuodosta, kapitalistisesta, sosialistisesta, hierarkkisesta, demokraattisesta, anarkistisesta, naisten hallitsemasta tai jostain muusta.²

1. Artikkelini pohjautuu pro gradu -tutkielmaani Antti Lepistö (2009) *Sodan ja rauhan biologit. Ihmisen väkivaltaisuus ja sodankäynnin syyt darwinilaisessa keskustelussa Yhdysvalloissa ja Suomessa 1960-luvulta 1980-luvulle*, Helsingin yliopisto, historian laitos sekä esitelmääni *Bourgeois biologism and progressive peace biology. The politics of evolution in Cold War Finland* Koneen säätiön järjestämässä seminaarissa *Evolutionary Perspectives in the Human Sciences* Turussa 22.5.2010.

2. Robert Bannister (1988) [1979] *Social Darwinism. Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, Philadelphia: Temple University Press; Paul Crook (2007) *Darwin's Coat-Tails. Essays on Social Darwinism*. New York: Peter Lang; Mike Hawkins (1997) *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945. Nature as Model and Nature as Threat*, Cambridge: Cambridge University Press; Mark Pittenger (1993) *American Socialists and Evolutionary Thought, 1870-1920*, Madison: The University of Wisconsin Press; David Stack (2002) *The First Darwinian Left. Socialism and Darwinism*. Cheltenham: New Clarion Press. Charles Darwinin tieteellisenä pääansiona oli sen osoittaminen, että kaikki eliölajit olivat kehittyneet yhteisestä kantamuodosta luonnonvalinnan ja seksuaalivalinnan prosessien kautta. 1800-luvulla darwinismi herätti myös paljon vastustusta, sillä ihmistä tai ainakaan hänen moraalista kykyjään ei haluttu nähdä yksinomaan luonnollisten prosessien tuloksena.

Darwinismin vaikutusvalta laski 1900-luvun alussa usean vuosikymmenen ajan niin biologisessa kuin yhteiskuntatieteissä, mutta siitä huolimatta mahdollisuus käyttää evoluutio-oppia ideologisiin päämääriin kiinnosti jatkuvasti sivistyneistöä, muun muassa molempien maailmansotien aikana, mutta myös niiden välillä.³ Uusia evoluutiodebatteja syntyi jälleen kylmän sodan (1945–1991) vuosina, jolloin biotieteet kehittyivät leveällä rintamalla ja nopeammin kuin koskaan aikaisemmin.⁴ 1940-luvulla päätökseen viety darwinismin ja genetiikan synteesi sekä vuonna 1953 löytnyt DNA-rakenne ja löytöä seuranneet molekyylibiologian suuret edistysaskeleet kuuluivat ”vallankumouksellisena” pidettyyn biologian kehitykseen, jonka niin kapitalistinen kuin sosialistinen leiri koki sekä valtavana mahdollisuutena että suurena uhkana.⁵

Biotieteiden nopean edistymisen aiheuttamat järjestykset ihmis- ja maailmankuvalle saattoivat avata silmiä eläin- ja ihmiskunnan ykseydelle, luonnonsuojelun tärkeydelle ja eläinten kärsimyksille, mutta ”väärissä käsissä” – omasta

ideologisesta katsantokannasta riippuen – tiede saattoi antautua jälleen joko kapitalismin tai sosialismin valetieteelliselle puolustelulle. Kylmän sodan keski- ja loppuvaiheilla, 1960-, 1970- ja 1980-luvulla, eräät suurimmista toiveista ja yhtä suurista huolista kohdistuivat etologiseen⁶ ja sosiobiologiseen⁷ tutkimukseen, sillä näiden käyttäytymisen biologiaa tutkineiden alojen arveltiin todennäköisimmin muuttavan vallitsevia ihmiskäsityksiä.⁸ 1960-luvun lopulla toiveet ja pelot levisivät myös idän ja lännen välissä sijainneeseen Suomeen, jossa muutamat tutkijat ja älymystön edustajat käynnistivät keskustelun ”ihmismetologiasta”⁹ ja biologisesta ihmisluonnosta. He alkoivat vaatia darwinilaisen näkökulman paluuta ihmistieteisiin.

3. Carl Degler (1991) *In Search of Human Nature. The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*, New York & Oxford: Oxford University Press; Gregg Mitman (1992) *The State of Nature. Ecology, Community, and American Social Thought, 1900–1950*, Chicago & London: The University of Chicago Press.

4. Esim. Garland Allen (1975) *Life Science in the Twentieth Century*, New York: John Wiley & Sons.

5. Läntisestä aikalaiskeskustelusta ks. esim. G. Rattray Taylor (1968) *The Biological Time Bomb*, London: Thames and Hudson; Philip Handler (toim.) (1970) *Biology and the Future of Man*, New York: Oxford University Press; Watson Fuller (toim.) (1972) *The Biological Revolution. Social Good or Social Evil?* New York: Anchor Books; C.H. Waddington (1972) *Biology and the History of the Future*, Edinburgh: Edinburgh University Press. Sosialistimaiden keskustelusta, ks. Ivan Frolov (1984) *Globaaliongelmät ja ihmiskunnan tulevaisuus*, Moskova: Kustannusliike Progress (suom. Robert Kolomainen); Loren Graham (1987) *Science, Philosophy, and Human Behavior in the Soviet Union*, New York: Columbia University Press.

6. Etologia tutkii eläinten käyttäytymistä niiden luonnollisessa ympäristössä.

7. Sosiobiologia tutkii eläinten sosiaalista käyttäytymistä. Maailman tunnetuimpiin tieteiden kansantajuisiin kuuluvan brittiläisen etologi Richard Dawkinsin määritelmän mukaan sosiobiologia on etologiaa, johon on vaikuttanut William Hamiltonin teoria sukulaivalinnasta. Richard Dawkins (1979) 'Defining sociobiology', *Nature* 280, 427–8. Hamiltonin teoriassa altruistisen käyttäytymisen evoluutiota tarkastellaan yksilöiden kantamien geenien näkökulmasta. Sen mukaan luonnonvalinta on suosinut yksilöitä, jotka auttavat jälkeläisiään ja muita sukulaisiaan, ja jotka kantavat auttajan kanssa samoja geneejiä. Teoria olettaa, että luonnonvalinta kohdistuu ryhmän tai yksilön sijasta pääasiassa geneeihin.

8. Howard L. Kaye (1997) *The Social Meaning of Modern Biology. From Social Darwinism to Sociobiology*, with a new epilogue, New Brunswick: Transaction Publishers; Ullica Segerstråle (2001) *The Defenders of the Truth. The Sociobiology Debate*, Oxford: Oxford University Press; Tamas Bereczkei (1993) 'An Intellectual Legacy of the Past: The Reception of Sociobiology in the East-European Countries', *Biology and Philosophy* 8, 399–407; Li Jianhui & Hong Fan (2003) 'Science as Ideology: The Rejection and Reception of Sociobiology in China', *Journal of the History of Biology* 36, 567–578.

9. Tunnettuja ihmisen käyttäytymistä käsitelleitä etologeja olivat 1960- ja 1970-luvulla itävaltalaiset Konrad Lorenz ja Irenäus Eibl-Eibesfeldt sekä brittiläinen Desmond Morris. Yhdysvaltalainen Robert Ardrey oli tunnettu etologian kansantajuisista. 1960-luvulla jotkut ihmistieteilijät saivat voimakkaita vaikutteita etologien ihmistä käsittelevistä teoksista. Heitä ovat mm. antropologit Lionel Tiger Kanadasta ja Robin Fox Britannianasta.

Artikkelissa analysoidaan suomalaisia keskustelija ihmisetologiasta ja ihmisen sosiobiologiasta ja valaistaan niiden kautta darwinismin asemaa suomalaisen akateemisen älymystön yhteiskunnallisessa ajattelussa ja arvomaailmassa kylmän sodan lopulla.¹⁰ Tarkastelen suomalaisia evoluutiokeskusteluja sekä evoluutiobiologian teoreettisten läpimurtojen että yliopistomaailman poliittisten aatteiden intellektuaalisissa konteksteissa, toisaalta kylmän sodan tapahtumien poliittis-historiallisissa konteksteissa. 1970- ja 1980-luvun suomalaisessa yliopistomaailmassa vahvan aseman saavuttaneista poliittisista aatteista marxismi ja liberaali pasifismi muodostavat mielestäni tärkeimmät ja kiinnostavimmat intellektuaaliset asiayhteydet käyttäytymisen evolutiivisesta perustasta käydylle keskustelulle. Perinteisesti etenkin radikaalin vasemmiston edustajilla oli ollut ristiriitainen suhde darwinilaiseen evoluutioteoriaan: luonnonvalintateoria oli usein pyritty sovittamaan yhteen sosialistisen filosofian kanssa, mutta toisaalta Darwinin teorian yhteiskunnallista soveltamista oli myös kovasanaisesti arvosteltu kapitalistisen status quon puolustamisena.¹¹

Pyryn vastaamaan ensinnäkin kysymyksen siitä, miksi ja miten 1970- ja 1980-luvun Suomessa puolustettiin ja toisaalta vastustettiin evoluutioajatusten paluuta ihmistieteisiin. Toiseksi ky-

---

Tässä artikkelissa on yksinkertaisuuden vuoksi kutsuttu kaikkia näitä ajattelijoita "etologeiksi" tai "ihmisetologeiksi". Tunnettuja ihmisen käyttäytymisestä kirjoittaneita sosiobiologeja ovat mm. amerikkalaiset biologit Robert Trivers ja Edward O. Wilson.

10. "Darwinismilla" viitataan tässä artikkelissa evoluutioajatuksiin, jotka suoremmin tai epäsuoremmin pohjaavat teorioihin luonnon- ja seksuaalivalinnasta. Käsitteenä "darwinismi" ei tietenkään tavoita monia merkityksellisiä eroja teksteissä, joita tutkijat ja intellektuellit ovat luoneet eri aikoina ja erilaisissa asiayhteyksissä. "Sosioidalidarwinismi" on tässä mielessä vielä huonompi (ks. viite 22). Aatehistorioitsijat ovat ratkoneet näitä ongelmia puhumalla mm. "reformidarwinismista", "sosialistisesta darwinismista" jne.

11. Pittenger (1993); Stack (2002).

syn, miten ja missä määrin evoluutiotutkimuksen löytöjä ja teorioita käytettiin ideologisiin päämääriin aikakauden yliopistomaailman suurissa poliittisissa väittelyissä sosialismin ja kapitalismin, ja toisaalta pasifismin ja militarismin välillä.¹² Erityistä huomiota kiinnitän siihen, minkälaisia vaikutteita suomalaistutkijat saivat yhtäältä sosialistisen ja toisaalta kapitalistisen leirin tutkijoilta, ja miten ne vaikuttivat darwinilaisen yhteiskuntateorian asemaan ja muotoihin Suomessa.

Aikaisempaa aatehistorian menetelmiin perustuvaa tutkimusta darwinilaisesta yhteiskunnallisesta ajattelusta tai evolutionismin poliittisesta käytöstä kylmän sodan Suomessa ei ole tehty.¹³ Suomalaisessa akateemisessa keskustelussa – tämän tutkimuksen lähdeaineistossa – oletuksena on usein ollut, että kylmän sodan maailmassa ja ilmapiirissä länsimaisten tieteilijöiden, muutamat suomalaiset mukaan lukien, darwinilainen ajattelu kytkeytyi tyypillisesti kapitalistiseen tai militaristiseen ideologiaan ja

---

12. Suomalaisesta 1960-luvun jälkeisestä akateemisesta kulttuurista, Laura Kolbe (1996) *Eliitti, traditio ja murros. Helsingin yliopiston ylioppilaskunta 1960–1990*, Helsinki: Otava. Suomen kansainvälispoliittisesta asemasta ja ulkopolitiikasta kylmän sodan aikana, ks. Jorma Kallenautio (2005) *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopolitiikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995*, Helsinki: SKS. "Suomettumisesta" ja lehdistön itesesensuurista, Esko Salminen (1996) *Vaikeneva valtiomahti. Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968–1991*, Helsinki: Edita.

13. Darwinismin asemaa suomalaisessa biologiassa 1900-luvulla käsittelee Kari Vepsäläinen (1982) 'Darwinism in Finland in the 20th Century', *Eidema* 1, 140–155. Biologian melko heikkoa asemaa ja arvostusta 1900-luvun suomalaisessa kulttuurielämässä ja kouluopetuksessa käsittelee Anto Leikola (1974) 'Biologia kulttuurissamme', *Luonnon Tutkija* 3/1974, 66–69. Suomalaista keskustelua evoluutiopsykologiasta 1990- ja 2000-luvuilla tarkastelevat lyhyesti Janne Kivivuori (2003) *Paha tieto. Tieteenvastainen ajattelu antiikista uusimpiin kiistoihin*, Helsinki: Nemo, 109–116 ja Petteri Pietikäinen (2004) 'Truth hurts: the sociobiology debate, moral reading, and the idea of "dangerous knowledge"', *Social Epistemology* 18, 173–176.

maailmankatsomukseen.¹⁴ Hieman vastaavasti angloamerikkalaisten tieteenhistorioitsijoiden näkemys on ollut, että maailmansodat ja kylmä sota muuttivat länsimaisten darwinilaisten ajattelijoiden ihmis- ja maailmankuvaa synkempään suuntaan: ihminen nähtiin 1900-luvun jälkipuoliskolla parantumattomasti kilpailullisena, väkivaltaisena ja sotaisana.¹⁵ Artikkelillani pyrin korjaamaan suomalaisälmyksien ja ulkomaisten aatehistorioitsijoiden yksipuolista ja vääristynyttä käsitystä kylmän sodan aikaisesta darwinilaisesta ihmiskuvasta ja purkamaan suomalaisessa akateemisessa keskustelussa vallinnutta vastakkainasettelua evoluutionäkökulman ja reformistisen yhteiskunnallisen ideologian välillä.¹⁶

Biologian ja ihmistieteiden sillanrakennus

Darwinilaisen yhteiskunnallisen ajattelun historia 1900-luvun lopun Suomessa kytkeytyy kiinteästi evoluutiotutkimuksen ja ihmistieteiden kansainväliseen kehitykseen englannin- ja sak-

sankielisissä maissa. Erityisesti yhdysvaltalaisilla tutkijoilla oli 1900-luvun jälkipuoliskolla tärkeä rooli evoluutioajatusten ja yhteiskuntatieteiden uudessa integraatiossa.¹⁷ Darwinilaisen yhteiskuntatieteen uutta nousukautta amerikkalaisessa kontekstissa tutkinut historioitsija Carl Degler katsoo, että biososiaalisen teorian nousu toisen maailmansodan jälkeen oli seurausta kah-

14. Esim. Yrjö Haila, (1973) 'Biologismia vastaan', *Kommunisti* 6-7/1973, 521-523; Ilkka Hanski (1977) 'Läntistä keskustelua sosiobiologiasta', *Tiede & edistys* 2/1977, 67-70; Pekka Arinen (1977a) 'Biologismi ja ihmistieteet', *Tiede & edistys* 1/1977, 25-28; Kari Vepsäläinen (1981) 'Usko synnynnäiseen hyökkäävyyteen lisää maailmanpalon mahdollisuutta', *Suomen Sosialidemokraatti* 21.11.1981; Kirsti Lagerspetz (1982a) 'Onko ihminen luonnostaan soita eläin', teoksessa Eija Pöysä (toim.), *Uhkaako kolmas maailmansota*. Helsingin yliopiston kehitysmaainstituutti, 24-47; Kirsti Lagerspetz (1982b) 'Sosiobiologit perustelevat huterasti "luontaisia taipumuksia"', *Helsingin Sanomat* 19.12.1982; Ahti Laitinen (1982a) 'Sosiobiologia ja varustautuminen', *Psykologia* 6/1982, 405-409.

15. Robert Richards (1987) *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 504-548; Paul Crook (1998) 'Human pugnacity and war: some anticipations of sociobiology, 1880-1919', *Biology and Philosophy* 13, 263-288; Matt Cartmill (1993) *A View to a Death in the Morning. Hunting and Nature through History*, Cambridge & London: Harvard University Press, 14; Peter Bowler (1987) *Theories of Human Evolution. A Century of Debate, 1844-1944*, Oxford: Basil Blackwell, 234-235, 248.

16. Artikkelissa tiede ymmärretään inhimillisenä luomuksena, ihmisten tekemänä ja siksi soveliaana historian tutkimuksen kohteena. Tiede ei ole muusta yhteiskunnasta erillinen saareke, kuten tieteesosiologia ja -historia ovat viime vuosikymmeninä osoittaneet. Ks. esim. Juha Manninen (1989) 'Tiede, maailmankuva ja kulttuuri', teoksessa Markku Enwall, Seppo Knuutila & Juha Manninen, *Maailmankuva kulttuurin kokonaisuudessa. Aate- ja oppihistorian, kirjallisuustieteen ja kulttuuriantropologian näkökulmia*. Oulu: Pohjoinen. Sosiaalisten, poliittisten ja kulttuuristen tekijöiden vaikutus näkyy tieteellisiä tutkimusartikkeleita selvemmin tieteilijöiden kiista-, mielipide- ja esseemäisissä kirjoituksissa sekä laajalle yleisölle suunnatuissa populaareissa teoksissa, jotka muodostavat suuren osan artikkelini lähdeaineistosta. Tutkimuksen aiheistona on käytetty biologisten ja yhteiskuntatieteilijöiden monografioita ja populaaritieteellisiä kirjoja sekä artikkeleita, kirja-arvosteluja, kolumneja, esseitä ja mielipidekirjoituksia, joita he kirjoittivat tieteellisiin aikakauslehtiin, kulttuurilehtiin ja johtaviin päivälehtiin. Käytettyihin lähteisiin kuuluu lisäksi konferenssijulkaisuja ja painettuna julkaistuja tieteilijöiden haastatteluja. Systemaattisesti olen käynyt läpi seuraavien suomalaisten tieteellisten aikakauslehtien 1960-, 1970- ja/tai 1980-luvuilla ilmestyneet numerot: *Luonnon Tutkija*, *Politiikka*, *Psykologia* (ilm. 1966-), *Sosiologia* (1964-) ja *Suomen Antropologi* (1976-). Systemaattisesti olen etsinyt aineistoa myös rauhantutkijoiden lehdistä *Rauhaan tutkien* (1971-1984) ja *Rauhantutkimus* (1985-), vasemmiston lehdistä *Kommunisti*, *Soihtu* ja *Tiede ja edistys* (1976-) sekä feministien lehdistä *Akkaväki: Naisten ääni* (1980-1987) ja *Naistutkimus* (1988-). Kirjastopalvelu oy:n julkaiseman Kirjallisuusarvosteluja-lehden avulla olen helposti päässyt käsiksi tärkeimmissä päivälehdissä julkaistuihin kirja-arvosteluihin vuodesta 1971 lähtien.

17. Richards (1987); Degler (1991). Yhdysvalloissa darwinismi alkoi jo pian maailmansotien jälkeen vähitellen palata ihmistieteiden eri aloille. Ensimmäiseksi evoluutioajatukset löysivät tiensä psykologiaan ja antropologiaan, ja 1960- ja 1970-luvuilla darwinismista alkoivat kiinnostua myös amerikkalaiset politologit ja sosiologit. Degler (1991) 215-244.

den tieteensisäisen tekijän yhteisestä vaikutuksesta. Yhtäältä paluuta vauhditti amerikkalaisten yhteiskuntatieteilijöiden lisääntynyt tyytymättömyys omien alojensa ”kulttuurideterministisiin” lähestymistapoihin ja tuloksiin, joita niiden avulla oli saavutettu. Toisaalta uudet ja jännittävät saavutukset biologisten tieteiden alalla, tärkeimpinä 1940-luvulla päätökseen vietty genetiikan ja darwinismin synteesi sekä eurooppalaisen etologian kehitys ja maihinnousu Yhdysvalloissa, herättivät toiveen ”tieteellisemmästä” ihmistutkimuksesta.¹⁸ Odotukset kasvoivat, kun 1960- ja 1970-luvulla saatiin jatkuvasti uutta tietoa ihmisen esihistoriasta, ja samaan aikaan ihmisen lähisukulaisten käyttäytymisestä saatiin uutta tietoa nopeammin kuin koskaan aikaisemmin. Evoluutiobiologian alalla tapahtui uusi käänteentekevä teoreettinen läpimurto 1960-luvun puolivälissä, kun sosiaalisen käyttäytymisen evoluutiota ymmärrettiin lähestyä ”geenin näkökulmasta” ryhmän tai yksilön sijaan.¹⁹

Niin sanottu ihmisetologia 1960-luvulla ja sen haastanut ihmisen sosiobiologia 1970-luvulta lähtien elvyttivät Yhdysvaltojen huippuyliopistoissa vanhan haaveen biologiaan ankkuroidusta, yhtenäisestä ”ihmisen tieteestä”.²⁰ Ihmisetologit ja ihmisen sosiobiologit etsivät evoluutioteoriasta ja -tutkimuksesta uusia näkökulmia ja selityksiä ihmisen sosiaalisen elämän keskeisille ilmiöille kuten väkivallalle, sodankäynnille, uskonnolle, moraalille, altruismille, seksuaalisuudelle ja erilaisille sukupuolten välisille eroille. Kantavana ajatuksena oli, että ihmislajin kaikilla terveillä yksilöillä oli samanlainen, luonnonvalinnan pitkälle kehittämä tunteiden ja oppimistaipumusten monimutkainen järjestelmä. Luonnonvalinnan muovaamat ihmismielen rakenteet ohjasivat ihmisen käyttäytymistä enemmän tiettyihin suuntiin kuin joihinkin toisiin. Tätä järjestelmää etologit ja sosiobiologit kutsuivat kokoaivasti (biologiseksi) ihmisluonnoksi.²¹ Historioitsija Degler muistuttaa, että samalla kun amerikkalaistieteilijät etsivät ihmistieteisiin uutta biologista perustaa, heidän pyrkimyksensä oli vi-

susti välttää toistamasta ”sosiaalidarwinistien” vanhoja virheitä.²²

1960-luvun lopulla ja 1970-luvun alussa myös Suomessa muutamat tutkijat ja intellektuellit alkoivat reagoida kasvatuksen, yhteiskunnan ja kulttuurin merkitystä korostaneiden näkökulmien ylivaltaan ihmistieteissä ja surra, miten ”kauas Darwin oli päässyt vuosisadan alkupuoliskolla unohtumaan, ei vain meillä vaan koko maailmassa.”²³ Etenkin kehitysbiologi ja tieteen popularisoija Anto Leikola sekä Korkeasaaren eläintarhan johtaja, filosofian tohtori Ilkka Koivisto ja hänen puolisonsa, kirjailija Sesse Koivisto kiinnostuivat kansainvälisistä hankkeista darwinismin palauttamiseksi ihmistieteisiin. He alkoivat tehdä tunnetuksi englannin- ja saksankielisten maiden evolutiivista ihmistutkimusta.²⁴

18. Degler (1991) 232.

19. Peter Bowler (2003) *Evolution: The History of an Idea*, Third Edition, Berkeley: University of California Press, 347-381; Paul E. Griffiths (2008) 'Ethology, Sociobiology, and Evolutionary Psychology', teoksessa Sahotra Sarkar & Anya Plutynski (toim.) *Blackwell Companion to Philosophy of Biology*, Oxford: Blackwell, 393-414; Degler (1991) 215-244.

20. Degler (1991) 314, 317.

21. Esim. Lionel Tiger & Robin Fox (1971) *The Imperial Animal*, New York: Holt, Rinehart and Winston; Edward O. Wilson (2004) [1978] *On Human Nature*. Cambridge and London: Harvard University Press.

22. Degler (1991) ix. ”Sosiaalidarwinismi” on usein ymmärretty yksinomaan taantumuksellisenä ilmiönä, kapitalismin, yhteiskunnallisten hierarkioiden ja vahvimpien voiton puolusteluna. Joskus käsitteellä viitataan laajasti Darwinin teorian yhteiskunnallisiin sovelluksiin. Käsitteen historiasta ja erilaisista käyttötavoista, ks. Paul Crook (1996) 'Social Darwinism: The Concept', *History of European Ideas* 22, 261-274.

23. Leikola (1974) 68.

24. Ilkka Koivisto & Sesse Koivisto (1971) *Puusta pudonnut. Havaintoja eläimistä ja ihmisestä*, Porvoo & Helsinki: WSOY; Maija-Liisa Koivisto (1973) 'Vihamielisyyden biologiaa', teoksessa Kalle Achté et al. (toim.), *Itsemurhat ja niiden ehkäisy*, Porvoo: WSOY, 34-41; Anto Leikola (1970) 'Tieteestä toiseen', *Aika* 1/1970, 62; Anto Leikola (1972) 'Biologinen ja humanistinen ihmiskuva', *Parnasso* 3/1972, 160-166; Leikola (1974); Anto Leikola (1978) 'Ihminen luonnontieteellisenä ilmiönä', *Katsaus* 2/1978, 14-17.

Parhaiten evoluutioajattelun tunnettuutta lisäsivät Leikolan ja Koivistojen vuonna 1968 suomentamat teokset *Niin sanottu paha*²⁵ ja *Alaston apina*²⁶. Ensin mainitussa Koivistojen käännökssä itävaltalainen etologian isä Konrad Lorenz pohti lajinkehityksen merkitystä ihmisen aggressiiviselle käyttäytymiselle. Jälkimmäisessä Leikolan suomennoksessa brittiläisen etologi Desmond Morrisin pääteemana oli sukupuolinen käyttäytyminen. Suomalaisista yhteiskuntatieteilijöistä darwinilaiset teemat alkoivat vähitellen kiinnostaa erityisesti politiikan tutkija Tatu Vanhasta. Vanhanen alkoi 1970-luvun lopulla vaatia evoluutionäkökulman ”huomioon ottamista” omalla alallaan politologiassa. Vanhanen uskoi erityisesti uudemman sosiobiologisen tutkimuksen mahdollisuuksiin auttaa politologiaa ”entistä parempiin saavutuksiin”.²⁷ Vanhasen omiin tutkimuksiinsa integroima sosiobiologinen tutkimusote poikkesi ihmisetologiasta ennen kaikkea siten, että siinä luonnonvalinnan ymmärrettiin kohdistuvan ryhmän tai lajin sijasta organismin geeneihin.

Ihmisetologian läpimurtovaiheessa 1960-luvun lopulla suomalaisen akateemisen sivistyneistön suhtautuminen darwinilaisen evoluutio-teorian ja ihmistieteiden uuteen sillanrakennukseen oli vielä pääosin myönteistä. Monet biologit ja yhteiskuntatieteilijät tulkitsivat Morrisin ja Lorenzin teosten tarjoavan hyvän perustan ihmisetieteiden ja biologian lähemmälle yhteistyölle. Positiiviset näkemykset pääsivät esille muun muassa *Sosiologiassa*, jossa eläintieteilijä Pekka

Yhteiskuntatieteilijöiden oli tunnustettava ihminen eräällä eläinlajiksi muiden joukossa, vaativat Ilkka Koivisto, Sesse Koivisto, Anto Leikola ja Tatu Vanhanen. Ilkka Koiviston piirros teoksesta *Puusta pudonnut* (1971).

Lehtinen katsoi, että ”ihmistutkijan kannalta tärkeät biologian aspektit ovat [Morrisin ja Lorenzin teoksissa] hyvin edustettuina”.²⁸ Eläinfyysiologi Kari Lagerspetz arvioi Morrisin teoksen olevan ”virkistävä ja hyödyllistä luettavaa yhteiskuntatieteilijällekin”.²⁹ Yhteiskuntatieteilijöistä kansatieteilijä Aarne A. Koskinen arvioi *Suomalaisessa Suomessa* Morrisin evolutiiviset selityspusteet ”hyvin mielekkäiksi”.³⁰ Saamelaiskulttuurin tutkija Martti Linkola puolestaan piti ihmisetologiseen koulukuntaan kuuluneen antropologi Lionel Tigerin evolutiivisia malleja ”ilmeisen realistisina”.³¹

25. Konrad Lorenz (1968) *Niin sanottu paha*, Helsinki: Tammi. Suom. Ilkka Koivisto, Sesse Koivisto & Esko Kärhä. Saksankielinen alkuteos *Das sogenannte Böse* (1963).

26. Desmond Morris (1968) *Alaston apina. Eläintieteilijän tutkimus eläimestä nimeltä ihminen*, Helsinki: Otava. Suom. Anto Leikola. Englanninkielinen alkuteos *The Naked Ape* (1967).

27. Tatu Vanhanen (1978) 'Sosiobiologinen näkökulma politologiseen tutkimukseen', *Politiikka* 2/1978, 155. Ks. myös Tatu Vanhanen (1982) 'Katsaus biopolitiittiseen tutkimukseen', *Politiikka* 1/1982, 72–79.

28. Pekka Lehtinen (1969) 'Ihmisen biologinen ja kulttuurievoluutio', *Sosiologia* 4/1969, 199.

29. Kari Lagerspetz (1969) 'Vanhaa ja uutta', *Sosiologia* 4/1969, 229.

30. Aarne A. Koskinen (1968) 'Karvaton apina', *Suomalainen Suomi* 9/1968, 558.

31. Martti Linkola (1971) 'Miestenhän maailma on', *Aika* 9/1971, 573.

Suomalaista 1960-luvun lopun keskustelua leimannut positiivinen kiinnostus ei kuitenkaan ollut pysyvää. Pian 1970-luvun taitteen jälkeen alkuinnostus alkoi kääntyä voimakkaaksi kritiikiksi samaan aikaan kuin suomalaistutkijat tutustuivat syvällisemmin ihmisetologian herättämään kansainväliseen keskusteluun. Maailmalla lukuisat tutkijat ilmaisivat 1970-luvun taitteen molemmiin puoliin tyytymättömyyttään Morrisin ja Lorenzin teosten tieteelliseen tasoon, ja osa kriitikoista suhtautui yleisesti ottaen hyvin epäilevästi evoluutionäkökulman liittämiseen ihmisen käyttäytymistutkimukseen.³² Negatiivisesti reagoivat erityisesti sosialistimaiden marxilaisesti suuntautuneet tutkijat ja amerikkalainen akateeminen vasemmisto.

Biologismien kritiikki

Darwinismin lähettiläiden näkökulmasta ihmisetologian ja myöhemmin ihmisen sosiobiologian vastaanotto Suomessa oli kaiken kaikkiaan suuri pettymys. Ilkka Koiviston, Sesse Koiviston, Anto Leikolan ja Tatu Vanhasen kannalta harmillisinta oli, että Suomessa ei syntynyt 1970-luvulla syvällistä keskustelua etologioiden ja sosiobiologioiden ihmisluontoajatusten ja yhteiskuntateorioiden tieteellisistä ansioista, heikkouksista ja mahdollisuuksista ennen kuin huomio ehti kääntyä evoluutioajatusten esittäjien mahdollisiin poliittisiin piilomotiiveihin sekä darwinismin leviämisen mahdollisesti aiheuttamiin ikäviin yhteiskunnallisiin seurauksiin. Kantapään kautta Koivistot, Leikola ja Vanhanen oppivat, että keskustelussa puututtiin usein tutkijan henkilöön ja että ihmisetologian ja sosiobiologian puolustajana esiintyminen saattoi pahimmillaan tuoda mukanaan leiman äärioikeistolaisuudesta. Koivistot havaitsivat jo 1970-luvun alussa joutuneensa ”törkeän henkilökohtaisen hyökkäyksen” kohteeksi: heidän populaarisissa muodossa esittämänsä evoluutioajatukset oli välittömästi yhdistetty Saksan kansallissosialistien rotuteorioihin ja heidän motiivejaan oli epäilty poliittiseksi.³³ Vuosikymmentä myöhemmin Leikola ar-

vioi oikeutetusti – ja suri – että etologiaa ja sosiobiologiaa käsitelleessä keskustelussa oli ”eri teorioiden kriteereinä käytetty niiden oletettuja eettisiä seuraamuksia, selitetty miten yksi teoria edistää demokratiaa ja tasa-arvoisuutta kun taas toinen ei niitä edistä... tieteellisen teorian pätevyyttä yritetään koetella moraalisin argumentein tai jopa mittailta sen kannattajien moraalisten luonteenpiirteiden mukaan...”.³⁴

Leikolan havainto darwinilaisten teorioiden moraalista arvioinnista on osuva, vaikka toki teorioiden pätevyyttä punnittiin Suomessa toisenlaisinkin tavoin, myös biologian ja evoluutiotutkimuksen empiiriseltä pohjalta. Useimmat ihmisetologian ja sosiobiologian suomalaiset kriitikot olivat nuoria biologeja ja psykologeja, jotka olivat saaneet vaikutteita 1960-luvun lopulla yliopistoissa liikkeelle lähteneestä vasemmistolaisuusaallostasta ja marxilaisen ajatteluperinteen eri muunnelmista.³⁵ Tälle ryhmälle argu-

32. Ks. esim. artikkelit teoksissa M.F. Ashley Montagu (toim.) (1968) *Man and Aggression*, London, Oxford & New York: Oxford University Press; Ethel Tobach, John Gianutsos, Howard R. Topoff & Charles G. Gross (1974) *The Four Horsemen. Racism, Sexism, Militarism and Social Darwinism*, New York: Behavioral Publications.

33. Ilkka Koivisto & Sesse Koivisto (1971) 'Puusta pudonneen arvostelijoille', *Suomen Sosialidemokraatti* 22.12.1971. "Hyökkäyksen" olivat tehneet suomalaiset biologit sosiaalidemokraattien pää-äänenkannattaja Suomen sosialidemokraatissa. Olli Järvinen, Kari Vepsäläinen & Risto A. Väisänen (1971) 'Kuka putosi puusta?', *Suomen Sosialidemokraatti* 19.12.1971.

34. Anto Leikola (1984) 'Darwinismi – tieteellinen uskonkappale?', teoksessa *Aika biologissa*, Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY, 216 (pidetty Päijät-Hämeen kesäyliopiston avajaisesityksenä Lahdessa 1.6.1982).

35. Suomessa yliopistojen vasemmistolaisuusaalto lähti liikkeelle syksyllä 1967 muutoutumaan alkaneesta ja lopulta välivaiheeksi jääneestä uusvasemmistolaisuudesta. 1970-luvun alun puoluepoliittiseen (tai proletariaariseen) käänteeseen edettiin 1960-luvun lopun tieteen- ja yliopistokriittisen vaiheen kautta. Kimmo Lind (1998) *Radikalismista aikalaisanalyysiin. Tutkijaliiton kehitys 1970-luvulta 1990-luvulle*. Jyväskylä: Kampus Kustannus, 23–32. Kuten historioitsija Henrik Meinander huomauttaa, suomalaisen 1970-luvun vasemmistoliliikkeen erityispiirteinä olivat ”lähes stalinistiset iskulauseet ja kritiikitön suh-

mentointi käyttäytymisbiologien darwinilaisia yhteiskuntateorioita vastaan oli *sekä* tieteellinen *että* poliittinen, moraalinen, filosofinen ja historiallinen haaste. Suomalaisissa evoluutiokeskusteluissa vahvasti näkyneen ja keskustelun muihin osallistujiin merkittävästi vaikuttaneen ryhmän jäseniä yhdisti moni tekijä: vastikään alkanut tai suunniteltu tutkijan ura, kiinnostus tieteen ja politiikan suhteisiin ja ennen kaikkea huoli "biologismien" ideologian kehitymisestä, leviämisestä ja yhteiskunnallisista vaikutuksista kapitalistisissa maissa.³⁶ Ryhmää ja sen ajatusmaailmaa lähellä liikkui runsaasti yliopistovasemmistoa ja marxilaisia porvarillisen tieteen kritikoita, jotka vuoden 1976 jälkeen organisoi- tuivat opiskelijaliikkeen jatkumona syntyneeseen Tutkijaliittoon.³⁷ Järjestelmällisesti biologismin vastaisia kirjoituksia julkaisi kuitenkin vain pienilukuinen biologien joukko: Yrjö Haila, Olli Järvinen ja Kari Vepsäläinen. Satunnaisempia tai yksittäisiä, tyyppillisesti edellä mainittujen biologien kanssa yhdessä kirjoitettuja kriittisiä tekste-

---

tautuminen Neuvostoliiton yhteiskuntajärjestelmään". Muualla Länsi-Euroopassa 1970-luvun vasemmistolii- ke sai vallankumousihanteensa lähinnä kolmannelta maail- masta ja torjui usein selkeästi neuvostoliiton reaaliso- sialismin. Henrik Meinander (1999) *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaisodasta 2000-luvulle*. Ruotsinkielinen alkuteos *Finlands Historia 4*. Suom. Paula Autio. Espoo: Schildts, 394–399.

36. Vasemmistolaisen tutkijaliikkeen ja tiedepoliittisen toiminnan kehitymisestä Suomessa ks. Kettil Bruun, Katariina Eskola & Matti Viikari (toim.) (1975) *Tiedepoliittikka ja tutkijan vastuu*, Helsinki: Tammi; Lind (1998). Muualla länsimaissa (vars. Britanniassa ja Yhdysvalloissa) 1960-luvulta lähtien tapahtuneesta tutkijoiden vasem- mistosuuntautuneesta liikehinnästä ks. Jon Beckwith (1986) 'The radical science movement in the United States', *Monthly Review* 38, 118–128; Hilary Rose & Steven Rose (toim.) (1976) *The Radicalisation of Science. Ideology of/in the Natural Sciences*, London & Basingstoke: The Macmillan Press; Yrjö Haila (1979b) 'Mitä on edistykse- llinen luonnontiede?', *Tiede ja edistys* 1/1979, 50–57; Matti Saraste (1982) 'Radikaali tiede Englannissa – Steven Rosen haastattelu', *Tiede ja edistys* 2/1982, 94–102; Yrjö Haila (1983) 'Marxilaisena biologina Yhdysvalloissa – Richard Levinsin haastattelu', *Tiede ja edistys* 1/1983, 28–37.

jä julkaisivat ainakin biologit Matti Saraste ja Ilkka Hanski, psykologi Pekka Arinen, maantie- teilijä Pertti Rovamo ja fyysikko Jussi Timonen. Perinnöllisyystieteilijä Petter Portin alkoi julkais- ta vastaavantuylisiä, vasemmistolaista tai marxil- laista sanastoa ja teoriaa käyttäviä ihmisetolo- gian ja sosiobiologian kritiikkejä muita myöhem- min 1980-luvun puolella. Nimitän edellä mainit- tuja tutkijoita seuraavassa "vasemmistolaisiksi biologismin kritikoiksi" ja "tieteen kritikoiksi" ja ryhmää yhteisesti "vasemmistolaiseksi biologis- minvastaiseksi ryhmäksi".³⁸

---

37. Suomen Tutkijaliitto perustettiin vuonna 1976 So- sialistisen Opiskelijaliiton aloitteesta ja oli sen jälkeen yliopistomarxismien keskeisin ryhmittymä. Tutkijaliittoa voidaan pitää 1960-luvun opiskelijaliikkeen jatkumona, mutta selvemmin Tutkijaliiton perustaminen kytkey- tyy vasta 1970-luvun puoluepoliittisen opiskelijaliik- keen uudelleen muotoilemaan protestiin. Kuten Lind muistuttaa, "[o]rganisoidumisensa suhteen Tutkijaliitto onkin opiskelijaliikkeen 'proletaarisen' tai puoluepoliitti- sen käänteen alulle paneman yhdistyksenmuodostamis- syklin (SKP:n vähemmistön liittolaisorganisaatiot) eräs tulos. ... Tässä mielessä Tutkijaliitto oli osa taistolaista liikettä." Lind (1998) 22–23. Tutkijaliiton säännöissä lii- ton tarkoitukseksi mainittiin mm. "perustaa toimintansa tieteelliseen sosialismiin, marxismi-leninismien teoriaan", "harjoittaa porvarillisen tieteen kritiikkiä" ja "tehdä tun- netuksi marxilais-leniniläisen, erityisesti sosialististen maiden tieteen saavutuksia". Lind (1998) 42. Perustami- sestaan saakka Tutkijaliiton julkaisukanava ja peili on ollut *Tiede ja edistys*.

38. Ryhmän jäsenten suhde "taistolaisuuteen" (Taisto Si- nisalonen johtamaan Suomen kommunistisen puolueen sisäiseen oppositioon ja sen ympärillä 1970- ja 1980-luvuilla toimineeseen liikkeeseen) ja muihin 1970- ja 1980-luku- jen vasemmistolaisiin poliittisiin liikkeisiin, samoin kuin marxilaisen yhteiskuntateorian erilaisiin muunnelmiin, oli keskenään erilainen ja ajallisesti muuttuva. Biologis- minvastaisen ryhmän sisäisen ideologisen akselin toises- sa ääripäässä Yrjö Haila määritteli itsensä kommunistiksi ainakin vuoteen 1980 (ks. Yrjö Haila [1980] *Kommunistit ja kansallinen linja*, Helsinki: Tiedonantajyhdistys) ja jul- kaisi kirjoituksiaan radikaaleilla foorumeilla kuten *Kom- munistissa* tai Tutkijaliiton *Tiede ja edistyksessä*. Toisessa päässä Kari Vepsäläinen valitsi foorumikseen mieluum- min *Suomen Sosialidemokraatin* ja – toisin kuin Haila – sisällytti teksteihinsä pikemmin epäsuoria viittauksia Engelsin oikeasuuntaisiin tieteellisiin havaintoihin kuin järjestelmällisiä ja myönteisiä tulkintoja leninistises-

Aluksi on syytä kiinnittää huomiota biologismin käsitteeseen ja edellä mainittujen tieteenkriitikoiden sille antamaan merkitykseen: sitä kautta aukeaa ikkuna ryhmän tiedettä ja sen ”yhteiskunnallisia kytköksiä” koskevaan ajattelutapaan. Termi, jolla aikaisemmin oli viitattu mielen ominaisuuksien ja käyttäytymisen selittämiseen biologian avulla puhtaasti tieteenfilosofisessa mielessä, sai ryhmän jäseniltä uuden poliittisen merkityssisällön: heille ”biologismi” merkitsi kapitalismin tieteellistä puolustelua.³⁹ Psykologi Pekka Arisen sanoin biologismi oli ”eräs suosituimmista nykyisistä porvarillisen ideologian muodoista”.⁴⁰ Toinen ryhmän jäsenistä, ekologi Yrjö Haila ohjeisti vasemmistoa tieteelliseen ja poliittiseen kamppailuun biologismia vastaan *Kommunistissa* vuonna 1973:

”Kommunistien on käytävä päättävästi taistelua näitä epätieteellisiä ja harhaanjohtavia [biologistisia] teorioita vastaan. On toisaalta osoitettava, että juuri työväestön etujen ja oikeuksien puolustamisen lähtökohdista rakentuvat konkreettiset poliittiset ohjelmat ovat sopusoinnussa ihmisen todellisen yhteiskunnallisen olemuksen kanssa ja

---

tä teoriasta. Ts. ”biologisminvastaista ryhmää” yhdistävä ”vasemmistolaisuus” ilmeni eri tavoin marxismi-leninismien oppien ankarasta noudattamisesta löysähkään retoriikkaan luonnon dialektisista suhteista tai työn keskeisestä merkityksestä ihmistymisen prosessissa.

39. Vrt. esim. Kenneth E. Bock (1955) ’Darwin and Social Theory’, *Philosophy of Science* 22, 123, 133; Amos H. Hawley (1944) ’Ecology and Human Ecology’, *Social Forces* 22, 399.

40. Arinen (1977a) 25.

41. Haila (1973) 523.

42. DDR:ssä julkaistiin 1970-luvulla laajasti kirjallisuutta, jossa käsiteltiin Konrad Lorenzin suosiota saavuttaneiden vaistoteorioiden ideologiaa ulottuvuuksia. Esim. Walter Hollitscher (1972) *Kain Oder Prometheus: Zur Kritik des Zeitgenössischen Biologismus*, Berlin: Akademie-Verlag; Alexander Wernecke (1976) *Biologismus und ideologischer Klassenkampf*, Berlin: Dietz Verlag; Dieter Bergner & Reinhardt Mocek (1976) *Bürgerliche Gesellschaftstheorien*, Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, erit. 225–233. NL:n vastaavista keskusteluista, ks. Graham 1987, 245–265.

vastaavat ihmiskunnan tämän hetkistä kehitysvaihetta. Toisaalta on säälimättä paljastettava virheellisten teorioiden epätieteellisyys biologisessa mielessä ja osoitettava niiden apologettinen luonne.”⁴¹

Suomalaiset kriitikot eivät olleet ensimmäisiä, jotka ymmärsivät ”biologismin” poliittisena ongelmana. Päinvastoin, käsite poliittisessa merkityksessään oli vastikään ollut käytössä sosialistimaiden marxilaisilla tutkijoilla.⁴² Vielä paljon vanhempi oli biologismikritiikin perusajatus, jonka mukaan darwinistit käyttivät luonnonvalintaoppia yhteiskuntateoriassa esittämiseen kapitalismin ”luonnollisena” yhteiskuntajärjestelmänä ja siten oikeuttaakseen kapitalismin olemassaolon. Niin 1970-luvun Suomessa kuin sosialismaissakin porvarillisen tieteen kriitikot saivat perustavan kimmokkeen biologisminvastaisuuteensa Engelsin ensimmäisenä esittämästä argumentista (ns. Engelsin kehä), jonka mukaan darwinilainen näkökulma ihmiseen ja yhteiskuntaan heijasti porvarillisen yhteiskunnan rakenteet ja mentaliteetin luontoon ja sitten poimi ne luonnosta jälleen takaisin yhteiskuntaan.⁴³

---

43. Tieteenhistorioitsija David Oldroyd on kutsunut argumenttia ”Engelsin kehäksi”. David R. Oldroyd (1987) ’The magnum opus of the Darwin industry’, *Metascience* 5, 62. Ks. myös Ingemar Bohlin (1995) *Through Malthusian Specs? A Study in the Philosophy of Science Studies, with Special Reference to the Theory and Ideology of Darwin Historiography*, Göteborg: University of Göteborg, 89. Engelsin argumentti löytyy mm. kirjeestä Engels Pjotr Lavrovits Lavroville 12.11.1875, teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels (1976) *Marx Engels – kirjeitä*, Moskova: Edistys, 311–313: ”Darwinin opista hyväksyn kehitysteorian, mutta Darwinin todistustapaa (olemassaolotaistelu, luonnollinen valinta) pidän vain äsken löydetyn tosiseikan ensimmäisenä, väliaikaisena, epätäydellisenä ilmauksena... Darwinin koko olemassaolotaistelun oppi on yksinkertaisesti yhteiskunnan alalta elollisen luonnon alalle siirrettyä Hobbesin bellum omnium contra omnes -oppia, porvarillisten taloustieteilijöiden kilpataistelua koskevaa oppia sekä Malthusin väestöteoriaa. Kun tämä temppu (jonka ehdottoman oikeellisuuden kiistan... varsinkin Malthusin teorian suhteen) on tehty, nämä samat teoriat siirretään taas elollisesta luonnosta historiaan ja sitten väitetään

Leniniä arvostettiin varhaisena biologismin kriittikona Sosialistisen Opiskelijaliiton Soihdussa 1970-luvun alussa.

Vähintään yhtä tärkeä vasemmistolaisille tieteenkriitikoille oli Marxin kuuluisissa Feuerbach-teeseissään esittämä ajatus, jonka mukaan

todistetuksi, että niillä on ihmisyhteiskunnan ikuisten lakien voima. Tämän toimituksen naiivius pistää silmään eikä siihen kannata haaskata sanoja." Sama ajatus on ilmaistu Engelsin *Luonnon dialektiikassa*. Ks. Friedrich Engels (1971) [1873–1886] *Luonnon dialektiikka*, Moskova: Kustannusliike Edistys, 377. Suom. Tuure Lehén ja Timo Koste venäjänkielisestä laitoksesta *Dialektika prirody*.

44. Feuerbach-teeseissään Marx kirjoitti: "Ihmisolemus ei ole mikään jollekin yksilölle ominainen abstraktio. Todellisuudessaan se on yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuus. ... Siksi Feuerbach ei näe, että 'uskonnollinen mieli' on yhteiskunnallinen tuote ja että hänen erittelemänsä abstraktinen yksilö kuuluu todellisuudessa tiettyyn yhteiskuntamuotoon." Karl Marx (1973) [1845] "Teesejä Feuerbachista", teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels *Valitut teokset kolmessa osassa, Osa 1*, Moskova: Kustannusliike Edistys, 7–9. Vastaavan ajatuksen Marx esitti kansantaloustieteen kritiikissään: "[a]ineellisen elämän

ihminen saattoi muuttaa ihmisluontoa muuttamalla yhteiskuntaa: sen ymmärrettiin kumoavan ajatuksen evoluutiossa kehittyneistä, ihmisluontoon juurtuneista universaaleista tunteista tai vaistoista.⁴⁴ Suomessa biologisminvastainen ryhmä tutustui 1970-luvulla sekä Marxin ja Engelsin kirjoituksiin että sosialistimaiden biologismikeskusteluun ja alkoi lainata niistä marxismiin opillisten vaatimusten mukaisia vasta-argumentteja Koivistoilta ja muille, jotka kirjoituksissaan "häivyttivät eron biologisten ja yhteiskunnallisten lainalaisuuksien väliltä" ja selittivät "kapitalismin yhteiskunnallista ja moraalista kriisiä" ihmisen "perinnöllisistä ominaisuuksista johtuvana universaalina 'ihmisen kriisinä'".⁴⁵ Koivistojen ja Leikolan toivoma, 1960-luvun lopulla lupaavasti alkanut keskustelu evoluution tuottamista ihmisen biologisista käyttäytymistaitumuksista jäi 1970-luvun taitteen jälkeen vähäiseksi, sillä poliittiseksi lyömäaseeksi muutettu biologismin kategoria antoi (vasemmistolle) mahdollisuuden asettaa lähtökohtainen haaste darwinilaiselle yhteiskuntateorialle ottamatta kantaa etologien tai sosiobiologien yksittäisiin ja yksityiskohtaisempiin ihmisluontoa koskeviin väitteisiin.

tuotantotapa on määräävä yhteiskunnalliselle, poliittiselle ja henkiselle elämänprosessille yleensäkin. Ihmisten tajunta ei määrää heidän olemistaan, vaan päinvastoin heidän yhteiskunnallinen olemisensä määrää heidän tajuntansa." Karl Marx (1970) [1859] *Kansantaloustieteen arvostelua*, Helsinki: Kansankulttuuri Oy, 17. Saksankielinen alkuteos Zur Kritik der politischen Ökonomie, suom. Antero Tiusanen. Etologien ja sosiobiologien ajatus suhteellisen staattisesta ihmisluonnosta sopi huonosti yhteen myös joidenkin oppimisteorioiden ja amerikkalaisen kulttuuriantropologian tarjoamien näkökulmien kanssa. Kiinnostavaa (joskin hankalaa) olisi tutkia marxismia ja niiden suhteellista vaikutusta 1900-luvun lopun suomalaisen akateemisen älymystön ajatteluun. Etologiaa ja sosiobiologiaa käsitelleessä 1970-luvun akateemisessa keskustelussa ja kritiikissä marxismin rooli oli epäilemättä korostuneempi.

45. Yrjö Haila, Pertti Rovamo, Matti Saraste & Jussi Timonen (1974) 'Luonnontieteet ja ideologinen taistelu', *Soihdu* 6/1974, 66–67.

Sosialistimaiden tiedettä ihailleet⁴⁶ suomalaiset biologismin kriitikot tutustuivat Neuvostoliiton ja DDR:n tieteellisiä keskusteluita seuratesaan myös Marxin ja Engelsin ajatuksia huomattavasti uudempaan biologismin vastaisiin poliittisiin, moraalisiin, filosofisiin ja historiallisiin argumentteihin. Näiden ajatusten tärkeimpänä maahantuojana ja samalla tuotteliaimpana suomalaisena biologismin kriitikkona alkoi 1970-luvun puolivälin tienoilla erottua Yrjö Haila (s. 1947), nuori filosofiasta kiinnostunut⁴⁷ ekologi, joka oli voimakkaasti sitoutunut sekä taistolaiseen poliittiseen liikkeeseen että marxilais-leniniläiseen yhteiskuntateoriaan. Saksankielentaitoisella Hailalla oli avainrooli etenkin itäksalalaisen biologismikritiikin välittämisessä Suomeen.

Itäksalalaisen kirjallisuuden marxilaisesta luonteesta ja Hailan syvästä kiinnostuksesta aatehistoriaan johtui, että Itä-Saksasta välittyi Suomeen erityisesti historiallinen lähestymistapa biologismin ongelmaan. 1970-luvun alussa Haila kertoi *Kommunistin* lukijoille, että itäksalaisfilosofi Walter Hollitscherin tuoreen analyysin mukaan biologismi oli porvarillinen oppi, joka oli ”esiintynyt varsin monina eri muunnelmina aina sen mukaan, mitkä tekijät ovat ideologisen taistelun kannalta keskeisiä. Tällä hetkellä, imperialismin ja sosialismin järjestelmien kilpailun oloissa, jolloin sosialismi on jo saanut ihmiskunnan kehityksessä johtavan osan, on keskeistä pyrkiä osoittamaan imperialismi kaikkinen raptioitilan merkkeineen ’ihmisluonteen mukaiseksi’ ja sosialismi ’ihmisluonteen vastaiseksi’ tai peräti utopiaksi ja pelastususkonnoksi.”⁴⁸ Muutama vuotta myöhemmin Haila sai toisen itäksalaisfilosofin, Alexander Wernecken teoksesta *Biologismus und ideologischer Klassenkampf* (1976) vahvistusta aikaisemmille näkemyksilleen.⁴⁹ Haila syvensi historiallista analyysiansä Tutkijaliiton kustantamassa teoksessa *Homo sapiens – johdatus biologiseen ihmiskuvaan*, joka sai runsaasti huomiota suomalaisissa tiede- ja päivälehdissä 1980-luvun taitteessa.⁵⁰ *Homo sapien-*

sisä Haila paikansi ihmisetologian ja sosiobiologian intellektuaaliset ja ideologiset juuret 1700- ja 1800-luvun yhteiskunnallisten kumousten kaudelle, ”aateliston edustajiin”, jotka

”luonnollisesti taistelivat [yhteiskunnallista] murrosta vastaan. Aseisiin kuului vetoaminen ”ihmisluontoon”; mm. ranskalainen kreivi de Gobineau julkaisi 1853–55 useampiosaisen teoksen ihmisten eriarvoisuudesta. Onko liian banaalia rinnastaa nykypäivän Ardrey, Lorenz, Morris tai Wilson johonkin 1800-luvun kreiviin, jonka käsitysten biologinen perusta oli hatara? Ei! Rinnastuksen oikeuttaa, että nämä henkilöt sijaitsevat samassa aatehistoriallisessa jatkumossa”⁵¹

46. Kuten Lind toteaa, Tutkijaliiton perustamisvaiheessa liiton ympärille kerääntynyt vasemmistolilike näki sosialistisen tiedekonseption edut suhteessa kapitalistiseen ”vähintäänkin omnipotenttisen ylivoimaisina”. Lind (1998) 43.

47. Pääaineensa ekologisen eläintieteen rinnalla Haila luki tärkeimpänä sivuaineenaan teoreettista filosofiaa. Hailan opinnoista ja urasta, ks. <http://www.uta.fi/laitokset/yhdt/henkilokunta/haila.php> (tarkistettu 22.2.2011).

48. Haila (1973) 522. *Kommunisti*-lehden kirjoitus on vanhin löytämäni teksti, jossa itäksalalaistutkijoiden käyttämää biologismi-käsitettä (Biologismus) esitellään suomalaiselle yleisölle.

49. Hailan mukaan Wernecken (1976) teos sisälsi ”hyvän historiallisen katsauksen”. Yrjö Haila (1979a) ’Biologismi ja tieteellinen ihmiskuva’, teoksessa Olli Järvinen & Seppo Kuusela (toim.), *Homo sapiens. Johdatus biologiseen ihmiskuvaan*, Loviisa: Symbioosi & Tutkijaliitto, 91.

50. Haila (1979a) 85–91. Mm. *Helsingin Sanomat*, *Turun Sanomat*, *Ylioppilaslehti*, *Psykologia* ja *Suomen Luonto* julkaisivat teoksesta positiivisen arvion. Matti Leinonen (1979) ’Biologinen ihmiskuva’, *Helsingin Sanomat* 22.7.1979; Matti Saraste (1979) ’Ihmisen tutkimuksen ongelmia’, *Ylioppilaslehti* 16/1979; Matti Vartiainen (1979) ’Biologismin maailmankuva’, *Psykologia* 6/1979, 39–41; Ahti Laitinen (1980) ’Johdatus biologiseen ihmiskuvaan’, *Turun Sanomat* 6.1.1980; Tapio Lindholm (1980) ’Mikä ihminen oikeastaan on?’ *Suomen Luonto* 2/1980, 93.

51. Haila (1979a) 85–86. Haila liitti ”biologismin kehitystä” kuvaavaan rekonstruktioonsa myös fasistisen Saksan ja Etelä-Afrikan rotuopit, joissa ”huipentuivat” ”sosiaalidarwinismiin” kuuluneet teoriat rotujen eriarvoisuudesta.

Haila myönsi tien nykypäivän biologismiin olleen ”toki polveileva”, mutta ei katsonut sen kaatavan esitystään: ”biologististen teorioiden perusyhtäläisyydet erottuvat kuitenkin selvästi.”⁵² Tosiasiassa Hailan esitystä, joka kytki filosofisesti ja historiallisesti yhteen ihmisluonnon yhteisiä piirteitä kuvaavat ja selittävät teoriat sekä rasisitiset väitteet ihmisten eriarvoisuudesta, on pidettävä harhaanjohtavana kuvauksena biososiaalisen ajattelun historiasta.⁵³ Ilmeistä onkin, että sekä Haila että itäksalaiset filosofit tähtäsivät historian esityksillään pikemmin retoriseen vaikuttamiseen kuin objektiiviseen ja aukottomaan historialliseen rekonstruktioon: kertomuksen avulla oli tarkoitus saattaa uudet darwinilaiset ihmisluontoajatukset epäilyttävään valoon ja ilman seikkaperäistä (luonnon)tieteellistä keskustelua torjua opit, joka uhkasivat marxilaisesta teoriasta omaksuttuja, optimistisiksi ja edistykselliseksi koettuja ihmis- ja yhteiskuntäkäsityksiä.⁵⁴

Neuvostoliittolainen tutkimus avasi suomalaisille luonnontieteellisemmin suuntautuneita lähestymistapoja biologismin ongelmaan. Biologismin kriitikoita kiinnosti erityisesti Neuvostoliiton pitkä psykologinen traditio, jossa oli esitetty erilaisia vastauksia kysymykseen, josta käytettiin Neuvostoliitossa ilmaisua ”biologisen suhde sosiaaliseen”. Tradition vanhimmat juuret ulottuivat fysiologi ja eläinpsykologi I. P. Pavlovin (1849–1936) kuuluisiin tutkimuksiin eläinten ehdollisista reflekseistä, sieltä tärkeimpänä Lev Vy-

52. Haila (1979a) 86.

53. Perustellumpia esityksiä mielen ja käyttäytymisen evoluutioteorioiden historiasta ovat esim. Richards (1987) ja kriittisempi Kaye (1997).

54. Retorisesta vaikuttamisesta tieteessä ja erityisesti historian käytöstä, ks. Wolf Lepenies & Peter Weingart (1983) 'Introduction', teoksessa Loren Graham, Wolf Lepenies & Peter Weingart (toim.), *Functions and Uses of Disciplinary Histories*, Dordrecht: Reidel, ix-xx. Ks. myös Marja Keränen (1996) 'Tieteet retoriikkana', teoksessa Kari Palonen & Hilkka Summa (toim.), *Pelkkää retoriikkaa. Tutkimuksen ja politiikan retoriikat*, Tampere: Vastapaino, 109–134.

HOMO SAPIENS johdatus biologiseen ihmiskuvaan

toimittaneet
Olli Järvinen
Seppo Kuusela

Symbioosi & Tutkijaliitto

Tutkijaliiton kustantama Homo sapiens varoitti epä-tieteellisestä ja kohtalonuskoisuuteen johdattavasta biologismista.

gotskin (1896–1934) 1920- ja 1930-luvun marxilaisvaikutteisiin tutkimuksiin ihmismielestä, ajattelusta ja kielestä, ja lopulta muun muassa A. R. Lurijan ja A. N. Leontjevin edustamaan marxilais-vygotskilaiseen, niin sanottuun ”kulttuurihistorialliseen” psykologiseen koulukuntaan.⁵⁵ 1970-luvulla neuvostopsykologian valtavirtaa edustivat Vygotskin jo iäkkäät oppilaat

55. Pavlovista ja Vygotskin koulukunnasta, ks. Graham (1987) 157–219. 1960-luvun lopulta lähtien uudempi käyttäytymisgeneettinen koulukunta haastoi Neuvostoliitossa vanhemmat, marxilaiset ympäristön vaikutusta korostavat näkemykset. Graham (1987) 220–245. Neuvostopsykologia kaiken kaikkiaan oli näkyvästi esillä suomalaisessa tieteellisessä keskustelussa 1970-luvulla, erityisesti vasemmistolaisen linjan eksplisiittisesti omaksuneessa Psykologia-lehdessä ja Edistys-kustantamon julkaisemien suomennosten ansiosta.

Lurija ja Leontjev, jotka pyrkivät sitomaan yhteen marxismin ja psykologian ja korostivat sosiohistoriallisten tekijöiden vaikutusta ihmisen ajatteluun ja tunteisiin. Suomessa 1970-luvun nuoret biologismikriitikot tutkivat marxilais-vygotskilaisen neuvostopsykologian ja myös pavlovilaisen eläinpsykologian antavan sekä aiheita darwinismin torjumiseen ihmistieteistä. Kriitikoista psykologi Pekka Arinen katsoi 1970-luvun lopulla, että eräs vygotskilaisen tradition ”keskeisimmistä oivalluksista oli psykologian ”vapauttaminen biologian kahleista”. Hänen mielestään neuvostopsykologia oli osoittanut, että inhimillinen kieli oli ”luonteeltaan työvälineen kaltainen”, ja että työvälineen valmistaminen ja käyttö sinänsä oli jo ”erottava tunnusmerkki ihmisen ja muiden eläinten välillä”. Arisen päätelmänä oli, että ”[n]äin se Darwiniin pohjaava kehitysteoria, joka korostaa runsaiden lajimunnelmien sattumanvaraista sopeutumista ulkoisiin olosuhteisiin ei päde enää ihmiseen. Inhimillinen tietoisuus ei kehity biologisten vaan sosiaalisten lakien mukaan.”⁵⁶

Muutamaa vuotta aikaisemmin Yrjö Haila oli tulkinnut samansuuntaisesti Pavlovin klassisia ehdollistumistutkimuksia. Hän katsoi, että Pavlovin tutkimuksia saattoi käyttää aseena biologististen vaistoteorioiden vastaisessa kamppailussa, koska Pavlov oli osoittanut ympäristötekijöiden merkittävässä määrin määräävän eläinten käyttäytymistä. Haila huomautti, että eläinten käyttäytyminen ei kokonaisuudessaan perustunut jäykkiin periytyviin kaavoihin, ja korosti, että ”ihmisen kohdalla [periytyvien käyttäytymiskaa-vojen] osuus on vielä paljon pienempi”.⁵⁷ Vetoaminen Pavlovin eläinfyysiologiisiin tutkimuksiin ja käsitteisiin ja ekstrapolaatio eläimistä ihmiseen olivat ristiriidassa Hailan useissa yhteyksissä hyväksymien, ankaran rajan biologian ja yhteiskuntatieteen välille vetävien opillisten vaatimusten kanssa.⁵⁸ Nuorelle suomalaiskommunistille loogisuutta tärkeämpiä päämääriä saattoivat kuitenkin olla keinoja kaihtamaton kamppailu porvarillista biologismia vastaan ja neuvostotie-

teen tunnetuksi tekeminen Suomessa. Haila oli tyytymätön siihen, että ”näkyvimmat länsimaiset eläinpsykologian edustajat” olivat ”lähes täysin laiminlyöneet” Pavlovin kirjoitukset.⁵⁹

Vasemmistolaisten biologismin kriitikoiden ihaileva suhtautuminen neuvostoliittolaisiin ajattelijoihin oli paljaimmillaan heidän suhteeseen Leninin. 1970-luvun alussa kriitikoiden ryhmä nosti Leninin auktoriteetiksi biologismin varhaisena ja tärkeänä arvostelijana. Sosialistisen opiskelijaliiton julkaisemassa *Soihdussa* kriitikot muistuttivat, että Lenin oli 1900-luvun alun filosofisissa tutkimuksissaan torjunut kaikki yritykset pohjata yhteiskuntatiede biologiaan. Yhteisessä kirjoituksessaan Yrjö Haila, Pertti Rovamo, Matti Saraste ja Jussi Timonen huomauttavat, että ”kysymys ei ole siitä, mitä biologian käsitteitä käytetään, vaan kuten Lenin toteaa, ’biologisten käsitteiden siirtäminen yleensä yhteiskuntatieteiden alalle on fraasi. Tehdäänkö tällainen siirto ”hyvässä” tarkoituksessa vaiko väärrien sosiologisten johtopäätösten tukemiseksi, fraasi ei siitä lakkaa olemasta fraasi.”⁶⁰ Kriitikoiden ryhmälle viittaus Leninin jyrkkään tulkintaan biologian ja yhteiskuntatieteiden välisestä ylittämättömästä rajasta riitti vastaukseksi niille, jotka ”biologisessa innoituksessaan eivät

56. Pekka Arinen (1977b) 'Suomalaisen laitoksen esipuhe', teoksessa A.N. Leontjev, *Toiminta, tietoisuus, persoonallisuus*, Helsinki: Kansankulttuuri, 8.

57. Haila (1973) 522–523.

58. Vrt. Hailan hyväksyvä kanta Leninin näkemykseen, jota esitellään tämän artikkelin seuraavassa kappaleessa. Lisäksi, juuri Pavlovia käsittelevässä artikkelissa Haila katsoi, että eri eläinten ”käyttäytymismuotojen samastaminen ja siirtäminen ihmiseen palvelee ainoastaan yhtä, edeltä käsin asetettua päämäärää: osoittaa, että ’sodat kuuluvat ihmislouduun’”. Haila (1973) 522.

59. Haila (1973) 522.

60. Haila, Rovamo, Saraste & Timonen (1974) 67. Lainaus on teoksesta VI. Lenin (1946) [1909] *Materialismi ja empiriokritisismi. Arvostelevia merkintöjä eräästä taantumuksellisesta filosofiasta*, Petroskoi: Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 337 (korostus alkuteoksessa). Venäjänkielinen alkuteos *Materializm i empiriokritisizm*.

huomaa, että kysymykset [ihmisen sosiaalisesta käyttäytymisestä] kuuluvat yhteiskunnallisten lainalaisuuksien piiriin”.⁶¹

1970-luvun puolivälin jälkeen suomalaisissa evoluutioväittelyissä alkoi lisääntyvästi painotua Yhdysvalloista ja erityisesti amerikkalaiseen akateemiseen vasemmistoon kuuluneilta biologeilta peräisin olleiden ideoiden merkitys. Sosialistimaiden filosofien ja psykologien merkitys vastaavasti vähentyi 1970-luvun viimeisinä vuosina ja varsinkin 1980-luvun taitteen jälkeen. Etenkin biologin koulutuksen saaneiden biologismikriitikkojen kiinnostus amerikkalaiskolegoidensa ihmisluontokäsityksiä kohtaan kasvoi, samalla kun biologit tekivät pesäeroa Tutkijaliittoon ja sen ympärille rakentuneen suomalaisen akateemisen vasemmistolaisuuden uuteen, ranskalaiseen jälkistrukturalistiseen linjaan.⁶² Yhdysvaltalaisessa akateemisessa vasemmistossa suomalaiset biologit kohtasivat kollegojaan, jotka jakoivat heidän vasemmistolaisen maailmankatsomuksensa, luottamuksen objektiivisen tieteen mahdollisuuksiin ja huolen biologian porvarillista väärinkäyttöä kohtaan.

Biologien katse kääntyi länteen kuitenkin ennen kaikkea siksi, että syksyn 1975 jälkeen evoluutiosta ja ihmisluonnosta väiteltiin Yhdysvalloissa selvästi aikaisempaa äänekkäämmin. Eri-laisten näkökulmien ja kiihkeiden kannanottojen vyöryn oli saanut aikaan evoluutiobiologi E. O. Wilsonin uuden, järkälemäisen *Sociobiology*-teoksen viimeinen, ihmistä käsittelevä luku sekä erityisesti kirjan julkaisemisen jälkeiset tapahtumat Bostonissa. Yksi 1900-luvun lopun rajuimmista ja laajimmin mediassa huomioiduista tiedekiistoista käynnistyi, kun Wilsonin läheiset kollegat Harvardin yliopistosta syyttivät arvostettua professoria rasististen mielipiteiden ja taantumuksellisen yhteiskuntapolitiikan tieteellisestä oikeuttamisesta *New York Review of Books*'issa julkaistussa yhteisessä kirjeessään.⁶³ Wilsonin arvostelijoista tunnetuimmat, genetikko Richard Lewontin, paleontologi Stephen Jay Gould ja ekologi Richard Levins kuuluivat

1960- ja 1970-luvulla alojensa johtaviin tutkijoihin, mutta kansainvälinen tiedeyhteisö tunsivat heidät myös vasemmistoradikaaleina poliittisina aktivisteina.⁶⁴ 1970-luvun jälkipuoliskolla osa edellä esillä olleista suomalaisista vasemmistolaisista biologeista (sekä muita biologeja) ryhtyi arvioimaan ja käsittelemään amerikkalaiskolegoidensa esittämää sosiobiologian kritiikkiä yliopistojen luentokursseilla, yleisöluennoilla ja erilaisilla kirjallisilla areenoilla.⁶⁵ Amerikkalaisten esittämä kritiikki muistutti itäsaksalais- ja neuvostotutkijoiden biologismin vastaisia näkemyksiä, mutta osin myös poikkesi niistä.

Oli osin amerikkalaisten vasemmistolaisbiologien vaikutusta, että Suomessa ”reduktionismi” kiilasi 1970-luvun lopulla ”biologismin” enti-

61. Haila, Rovamo, Saraste & Timonen (1974) 67.

62. Tutkijaliittolaiset kääntyivät marxismista kohti jälkistrukturalistisia ja ”postmodernistisia” aatteita mm. länsisaksalaisten teoreettisten keskustelujen kautta. Luonnontieteilijöiden muuttanutta suhdetta Tutkijaliittoon käsittelee lyhyesti Lind (1998) 108–109. Lindin mukaan luonnontieteilijöiden ”oli yhä vaikeampi seurata spesifioituvia ja entisen poliittisen kontekstin ohittavia yhteiskuntatieteellisiä keskusteluja”. Lisäksi, todennäköisesti luonnontieteilijöiden alkoi olla vaikeampi samastua liikkeeseen, jonka (tieto-)opilliseen linjaan oli tulossa yhä enemmän vaikutteita ranskalaisesta jälkistrukturalismista. Marxismi oli haastanut nimenomaisesti *porvarillisen* tieteen objektiivisuuden, mutta uudet ranskalaiset opit kyseenalaistivat tieteen objektiivisuuden *yleensä*.

63. Elisabeth Allen et al. (1975) 'Against "Sociobiology"', *The New York Review of Books* 11.12.1975.

64. Mainitut tutkijat olivat aikaisemminkin yrittäneet paljastaa tapauksia, joissa näkivät rasmin tai porvarillisen ideologian ohjailleen luonnontieteen kehitystä ja käyttöä. Sosiobiologiakiistan yhteydessä he liittyivät Science for the People -nimiseen kansalliseen vasemmistolaiseen tieteilijäjärjestöön. Segerstråle (2001) 20, 40–48, 218; Phil Gasper (2002) 'Stephen Jay Gould: dialectical biologist', *International Socialist Review*, Issue 24 (July–August). Verkkoersio osoitteessa <http://www.isreview.org/issues/24/gould.shtml> (23.2.2011).

65. Sosiobiologialle omistettiin luentosarjat ainakin Helsingin yliopistossa vuonna 1976 ja Turun yliopistossa 1986. Helsingin luentokurssin osallistujalista löytyy artikkelista Maria Donner et al. (1978) 'Mitä on sosiobiologia?', *Luonnon Tutkija* 3/1978, 82–84. Tässä artikkelissa mainituista tutkijoista kurssille osallistuivat Olli Järvinen, Sepo Kuusela ja Kari Vepsäläinen. Turun kurssin pohjalta

selle paikalle etologia- ja sosiobiologiakiistojen keskeiseksi käsitteeksi.⁶⁶ Amerikkalaisbiologit Levins ja Lewontin painottivat reduktionistista lähestymistapaa etologien ja sosiobiologien perustavana ongelmana: reduktionistit eivät ajatelleet dialektisesti, vaan tarkastelivat todellisuutta yksisuuntaisten kausaalisuhteiden kenttänä ja pienen pieniin osiin jakautuneena.⁶⁷ Sosiobiologian isä E. O. Wilsonia he pitivät eräänä puhtaimmista reduktionismin edustajista. Amerikkalaisten marxilaisten biologien mielestä Wilsonin ja muiden reduktionistien suurimpia virheitä oli pelkistää ihmiselämä evoluutioissa kehittyneisiin käyttäytymiskaavoihin ja pysyvään ”ihmisluontoon”, ”joka määrää käyttäytymisemme ja sosiaalisen järjestelmämme niin pitkälle, että ’luonnollisesta’ poikkeaminen on vaarallista”.⁶⁸

Suomessa amerikkalaisbiologien ajatukset herättivät välitöntä vastakaikua. Ensimmäinen suomalaista sosiobiologiaa käsitellyt luentokurssi pidettiin Helsingin yliopiston perinnöllisyystieteen laitoksessa syksyllä 1976. Sen osanottajat, mm. edellä mainitut ekologit Olli Järvinen ja Kari Vepsäläinen, arvostelivat yhteisessä kirjoituksessaan Wilsonia siitä, että hän ihmisetologien tavoin ”yrittelee ihmislaajan sosiaalisten

ilmiöiden selittämistä palauttamalla biologiaan... kysymys on filosofisesta reduktionismista”.⁶⁹ Kuten amerikkalaisbiologit, kurssin osallistujat epäilivät reduktionismin olevan filosofinen lähtökohta, jonka laajempi hyväksyminen todennäköisesti johtaisi yhteiskunnallisesti vaarallisiin seurauksiin. Jälleen kerran hyökkäys darwinilaista yhteiskuntateoriaa vastaan oli luonteeltaan moraalinen ja poliittinen:

”Kun Wilsonin sosiobiologian tavoitteena on palauttaa sosiologia biologiaan, tunnustetaan samalla rotujen, yhteisöjen, yhteiskuntaluokkien ja sukupuolten eriarvoisuus luonnon valinnan tuloksiksi. Näin paljastuu sosiobiologian ideologinen, ei biologinen sisältö. Kaikki yritykset muuttaa ”luonnollista” yhteiskunnan rakennetta ovat sosiobiologisessa maailmassa tuomitut epäonnistumaan, koska poikkeamat ovat luonnonvastaisia. Mikä tahansa wilsonilaisen yhteiskunnan käyttäytymismuoto lisää (tai on lisännyt) ihmisen fitnessiä (biologista menestyvyyttä) ja on näin ollen hyväksyttävissä.”⁷⁰

---

julkaistiin teos Erkki Haukioja, Veijo Jormalainen & Petter Portin (toim.) (1988) *Evoluutioteoria ja sosiobiologia*, Turku: Turun yliopisto. Varhaisen suomalaisen sosiobiologiateorian kannalta tärkeä tapahtuma oli keväällä 1978 Helsingissä järjestetty ihmisen sosiobiologiaa ja laajemmin biologista ihmiskuvaa käsitellyt yleisöluentosarja, jonka esitelmien pohjalta HY:n biologian opiskelijoiden ainejärjestö Symbioosi ja Tutkijaliitto myöhemmin julkaisivat teoksen *Homo sapiens. Johdatus biologiseen ihmiskuvaan* (1979).

66. 1970-luvun lopulla Suomessa havahduttiin siihen, että ”4–5 vuotta sitten merkittävät psykologit ja biologit niin Neuvostoliitossa, Englannissa kuin Yhdysvalloissakin kokivat jonkinlaisen reduktion ongelman [luonnontieteiden ja psykologian alalla]”. Kari Lagerspetz & Kirsti Lagerspetz (1979) Ajatuksia reduktionismin ongelmasta, *Psykologia* 3/1979, 3. Yksi merkki havahtumisesta oli Suomen psykologisen seuran järjestämä reduktioseminaari Tampereen yliopiston sosiologian ja sosiaalipsykologian laitoksella 27.4.1979. Lagerspetzien artikkeli on luettu esitelmänä kyseisessä seminaarissa.

---

67. Richard Levins & Richard Lewontin (1985) *The Dialectical Biologist*, Cambridge & London: Harvard University Press; Steven Rose, Leon J. Kamin & R. C. Lewontin (1984) *Not in Our Genes. Biology, Ideology and Human Nature*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd. Levinsin ja Lewontinin mukaan reduktionismin ja dialektiikan vastakkainasettelu oli 1900-luvun lopulla korvannut 1800-luvun kiistat idealistien ja materialistien välillä. Levins & Lewontin (1985) 254.

68. Levins & Lewontin (1985) 254.

69. Donner et al. (1978) 83.

70. Donner et al. (1978) 84. Ks. myös Hanski (1977) 69–70; Haila (1979a) 86–87; Petter Portin (1985) 'Ihmisen sosiobiologian kritiikki', *Luonnon Tutkija* 5/1985, 144–150. Muutama suomalaistieteilijät kiinnostuivat yhdysvaltalaisen marxilaisten biologien reduktionismikritiikkiin liittyneestä ajatuksesta, että biologiatieteelle oli mahdollista luoda uusi teoreettinen perusta, jonka avulla biologisen ja biososiaalisen tutkimuksen poliittiset merkitykset ja vaikutukset muodostuisivat emansipoiiviksi toisin kuin poliittisesti konservatiiviseksi tulkittulla vanhalla reduktionistisella mallilla. Amerikkalaisbiologit kutsuivat kehittelemäänsä teoriarakennelmaa ”dialektiseksi biologiaksi”. Levins & Lewontin (1985). Suomalaisten positiivinen kiinnostus ilmenee mm. artikkeleissa Haila (1983), erit. 36–37; Portin (1985).

Nuorten vasemmistolaisten tutkijoiden 1970-luvun alussa aloittamaan biologismin ja reduktionismin kritiikkiin yhtyi 1970-luvun lopulla ja 1980-luvun alussa perinteisiä liberaaleja arvoja ja ihmis- ja yhteiskuntakäsityksiä puolustaneita tutkijoita, jotka kaihtoivat vasemmistolaista kielenkäyttöä. Tässä suomalaisen sosiobiologiakiistan vilkkaimmässä vaiheessa muiden muassa valtiotieteilijä Kari Palonen ja filosofi Ilkka Niiniluoto alkoivat pohtia ja julkisesti epäillä etologien ja sosiobiologien yritystä palauttaa sosiologia biologiaan. Varhaisempien vasemmistolaisten biologismikriitikoiden tavoin he huolestuivat sosiobiologian poliittisista kytköksistä, siitä, että sen ”avulla on perusteltu yhteiskunnallisesti arveluttavia ideologisia näkemyksiä”⁷¹ ja siitä etteivät sosiobiologit ”edes kauhistu [tutkimusohjelmansa] rasistisia poliittisia seurauksia”.⁷² Liberaalien yhtyessä sosiobiologian kritiikkiin saattoi Ilkka ja Sesse Koiviston, Anto Leikolan ja Tatu Vanhasen kokemus olla, että suomalainen tiedeyhteisö oli kokonaan torjunut darwinismin yhteiskunnallisesta ajattelusta. Tosiasiassa evoluutioajattelua ei kuitenkaan ollut täysin torjuttu.

Biologinen pasifismi

Suomalaisen sosiobiologiakeskustelun ulottuvuudet laajenivat merkittävästi 1980-luvun alussa. Kuten rauhanasiaa ajaneen Sadankomitean lehti *Ydin* raportoi vuonna 1981, sosiobiologia askarrutti nyt mieliä ”niin ulkopoliitikan kabinettikeskusteluissa ja juhlapuheissa kuin kuppiloiden pohdiskeluissakin”.⁷³ Keskustelun laajenemista ilmensivät ja toisaalta siihen vaikuttivat muuttamat tunnettujen poliitikkojen ja politiikan taustavaikuttajien laajasti huomioitua sosiobiologiset ja ihmisetologiset tulkinnat kansainvälisistä suhteista, ihmisluonnosta ja ihmisen tulevaisuudesta. Huomiota herättivät muun muassa Keijo Korhosen, hiljattain ulkoministerinä (1976–1977) toimineen keskustapoliitikon sosiobiologiaan kiinnittyvät tulkinnat ulkopoliitikasta ja kansainvälisistä suhteista *Kanava*-lehdessä.⁷⁴ Vielä enemmän kiinnostusta herätti Pekka Kuusen, entisen SDP:n kansanedustajan ja Alkon pääjohtajan evoluutioteoriaan, -antropologiaan ja ihmisetologiaan pohjannut kunnianhimoinen ”eloonjäämisoppi” ihmiskunnalle, teos *Tämä ihmisen maailma*.⁷⁵

71. Ilkka Niiniluoto (1984) 'Olemmeko ennalta ohjelmoidut?', teoksessa *Tiede, filosofia ja maailmankatsomus. Filosofisia esseitä tiedosta ja sen arvosta*, Helsinki: Otava, 168. Niiniluodon essee perustuu puheenvuoroon, jonka hän esitti Yleisradion keväällä 1981 järjestämässä sosiobiologiaan keskittyneessä ohjelmasarjassa.

72. Kari Palonen (1978) 'Politiikan eläintieteeseenkö?', *Politiikka* 4/1978, 238. Poliittista kritiikkiä esitti myös toinen valtiotieteilijä, Markku Laakso artikkelissaan 'Biopolitiikasta sosiobiologiaan', *Politiikka* 4/1979, 319–330. Palosen kirjoitus oli suora vastine Tatu Vanhaselle (1978). Tätä seuranneessa vastineessaan Paloselle Vanhanen korosti, että ”sosiobiologian esille tuomat ihmisille yhteiset ominaisuudet ja käyttäytymismallit ovat yhteisiä koko ihmiskunnalle [joten] sosiobiologiset tulokset soveltuisivat paremmin rasismin vastustajien kuin sen kannattajien käyttöön”. Vanhanen (1978) 241. Myöhemmin, 1990- ja 2000-luvulla, Vanhanen on herättänyt huomiota ja suutunusta artikkeleillaan ja kirjoillaan, joissa on esitetty riippuvuussuhde kansakunnan varallisuuden ja kansan keskimääräisen älykkyyden välillä. Vanhanen on kerrannut uransa vaiheita teoksessa Tatu Vanhanen (2008) *Globaalit ongelmat. Evoluutiivisten juurten etsintää*, Helsinki: Terra Cognita, 12–20.

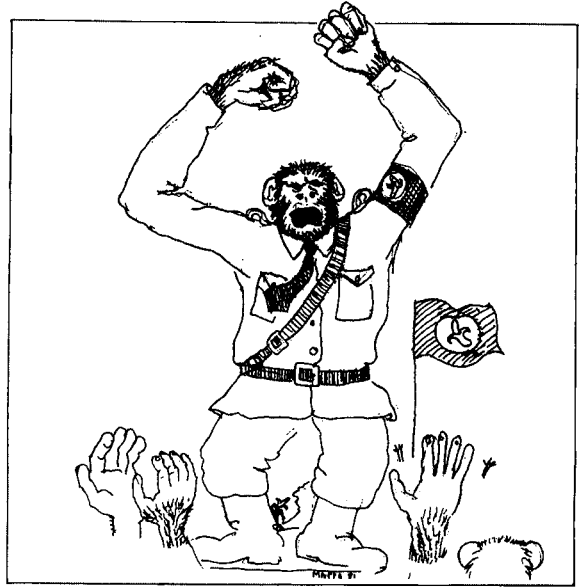
73. Marja-Helena Tuomioja (1981) 'Sosiobiologia – tieteen viimeinen sana?' *Ydin* 2/1981, 10.

74. Keijo T. Korhonen (1980) 'Uusrealistin uskontunnustus: muutos ja jatkuvuus kansainvälisissä suhteissa', *Kanava* 6/1980 (alun perin luettu esitelmänä Tampereen yliopiston historiatieteen laitoksella).

75. Pekka Kuusi (1982) *Tämä ihmisen maailma*. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY. Kuusen teos saavutti laajan lukijakunnan. Kuudessa vuodessa siitä otettiin viisi painosta, yht. 27 000 kpl. Myös tutkijat kiinnostuivat siitä, mutta yhteiskuntatieteilijät ja varsinkin evoluutiotutkijat pitivät teosta harrastelijamaisena ja vanhanaikaisena: teos pohjautui käsitykseen, jonka mukaan luonnonvalinta kohdistui lajin tasolle. Kirjan ilmestymisen aikaan biologit Suomessa katsoivat käsityksen olevan ”yksiselitteisesti hylätty”. Jukka Salo & Martti Soikkeli (1983) *Eläinten käyttäytyminen. Evoluutio ja merkitys*, Helsinki: Otava, 250. Lisäksi niin biologeja kuin yhteiskuntatieteilijöitä ärsytti, että Kuusi johti evoluutiosta ihmiskunnalle moraalisia ohjeita. Kuusi sai huomata, että monet yhteiskuntatieteilijät vaikenivat hämmentyneinä, ja toiset yrityivät kuitata teoksen pisteliäällä kielellä. Kuusi piti nihkeän vastaanoton perusongelmana sitä, että ”ihminen ei kerta kaikkiaan tahdo hyväksyä ajatusta itsestään

Tieteilijöiden aikaisemman, lähes yksiaänisen biologismikritiikin valossa huomionarvoista on, että samalla kun keskustelu levisi akateemisesta maailmasta laajemmalle julkiseen ja yksityiseen sananvaihtoon, tutkijoiden suhtautuminen evoluutioteorian käyttöön ihmistä koskevis- sa kysymyksissä oli muuttumassa. Ensinnäkin, 1980-luvun ensimmäisellä puoliskolla osa tieteilijöistä oli aikaisempaa halukkaampi käsittelemään julkisuudessa ihmisluontoa ja yhteiskuntaa koskevia kysymyksiä evoluutiotutkimuksen löytöjen ja teorioiden valossa. Toiseksi, valtaosa keskusteluun osallistuneista tieteilijöistä alkoi käyttää evoluutioajatuksia aivan tiettyyn ideologiseen tarkoitukseen. Seuraavassa esitän, että darwinilaisen ihmisluontoajattelun lyhyeksi jääneen nousukauden aikana 1980-luvun alussa suomalaiset tieteilijät käyttivät evoluutioajatuksia ennen kaikkea pasifistisiin päämääriin.⁷⁶

eliölajina, biologisenkin evoluution tuloksena... yhteiskuntatieteilijät eivät uskalla hypätä omasta pilttuustaan ulos". Maailmalla teos levisi 1980-luvulla muun muassa englannin- ja venäjänkielisenä versiona ja kiinaksi käännetynä se pääsi muun muassa Pekingin yliopiston kursikirjaksi. Jorma Bergholm (1988) "Näkijä Pekka Kuusen ajattelun uusi tuleminen", *Ydin* 8/1988, 21-23. Kuusen arvioista ks. esim. Eerik Lagerspetz (1983) 'Pekka Kuusi – yhteiskuntatieteitten puuttuva rengas?' *Politiikka* 2/1983, 146–151; Pekka Suvanto (1983) 'Kuusen synteesi maailmanhistoriasta – vanhaa valistususkoa?', *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1983, 281–283; Arto Noro 1984 "Tuntuu siltä kuin jokin outo, suuri ajatusprosessi olisi mennyt lävitse", *Sosiologia* 1/1984, 67–69; Tuomas Nevanlinna (1983) '1860-luvun sosiaalipolitiikka', *Ylioppilaslehti* 13.1.1983, 12. Kuusen ja Korhosen lisäksi myös Max Jakobson, entinen diplomaatti ja ulkopoliittikan taustavaikuttaja, omaksui 1980-luvun alussa etologisia ja sosiobiologisia tulkintoja ihmisluonnosta ja erityisesti kansainvälisistä suhteista. Max Jakobson (1983) 38. *kerros. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1965–1971*. Helsinki: Otava, 117, 212. Akateemisen maailman ulkopuolella joidenkin poliitikkojen, kirjailijoiden ja toimittajien näkemykset sosiobiologiasta muistuttivat 1980-luvun alussa vahvasti 1970-luvun vasemmistolaisista biologismikritiikkiä. Ks. kansanedustaja Kaarina Suonion haastattelu artikkelissa Tuomioja (1981) 14–15; Erno Paasilinna (1981) 'Varokaa!', *Näköpiiri* 5/1981, 3; Arjo Söderblom (1982) 'Vihan ilmiöitä' *Vartija* 4/1982, 196–200. Julkisen keskustelun velloessa tutkijat käsitteli-

Euro-ohjuskiistan yhteydessä Suomessa väiteltiin ihmisen luontaisesta sotaisuudesta ja rauhanomaisuudesta. Sosiobiologiaa käsittelevän kirjoituksen kuvitusta Sadankomitean Ydin-lehdessä (2 / 1981).

vät opin merkitystä, ansioita ja heikkouksia sanomalehtien lisäksi erilaisissa keskustelutilaisuuksissa Yleisradion televisio-ohjelmista Oriveden opiston Pahuuden päiviin. Pahuuden päivien puheenvuoroista ks. Anssi Saura (1982) 'Perinnöllisyystieteen näkökulma pahan ongelmaan', *Vartija* 4/1982, 192–195. Yleisradion keskusteluista ks. *Kuusi keskustelua ihmisestä*, Yleisradion julkaisusarja 2/1982, 17–28.

76. Mielestäni voidaan sanoa, että 1980-luvun alussa suomalaiset tutkijat elvyttivät ns. rauhan biologian aateperinteen. Historioitsija Paul Crook on kutsunut "rauhan biologiaksi" traditiota, joka jo 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa löysi darwinilaisesta evoluutioteoriasta perustan optimistiselle ihmis- ja maailmankuvalle, ja joka kehitti biologisia argumentteja ja sanastoja, joita voitiin käyttää ideologisesti rauhan asian edistämiseen. Paul Crook (1994) *Darwinism, War and History. The Debate over the Biology of War from the 'Origin of Species' to the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, erit. 2; Crook (2007). Crookin mukaan tradition juuret ovat ensimmäiseksi Darwinin ajatuksessa, jonka mukaan luonnossa menestys ja "kamppailujen" voittaminen vaativat yhteistä sopeutumista ja rinnakkaista olemassaoloa, toiseksi anarkistifilosofi Peter Kropotkinin teoriassa "vastavuoroisen avunannon" biologisesta perustasta ja kolmanneksi biologi T.H. Huxleyn "elevationistisessa" ja anti-deterministisessä evolutionismissa, joka kohotti ihmisen moraalisen olentona luonnonlakien yläpuolelle. Crookin mukaan perinne oli erityisen vahva angloamerikkalais-

Kun suomalaista julkista keskustelua hallitsi Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen välinen vakava ydinasekiista, niin sanottu euro-ohjuskiista,⁷⁷ liberaalit ja vasemmistolaiset tutkijat käyttivät evoluutiobiologian teoriaa ja tietoa eläinten käyttäytymisestä ja ihmisen evoluutiosta osoittaakseen, että ihmisillä oli luontainen taipumus ja halukkuus viettää rauhanomaista, yhteistyöhön perustuvaa elämää. Näin he pyrkivät kohottamaan yhteiskuntamoraalia, tukemaan laajaa ydinaseiden ja militarismin vastaista liikehdintää ja kiistämään joidenkin etologisten ja sosiobiologisten populaariteosten levittämät, pessimistisiä ja fatalistisia pidetyt käsitykset ihmisen myötäsytymisestä aggressiosta ja väistämättömästä sotaisuudesta.⁷⁸

Vasemmistolaisiin biologismikriitikoihin 1970-luvun alusta saakka kuuluneet ekologit Yrjö Haila ja Kari Vepsäläinen havaitsivat ensimmäisinä, jo ennen laajoja julkisia ydinasekeskusteluja evoluutioajatusten positiiviset mahdollisuudet rauhantyyntöön ja yhteiskuntamoraalin alueella. He eivät selvästikään nähneet ristiriitaa siinä, että he samanaikaisesti hyökkäsivät biologismia vastaan ja käyttivät biologisia ja evolutiivisia argumentteja puolustaakseen käsitystä

rauhanomaisen elämäntavan luontaisuudesta ihmiselle. Jo 1970-luvun alussa Haila kirjoitti *Kommunistissa* kädellistutkimusten osoittaneen, että ihmisen ”lähimmillä sukulaisilla, ihmisen muotoisilla apinoilla, ei tunneta oman lajin yksilöihin kohdistuvaa aggressiivista käyttäytymistä”.⁷⁹ Hailan tulkinnan mukaan havainnot kädellisten harmonisista elintavoista osoittivat myös sen, että väite ihmisen vaistomaisesta aggressiivisuudesta oli ”vailla perusteita”. Apinoita koskevat havainnot olivat Hailalle yksi peruste väittää, että ”ihmisen oma kehitys perustuu nimenomaan oman lajin yksilöiden keskinäiseen yhteistyöhön”.⁸⁰

Muutamaa vuotta myöhemmin euro-ohjuskiistan yhteydessä Vepsäläinen tulkitsi, että ihmislouontoväittelyissä pelissä ei ollut yksinomaan tieteen, vaan pahimmassa tapauksessa ihmiskunnan tulevaisuus. Hän näki kauhukuvia ihmisetologioiden levittämien ”vaarallisten propagandamyyttien” sytyttämästä ”maailmanpalosta” ja siksi vaati *Suomen Sosialidemokratissa* tutkijoita liittymään ”rauhan rintamaan – oikeaa tietoa levittämään!”.⁸¹ Vepsäläinen katsoi, että räjähdysherkässä ilmapiirissä poliitikkoja ja kansalaisy-

---

sa maailmassa. Aikaisempi tutkimus rauhan biologian aateperinteestä rajoittuu Crookin tutkimuksiin (ks. kuitenkin myös Mitman 1992), jotka käsittelevät Versaillesin rauhaa (1919) edeltäviä vuosia. Kylmän sodan aikaisia evoluutiokeskusteluja tai -ajattelijoita ei ole aikaisemmin yhdistetty rauhan biologian aateperinteeseen.

77. Euro-ohjuskiistaa vuosien 1979 ja 1983 välillä on kuvattu viimeiseksi suureksi eurooppalaiseksi kylmän sodan poliittiseksi konfliktiksi. Kiista alkoi joulukuussa 1979, kun Nato päätti sijoittaa uusia ydinohjuksia Eurooppaan vastapainoksi Neuvostoliiton SS-20 ohjuksille. Ydinasekiistojen vuoksi pelko ydinsodasta kasvoi ennennäkemättömän suureksi Euroopassa ja Yhdysvalloissa. Jeffrey Herf (1991) *War by Other Means. Soviet Power, West German Resistance and the Battle of the Euromissiles*. New York: The Free Press, 226; David Cortright (2008) *Peace. A History of Movements and Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press, 140. Euro-ohjuskiista aikaansai Suomessa ennennäkemättömän kiinnostuksen ydinaseisiin ja niiden rajoittamiseen. Kallenautio (2005) 413.

---

78. Mahdollista on sekin, että rauhanasiana käytettiin 1980-luvun alussa ajankohtaisena perusteluna darwinilaisen yhteiskuntateorian puolesta. Tämä pätee erityisesti poliitologi Tatu Vanhaseen, joka jo 1970-luvun puolella pyrki päämäärätietoisesti edistämään darwinismin asiaa suomalaisissa yhteiskuntatieteissä – silloin lähes yksinään ja huonoin tuloksin. Vanhasen ”biologista pasifismia” esitellään tämän artikkelin sivuilla 24–25.

79. Haila (1973) 522. Väkivaltaisempi puoli ihmisen lähimmistä sukulaisista, simpansseista, on tunnettu vasta 1970-luvun alun jälkeen. On havaittu, että simpanssit ja muut kädelliset puolustavat voimakkaasti revierejään, tekevät aggressiivisia hyökkäyksiä vieraiden simpanssiryhmien alueille ja käyttävät lihaa ruokavaliossaan. Vielä 1960-luvulla eläintieteilijät kuvittelivat, että simpanssit ovat rauhanomaisia kasvissyöjiä. Richard Wrangham & Dale Peterson (1997) *Demonic Males. Apes and the Origins of Human Violence*, London: Bloomsbury, 11–21; Bowler (2003) 346.

80. Haila (1973) 522.

81. Vepsäläinen (1981).

sia oli valistettava ihmislajin pohjimmiltaan rauhanomaisista taipumuksista. Hänen mukaansa ihmisyydessä ”keskeistä” oli

”sosiaalisuus, voimakas yhteistoiminnallisuus (muun muassa välttämättömyystarvikkeiden ”keskinäinen jako”). Ihmistä luonnehtii myös äärimmäinen joustavuus, kyky sopeutua ympäristöön oppimalla. [Sen sijaan] väkivalta ja sodat eivät ole johdettavissa geeneistämme. Niin sanottu paha ihmisessä on kulttuurin, erityisesti valtapoliitikan tuotetta.”⁸²

Myös muutamat poliittisesti liberaalit, vasemistolaisia retoriikkaa vältäneet tieteilijät ryhtyivät 1980-luvun alussa tarkastelemaan evoluutiotutkimuksen antia rauhanaatteelle ja yhteiskuntamoraalille. Etenkin psykologi Kirsti Lagerspetz, kriminologi Ahti Laitinen ja politiikan tutkija Tatu Vanhanen pohtivat yhteyksiä evoluutioteorian ja sodan ja rauhan kysymysten välillä. Lagerspetz, kansainvälisesti arvostettu aggressiotutkija, kuului 1960-luvun lopulta lähtien biologista ihmissuuntaa käsitelleen suomalaisen keskustelun vaikutusvaltaisimpiin osallistujiin. Pasifismi sai suuremman osan Lagerspetzin ajattelussa 1970- ja 1980-luvulla,⁸³ ja samaan aikaan hän alkoi suhtautua aikaisempaa kielteisemmin etologien ja sosiobiologien näkemyksiin ihmissuunnosta ja väkivaltakäyttäytymisen biologisista syistä.⁸⁴ Lagerspetz pohti ihmisen rauhanomaisuuden biologista perustaa syvällisimmin vuonna 1982 Helsingin yliopistossa järjestetyssä yleisöluentosarjassa ”Uhkaako kolmas maailmansota?”. Luentosarjan kysymykseen vastaten Lagerspetz myönsi, että supervaltojen kiistely ydinaseista oli saanut hänet pelkäämään, että ”kolmas maailmansota voi olla kynnyksellä”.⁸⁵ Luennossaan Lagerspetz kuitenkin halusi välittää yleisölleen rohkaisevaa sanomaa: tieteen näkökulmasta ihminen ei ollut jatkuviin sotiin tuomittu luontainen tappaja, vaan päinvastoin, ihmistä saattoi luonnehtia ”luonnostaan rauhaan pyrkiväksi eläimeksi”.⁸⁶ Lagerspetz kumosi sosiobiologien pessimistisinä pitämiään väitteitä vii-

taten angloamerikkalaisiin antropologisiin ja psykologisiin tutkimuksiin,⁸⁷ ja tulkitsi, että niiden perusteella

”sosiaalisuus, toisista huolehtiminen, rationaalinen toiminta ynnä muut rauhanomaista yhteiskuntaa ylläpitävät ja kehittävät ominaisuudet ovat nimenomaan tyypillisiä ihmiselle eläinlajina ja aivan yhtä ”biologisia” kuin aggressio ja oman edun tavoittelu Jonkinmoisella oikeutuksella voidaan sanoa pyrkimyksen lajin säilymiseen olevan jopa ’luonnollisempaa ja biologisempaa’ kuin pyrkimyksen sen tuhoamiseen.”⁸⁸

Lagerspetz muistutti kuulijoitaan vielä siitä, että ihmiset ”voivat ratkaista oman kohtalonsa pyrkimällä aktiivisesti pitämään rauhaa parempana kuin sotaa, asettumalla kaikissa ratkaisuisaan

82. Kari Vepsäläinen (1979) 'Ihmisen evoluutio – myytit murenevat', *Suomen Sosialidemokraatti* 17.3.1979. Vepsäläisen kirjoitukset SSd:ssä (1979; 1981) olivat arvioita teoksista Richard E. Leakey & Roger Lewin (1978) *Ihmisen synty*, Helsinki: Kirjayhtymä (englanninkielinen alkuteos *Origins*, suom. Virve Kajaste ja Antero Manninen) ja Richard E. Leakey (1981) *Ihmisen jäljillä*, Helsinki: Kirjayhtymä (englanninkielinen alkuteos *The Making of Man-kind*, suom. Irma Rostedt). Leakey on maailmankuulu brittiläis-kenialainen paleoantropologi.

83. Lagerspetz toimi 1980-luvulla Suomen Rauhan- ja konfliktintutkimuslaitoksen johtokunnassa ja vuosina 1986–1991 laitoksen puheenjohtajana. Hän pohti ahkerasti psykologiatieteen potentiaalia rauhantyössä. Ks. esim. Kirsti Lagerspetz (1985) 'Psykologian mahdollisuudet edistää rauhaa', *Rauhantutkimus* 2/1985, 3–6.

84. Aikaisempi myönteinen suhtautuminen käy ilmi artikkeleissa Kirsti Lagerspetz (1969) 'Vihan juuret', *Suomalainen Suomi* 2/1969, 110–111; Kirsti Lagerspetz (1970) 'Koulukuntansa edustaja', *Psykologia* 1/1970, 42–43.

85. Lagerspetz (1982a) 24.

86. Lagerspetz (1982a) 46.

87. Lagerspetzin hyväksymiä auktoriteetteja olivat mm. sosiaalipsykologi Leonard Berkowitz ja antropologit L.S.B. Leakey ja Ashley Montagu.

88. Lagerspetz (1982a) 46. Lagerspetz myös vihjasi eräiden etologien ja sosiobiologien ”puolustaneen” sotia ”toteamalla, että koska niitä [sotia] on esiintynyt koko ihmiskunnan historian ajan, niitä täytyy esiintyä aina tulevaisuudessakin”. Lagerspetz (1982a) 25.

rauhan puolelle sotaa vastaan. Tässäkin he samalla toteuttavat omaa eläimellistä luontoaan.”⁸⁹ Puheenvuorossaan Lagerspetz käytti evoluutioajatuksia tukeakseen käsitystä ihmisen rationaalisuudesta ja ihmisluonnon muovautuvuudesta, ja näiden ominaisuuksien avulla saavutettavasta valoisammasta tulevaisuudesta. Tässä mielessä puheenvuoro on nähtävä perinteisen liberaalin ihmiskuvan luonnontieteellisenä, darwinilaisena puolustuksena.

Kriminologi Ahti Laitisen osallistuminen evoluutiodebatteihin oli lyhytaikaisempaa kuin Lagerspetzin, mutta sitäkin intensiivisempää 1980-luvun alussa ja puolivälissä.⁹⁰ Laitinen ilmaisi suomalaistutkijoista kaikkein voimakaimmin pelot, jotka liittyivät pessimistisinä pidettyjen darwinilaisten ihmiskäsitysten leviämiseen tilanteessa, jossa supervaltojen varustelukierre kiihtyi ja ydinsodan uhka kasvoi. Samalla hän loi valoisaa kuvaa ihmisestä lajina, jonka lukuisat lajinsisäiset konfliktit eivät enää nykyään selittyneet aggressiivisilla tunteilla tai vastoilla. Laitisen pelkona oli, että opettamalla sosiobiologisia näkemyksiä sodankäynnin ja ihmisluontoon juurtuneiden aggressiivisten tunteiden yhteydestä oli mahdollista ”luoda varustelulle suotuisaa maaperää, leimata rauhantyo realiteetit sivuuttavaksi idealismiksi ja alistaa ihmiset uskomaan sodan välttämättömyyteen”.⁹¹ Osoittaakseen tieteellisesti virheellisiksi tunnettujen sosiobiologien kuten E. O. Wilsonin ja Richard Alexanderin väitteet Laitinen nosti esiin muutokset sodankäynnin kehityshistoriassa ja mielestään ratkaisevan eron primitiivisen ja modernin sodankäynnin välillä. Vaikka sotiminen todennäköisesti oli kehittynyt varhaisista aggressiivisista yhteenotoista, modernissa sodankäynnissä toisten ihmisten tappaminen tapahtui ”ilman paljoakaan aggressiota, aivan muista motiiveista johtuen”. Ihmiset menivät sotaan ja toimivat siellä, ”koska heidät komennetaan sinne, rangaistuksen pelosta tai totellakseen”. Laitinen muistutti lisäksi lajien välisistä vertailuista, jotka osoittivat, ettei ihmisen sodankäynnille

löytynyt vertailukohtaa luonnossa: ihminen oli ainoa laji, jolla esiintyi lajinsisäistä hyökkäävää käyttäytymistä ”ilman samanaikaista aggressiota”.⁹² Viittaamalla sosiobiologiaa käsittelevissä kirjoituksissaan antropologien (kilpaileviin) teorioihin ihmisen evoluutiosta ja myös lajien välisiin vertailuihin, Laitinen onnistui siinä missä katsoi sosiobiologien epäonnistuneen: yhdistämään darwinilaisen ajatuksen ihmisen eläimellisyydestä ja liberaalin maailmankuvan, joka korosti sodankäynnin luonnottomuutta.⁹³

Viimeiseksi nostan esiin ”biologisena pasifistina” jo edellä esillä olleen politiikan tutkija Tatu Vanhasen. 1980-luvun alun laajan ydinasekeskustelun yhteydessä myös Vanhanen kertoi populaarissa julkisuudessa, että evoluutiotutkimus oli paljastanut ihmisen rauhanomaisen potentiaalín, ja esitti kaksi näkemystä siitä, kuinka evoluutiotutkimuksen löytöjä oli mahdollista käyttää hyväksi pasifistisessa toiminnassa. Useissa esitelmissään ja päivälehdissä julkaisuissa kirjoituksissaan Vanhanen esitti, että rauhantyyössä hyötyä olisi ainakin sosiobiologi Ro-

89. Lagerspetz (1982a) 47.

90. Laitinen julkaisi lukuisia kriittisiä kirjoituksia ihmisen sosiobiologiasta suomalaisissa politiikan tutkimuksen, oikeustieteen, psykologian ja sosiologian johtavissa aikakauskirjoissa sekä sanomalehtien yleisönosastoilla ja kirja-arvostelupalstoilla. Esim. Laitinen (1980); Laitinen (1982a), Ahti Laitinen (1982b) ’Oikeustiede ja sosiobiologia’, *Oikeus* 1/1982, 50–54; Ahti Laitinen (1984) ’Sosiobiologian uustulkinnat’, *Politiikka* 4/1984, 355–362; Ahti Laitinen & George Maude (1983) ’Biologistisella tutkimuksella yhteiskunnallisia vaikutuksia’, *Helsingin Sanomat* 19.9.1983; Ahti Laitinen & George Maude (1986) ’Biologism, politics and international politics’, *Acta Sociologica* 29, 113–128.

91. Laitinen (1982a) 409.

92. Ahti Laitinen (1985) *Biologismi yhteiskuntatieteissä*, Turku: Turun yliopisto, 173.

93. Sodasta ja rauhasta poliittisten liberaalien ”omantunnon” kysymyksenä, ks. Michael Howard (1987) *War and the Liberal Conscience*. Oxford: Oxford University Press. Ks. myös Michael W. Doyle (1997) *Ways of War and Peace. Realism, Liberalism, and Socialism*. New York & London: W.W. Norton & Company.

bert Triversin esittelemästä ajatuksesta, jonka mukaan ihmisluontoon kuului taipumus odottaa vastavuoroisuutta sosiaalisissa suhteissa.⁹⁴ Tähän käyttäytymismalliin ”vetoamalla” ja sitä ”hyväksikäyttämällä” oli Vanhasen mukaan mahdollista ratkaista vaikeita yhteiskunnallisia ja poliittisia ongelmia, joista tärkeimpiä olivat ydinaseiden ja yleensä asevarustelun supistaminen sekä väestönkasvun rajoittaminen. Vanhanen piti käynnissä olleita suurvaltojen välisiä neuvotteluja ydinohjusten vähentämisestä ”ajankohtaisena ja hyvin kouriintuntuvana esimerkkinä taipumuksesta vastavuoroisuuteen”, sillä keskeisenä kysymyksenä niissä oli ”sen pohdittaminen, tekeekö vastapuoli yhtä suuria vähennyksiä”.⁹⁵ Pyrkimällä kansojen välisissä suhteissa vastavuoroisuuteen, ja myös ”korjaamalla vanhoja vääryyksiä eli rikkomuksia symmetrisen vastavuoroisuuden periaatetta vastaan”, oli ”mahdollista vähentää sodan vaaraa”.⁹⁶ Toiseksi Vanhanen esitti 1980-luvun alussa *Helsingin Sanomissa* ajatuksen, että biologisten, luontaisesti rauhanomaisten taipumustensa vuoksi naiset olivat miehiä paremmin varustettuja kohtamaan ydinaseiden hallitseman aikakauden. Vähemmän väkivaltaisen yhteisen tulevaisuuden nimissä Vanhanen vaati poliittisten valta-asemien takaamista naisille kiintiöpaikkojen kautta:

94. Tatu Vanhanen (1983) 'Vastavuoroisuusteoria selittää yhteiskunnallisia ilmiöitä', *Helsingin Sanomat* 24.2.1983; Tatu Vanhanen (1985a) "Sodan ja rauhan evoluutio", *Aamulehti* 1.11.1985; Tatu Vanhanen (1985b) 'Evoluution tuottamat käyttäytymistaijumukset', teoksessa *Ihmisestä on kysymys. Kansanvalistusseuran kirjeopiston 65-vuotisjuhlapäivän puheenvuorot*, Helsinki: Hakapaino Oy, 24–35. Trivers oli ehdottanut, että luonnonvalinta oli tuottanut ihmiselle erityisiä vastavuoroisuuden ylläpitämistä edistäviä emotionaalisia ja kognitiivisia taipumuksia. Taipumuksiin kuuluivat mm. kiitollisuuden ja syllisyyden tunne, huono omatunto ja kyky paljastaa petosyrityksiä. Robert L. Trivers (1971) 'The evolution of reciprocal altruism', *Quarterly Review of Biology* 46, 35–57.

95. Vanhanen (1985b) 32–33.

96. Tatu Vanhanen (1985a).

”perusteluna naisten edustuksen lisäämiselle vallankäytön huipulla voisi olla toivo politiikan sisällön muuttumisesta nimenomaan kansainvälisten suhteiden alueella. Jos myös johtavissa sotilasvaltioissa naiset saisivat puolet kriittisten päätöstentekojen paikoista (mikä vaikuttaa utopiaalta), sotien vaara voisi vähentyä, sillä naisilla ei ole luonnostaan yhtä suurta taipumusta sotaan ja aggressioon kuin miehillä.”⁹⁷

Evoluutioajatusten yleistynyt käyttö pasifistisen liikehännän tukemiseen vuosina 1979–1985 osoittaa, että vasemmistolaiset ajattelijat samoin kuin suomalainen akateeminen älymystö kokonaisuutena olivat 1980-luvun alussa irrottautuneissa 1970-luvun jyrkimmistä biologismin vastaisista asenteistaan. Suomalaistutkijoiden

97. Tatu Vanhanen (1981) 'Naisille tulisi taata puolet poliittisista valta-asemista', *Helsingin Sanomat* 22.3.1981. Ajatus naisten luontaisesta rauhanomaisuudesta ei miellyttänyt suomalaisia akateemisia feministejä, vaikka se olisikin ollut (Vanhasen osoittamalla tavalla) mahdollista kytkeä vaatimuksiin naisten entistä laajemmasta poliittisesta valtuuttamisesta. Ks. Aino Saarinen (1978) 'Biologisen-yhteiskunnallisen kysymys naisen aseman ja perheen tutkimuksessa', teoksessa Yrjö Littunen, Pertti Rautio & Aino Saarinen (toim.), *Tieto, tiede, yhteiskunta. Keskustelua yhteiskuntatieteistä 1978*, Tampere: Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos, 253–284; Sara Heinämaa & Esa Saarinen (1983) *Oleminen nainen. Naiskuvan filosofiset perusteet*, Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY, 32–33; Leena Grönholm (1985) 'Myytti naisen luonnosta', *Akkaväki – naisten ääni* 1/1985, 19–24. Suomalainen toisen aallon feminismin oli 1960-luvun jälkipuoliskon ”sukupuoliroolikeskustelusta” saakka yleisesti ottaen vieroksunut ajatusta sukupuolten biologisesta erillisyydestä, muun muassa sen historiallisesta väärinkäytön vuoksi. Suomalaisen feminismin historiasta, ks. Riitta Jallinoja (1983) *Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet. Naisasialiike naisten elämäntilanteen muutoksen ja yhteiskunnallisten aatteellisten murroksen heijastajana*, Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY; Solveig Bergman (2002) *The Politics of Feminism. Autonomous Feminist Movements in Finland and West-Germany from the 1960's to the 1980's*, Åbo Akademis förlag. Perinteisestikin feministeillä oli ollut vaikea suhde darwinilaiseen evoluutio-teoriaan. Ks. Griet Vandermassen (2005) *Who's Afraid of Charles Darwin? Debating Feminism and Evolutionary Theory*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

aikaisemmin melko korkea kynnys esiintyä julkisuudessa biologisen ihmisluonnon ja sitä kautta yhteiskunnan asiantuntijana madaltui, kun kasvanut pelko tulevasta suursodasta ja samanaikainen pessimistisinä pidettyjen populaariteellisten ihmisluontokäsitysten leviäminen synnyttivät tilauksen asiantuntijoiden rauhoittelulle puheenvuoroille. Kynnystä madalsi myös marxilaisen yhteiskuntateorian suosion nopea lasku akateemisissa piireissä,⁹⁸ sekä todennäköisesti myös eläintieteilijöiden Jukka Salon ja Martti Soikkelin ennakkoluuloista vapaa suhtautuminen sosiobiologiaan ja sen ihmistieteellisiin sovelluksiin heidän laajasti huomioidussa teoksessaan *Eläinten käyttäytyminen* vuonna 1983.⁹⁹ Salon ja Soikkelin varovainen kiinnostus ihmisen sosiobiologiaa kohtaan innosti ainakin Tatu Vanhasta, joka arveli, että uusi kirja olisi ”kuumaa tavaraa yhteiskuntatieteilijöiden ja humanistien käsissä” ja että ”sillä voisi olla jopa käännteentekevä merkitys Suomessa aiheesta käytävälle keskustelulle”.¹⁰⁰ Ennuserkeistä huolimatta vaatimukset ”yhteiskuntatutkimuksen biologistumisesta”¹⁰¹ jäivät Suomessa 1980-luvulla lopulta melko harvoiksi. 1980-luvun jälkipuoliskolla suomalainen keskustelu ihmisen sosiobiologiasta hiipui lähes sammuksiin, kuten myös yleisluontoisempi maailmanjärjestelmien kilpailuasetelmaan kuulunut ideologinen ihmisluontoväittely. Kun sekä Neuvostoliitto että suomalainen yliopistomarxismi alkoivat osoittaa romahuttamisen merkkejä, laantuivat sekä suomalaisten keskinäinen väittely sosialismin ja kapitalismin paremmuudesta että pelko ihmiskunnan tuhou-

tumisesta ydinsodassa. Samalla menettivät ajankohtaisuutensa tutkijoiden väittelyt siitä, edellyttääkö ihmisen lajityypillinen luonne sosialismia vai kapitalismia ja kuuluuko ihmisluontoon sotiminen ja kilpailu vai pikemmin sosiaalisuus ja rauhaan pyrkiminen.

Darwinismi tieteen ja politiikan resurssivarastona

Artikkelissa olen esittänyt, että 1970- ja 1980-luvulla darwinismi vaikutti suomalaisessa yhteiskunnallisessa ajattelussa ennen kaikkea ”biologisen pasifismin” muodossa. Evoluutioargumentteja esitettiin silloin kun haluttiin osoittaa, että ihmisluontoon oli juurtunut kyky ja halu elää sosiaalista elämää ja taipumus pyrkiä sopuun lajikumppaneiden kanssa. Yleisempää Suomessa oli kuitenkin kokonaan negatiivinen suhtautuminen darwinilaiseen yhteiskunnalliseen ajatteluun. Niskan päällä olivat ”biologismin” kriitikot, jotka vähätelivät biologisen evoluutiotutkimuksen merkitystä ihmistieteille tai jopa kielsivät sen kokonaan. Olen argumentoinut, että näiden näkökulmien muotoutumista ja hallitsevaa asemaa selittää kaksi ilmiötä Suomen poliittisesta kulttuurista. Yliopistomaailmaan 1970-luvulla

100. Tatu Vanhanen (1983) 'Etologia haastaa ihmistieteet', *Helsingin Sanomat* 29.11.1983. 1980-luvun alussa monet muutkin kuin poliittisten syytösten alle haudattu Vanhanen halusivat eroon suomalaista sosiobiologiakeskustelua leimanneesta politisoituneesta ilmapiiristä, ja, sosiologi Kauko Honkalan sanoin, erityisesti vasemmistolaisien tutkijaryhmien ”kiukkuisesta hyökkäilystä”. Kauko Honkala (1983) 'Biologia ei vaaranna yhteiskuntatieteilijöiden itsenäisyyttä', *Helsingin Sanomat*, Alakerta 23.11.1983. Vastaavaan sävyyn biologi Olli Haapala huomautti *Helsingin Sanomissa*, että ”alituinen hyökkäily darwinilaista ihmistutkimusta vastaan oli ”koettava viime kädessä tieteelliseksi suvaitsemattomuudeksi, lysenkolaisuudeksi”. Olli Haapala (1983) 'Yhteiskuntatutkimuksen on biologistuttava', *Helsingin Sanomat* 7.10.1983.

101. Haapala (1983). Ks. myös Honkala (1983). Honkalan mielestä ihmistieteiden tuli jatkossa käyttää hyväkseen sosiobiologian tarjoamaa tietoa ihmisen ”biologisista rajoista”.

98. Marxismin kritiikistä ks. esim. Lind (1998), 123–129. Vasemmistolaisista ihmisetologian ja sosiobiologian kritikoista ainakin Yrjö Haila on tehnyt tiliä omasta menneisyydestään: ”Oman 70-lukuni raskas muisto on sokeuteni stalinismin suhteen... On raskasta tunnustaa olleensa näin perustavassa suhteessa sokea.” Yrjö Haila (1990) 'Paluu saaresta', teoksessa *Vihreään aikaan. Kirjoituksia ihmisen ekologiasta*, Helsinki: Tutkijaliitto, 172–173.

99. Salo & Soikkeli (1983) 250–251.

rantautuneen vasemmistolaistumisaallon takia useat suomalaistieteilijät kiinnostuivat sosialistimaiden ”edistyksellisestä” (luonnon)tieteestä ja porvarillisen tieteen kritiikistä sekä amerikkalaisten vasemmistolaisbiologien reduktionismikritiikistä ja ”dialektisesta biologiasta”: paljolti niiden pohjalta tutkijat löysivät syitä ja argumentteja Suomeenkin rantautuneiden ihmisetologian ja sosiobiologian kritiikkiin. 1980-luvun alun euro-ohjuskiistan yhteydessä halu kamppailla rauhan puolesta kylmän sodan militarismia vastaan sai yhteiskunnallisesti valvutuneet tutkijat katsomaan tarkemmin länsimaiseen evoluutiotutkimukseen ja etsimään sieltä empiiristä tukea väitteille ihmisen perustavasta rauhanomaisuudesta ja sosiaalisuudesta.

Biologisen pasifismin esiinnousu suomalaisessa akateemisessa keskustelussa voidaan mielestäni ymmärtää paitsi kylmän sodan viimeisen suuren eurooppalaisen poliittisen konfliktin, myös Suomen poikkeuksellisen maantieteellisen ja kulttuurisen sijainnin kautta. Kahden suuren toisiaan pelänneen ja hylkineen ideologisen leirin vastakkainasetteluasetelmassa Suomi sijaitsi kulttuurisessa välimaastossa, myös akateemisen kulttuurin osalta. Lännestä oli totuttu vastaanottamaan ideoita ihmistieteisiin ja niiden teoreettiseen uudistamiseen. Evoluutiotutkimuksen uudet teoriat ja löydöt sekä uusvanha ajatus ihmisen sosiaalisen käyttäytymisen selittämisestä näiden avulla saapuivat 1960-luvun lopulta lähtien totuttua reittiä pääasiassa Atlantin yli. Nuoren vasemmistöälymystön (ainakin julkisesti) ihailemassa sosialistisessa Neuvostoliitossa puolestaan valtiollinen propaganda käytti ”rauhaa” ja ”rauhanomaista rinnakkaineloa” tärkeinä iskusanoinaan ja maan akateeminen älymystö korosti rauhantyyntöä merkitystä tieteessä ja koulutuksessa.¹⁰² Kompromissin tavoin suomalaiset biologiset pasifistit sovittivat yhteen lännen darwinilaisen ihmiskuvan, biologiset teoriat ja evoluutiotutkimuksen löydöt sekä sosialistimaiden tieteessä ja tieteenfilosofiassa tähdennetyt ajatukset, ettei ihmisluento ollut pysyvän rauhan

esteenä ja että tieteen oli oltava edistyksellistä. Se, että empiirinen tuki ”sosiobiologiset yhteiskuntakäsitykset” haastavalle biologiselle pasifismin löytyi yleensä amerikkalaisesta tieteestä ilmentää niin länsimaisen evoluutiotutkimuksen sisäisiä ristiriitoja ja sen ylivoimaa suhteessa sosialistimaiden tutkimukseen kuin suomalaisen tieteen loppuen lopuksi läheisempiä suhteita länteen.

Artikkeleissa on haluttu selvittää darwinismin asemaa suomalaisen akateemisen älymystön arvomaailmassa kylmän sodan lopulla. Suomalaisessa keskustelussa on vallinnut käsitys, että evoluutiotutkimusta käytettiin kylmän sodan aikana sotien ja väkivallan puolusteluun. Analyysi ihmisetologiaa ja sosiobiologiaa käsitteleistä suomalaisista väittelyistä ei anna vahvistusta tälle näkemykselle. Yhtä vähän tukea saa angloamerikkalaisten historioitsijoiden yleinen näkemys, jonka mukaan kylmän sodan vuosina darwinilaiset ajattelijat korostivat biologiseen ihmislukuun juurtunutta itsekkyyttä, pysyvää kamppailunhalua ja väkivaltaisuutta. Suomessa monet tieteilijät kehittivät kylmän sodan lopulla optimistista ihmis- ja maailmankuvaa biologian ja erityisesti darwinilaisen evoluutio-teorian ja -tutkimuksen pohjalta.

Keskusteluun osallistuneet suomalaistutkijat olivat arvomaailmaltaan sodan ja väkivallan vastaisia, ja siksi halusivat siirtää keskustelun (ja tutkimuksen) painopistettä pois ihmisen luontaisesta aggressiivisuudesta ja sotaisuudesta ja pohtivat yhteiskunnallisilla areenoilla pikemmin

---

102. Neuvostoliittolaisista tieteilijöistä mm. psykologi Ekaterina Sohorova korosti Suomen vierailullaan, että ”[m]eidän maassamme taistelu rauhan puolesta ja kansainvälisyyskasvatus ovat koko koulutussysteemin ytimenä ... Ensimmäinen koulutunti kaikkialla Neuvostoliitossa on itse asiassa rauhan oppitunti.” Ekaterina Sohorova (1985) ”Psykologien tehtävistä taisteltaessa rauhan puolesta”, *Rauhantutkimus* 2/1985, 32. ”Rauhanomaisen rinnakkaiselon” retoriikasta NL:n ulkopoliitikassa, ks. esim. Heikki Kirkinen (toim.) (2002), *Venäjän historia*, uudistetun laitoksen, Helsinki: Otava, 477–478.

rauhaa edistäviä ja ylläpitäviä psykologisia mekanismeja sekä sosiaalisia käyttäytymismuotoja ja olosuhteita. Etenkin yleisluennoissaan sekä päivä- ja kulttuurilehtien mielipidesivuilla ja esseemisissä kirjoituksissaan suomalaistutkijat suosivat sopuisista eläimistä tai yhteiskunnista kertovaa todistusaineistoa, jonka pohjalta he saattoivat argumentoida rauhanomaisen yhteiskunnallisen mallin luonnonmukaisuuden puolesta. He tulkitsivat evoluutiotutkimuksen antaneen tieteellistä tukea rauhanliikkeiden poliittisille ja moraalisisille päämäärille ja toivat kantansa esiin rauhanliikkeille myötämielisillä julkisilla areenoilla. Evoluutioteoria ja eläinanalogioiden antoivat suomalaisille akateemisille pasifisteille mahdollisuuden järkiperaistää rauhan ideaalia. Tärkeää on myös huomata, että suomalaisten biologisten pasifistien biososiaalinen teoretisointi sopi etologien ja sosiobiologien aggressioiteorioita paremmin 1970- ja 1980-luvun vallitsevaan suomalaiseen moraaliseen kulttuuriin. Yksi osoitus tästä on useimpien biologisten pasifistien lähes täydellinen säästyminen eläinanalogioiden ja biologisen reduktionismin vastaiselta kritiikiltä.

Huolimatta darwinismin ja perinteisten länsimaisten rauhaa kunnioittavien arvojen liitosta kylmän sodan lopun Suomessa, monet tieteilijät yhä assosioivat darwinilaisen yhteiskuntateorian armottomaan ”sosiaalidarwinismiin”, militarismiin, tieteelliseen rasismiin tai seksismiin. Vielä 1990-luvun lopulla ja 2000-luvulla monet suomalaistieteilijät ovat arvelleet, että darwinilaiset ihmisluonnon tutkijat ovat oikeistokonservatiiveja, jotka väittävät, että useimmat länsimaiset stereotyyppiset käyttäytymismuodot ovat evoluution ihmismieleen juurruttamia sopeutumia ja siksi väistämättömiä.¹⁰³ (Toisaalta 2000-luvulla Suomessa on ollut myös lukuisia evolutionismiin myönteisesti ja jopa innostuneesti suhtautuneita yhteiskuntatieteilijöitä.)¹⁰⁴ On todennäköistä, että nykypäivän negatiiviset konnotaatiot ovat osittain seurausta 1970- ja 1980-luvun politisoituneista keskusteluista, ennen kaikkea laajalle levinneestä, moraalisisilla ja poliittisilla argumenteilla operoivasta biologismikritiikistä.¹⁰⁵ Joka tapauksessa suomalaisessa akateemisessa keskustelussa on edelleen vallinnut vastakkainasettelu evoluu-

103. Esim. Ilkka Niiniluoto (2001) 'Tieteiden ykseys', *Tieteessä tapahtuu* 4/2001, 8-9; Juha Siltala (1999) 'Kenen joukossa seisot, kenen lippistä kannat', *Helsingin Sanomat* Kuukausiliite 6.2.1999, 71; Tuula Juvonen (2007) 'Naaraita vai naisia', *Naistutkimus* 3/2007, 82-84.

104. Mm. sosiologit Jeja-Pekka Roos, Anna Rotkirch ja Heikki Sarmaja ovat kannustaneet yhteiskuntatieteilijöitä evoluutionäkökulman laajempaan käyttöön. He ovat myös hyödyntäneet evoluutioteoriaa omassa tutkimuksessaan. Edellä mainitut ja muut ”evoluutiopsykologiaa” (psykologisia adaptaatioita tutkivaa darwinilaisen ihmistutkimuksen 1980-luvun lopulla kehittynyttä tärkeää suuntausta) (eräänä) lähtökohtanaan pitävät tutkijat ovat myös voimakkaasti arvostelleet yhteiskuntatieteiden nykytilaa ja erityisesti ”konstruktivistista” ihmiskuvaa, jonka katsovat hallitsevan yhteiskuntatieteilijät. Ks. esim. J. P. Roos & Anna Rotkirch (2003) 'Habituksen paluu? Evoluutioteorian huomioimisesta sosiologian ihmisenäkemyksessä (osa 1)' *Tieteessä tapahtuu* 1/2003, 33-41; Heikki Sarmaja (2006) 'Kärsimys ja syntien sovitus', *Yhteiskuntapolitiikka* 4/2006, 341-360.

Eräs osoitus evoluutioteorian tämän hetkisestä vetovoimasta Suomessa on tutkimusapurahoja myöntävän Koneen Säätiön vuonna 2008 julistama suunnattu haku aiheesta ”Ihmistieteet ja evoluutionäkökulma”: kuusi hanketta työskentelee aiheen parissa tällä hetkellä. Lisäksi voidaan mainita Suomen kautta aikain tunnetuimman yhteiskuntatieteilijän, antropologi ja sosiologi Edvard Westermarckin (1862-1939) darwinilaiseen ihmisluonto- ja yhteiskuntatutkimukseen kohdistunut uusi mielenkiinto. Ks. esim. teemanumerot *Laboratorium för Folk och Kultur* 1/2011 (painossa) ja *Niin & Näin* 2/2011 (ilmestynee maaliskuussa) sekä Sarmajan useat artikkelit (alkuun pääsee seuraamalla viitettä Sarmaja (2006).

105. Kielteiset merkitykset ovat kehittyneet myös joidenkin oman aikamme ilmiöiden pohjalta: darwinismi on mm. kytetty kylmän sodan jälkeen voimistuneeseen, globaalia talouskilpailua korostavaan ajatteluun. Ks. esim. Pekka Wahlstedt (2009) 'Evoluutioteoria ihmistieteissä pönkittää kilpailua ja sortoa', *Tieteessä tapahtuu* 3/2009, 73-74.

tionäkökulman ja reformistisen yhteiskunnallisen ideologian välillä.¹⁰⁶ Viime vuosina evoluutioajattelun historioitsijat englanninkielisissä maissa ovat yrittäneet purkaa tällaista vastakkainasettelua.

Angloamerikkalaiset historioitsijat ovat esittäneet, että darwinismi olisi nähtävä erilaisten resurssien varastona, josta erilaisista akateemisista ja ideologisista lähtökohdista ponnistavat ja erilaisia päämääriä omaavat ajattelijat ovat voineet, ja voivat, ammentaa vaikutteita ja aineistoa niin tieteellisiin hypoteeseihinsa kuin poliittisiin ideologioihinsa.¹⁰⁷ Tämä historiantutkimuksen tutkimustulos ja samalla uusien tutkimusten hedelmällinen lähtökohta muistuttaa siitä tärkeästä asiasta, ettei darwinismi itsessään tue mitään tiettyä yhteiskunnallista ideologiaa. Kun hyväksytään ajatus darwinismista monenkirjavia aineksia sisältävänä resurssivarastona, on mahdollista välttää perinteinen tapa hahmottaa evoluutioväittelyt ”taantumuksellisten” darwinistien ja ”edistyksellisten” kulturalistien

välisen vastakkainasettelun kautta. Tällöin on myös mahdollista alkaa pohtia kysymyksiä ihmislunnon biologisista taipumuksista ja biologian ja ihmistieteiden integroinnista ilmapiirissä, joka on aikaisempaa vähemmän (ideologisesti) polarisoitunut. Viime vuosien akateemiset väittelyt muun muassa evoluutiopsykologian ympärillä ovat jo murtaneet perinteisiä käsityksiä poliittisesti motivoituneista evoluutiokiistoista, mutta tutkijoiden erilainen suhtautumisen evoluutioteoriaan on yhä merkittävien jännitteiden lähde tiedeyhteisön sisällä.¹⁰⁸

---

106. Janne Kivivuori (2007) 'Epävirallisen sosiaalisen kontrollin kokeminen tutkimusyhteisössä: esimerkkitapauksena evolutionismin paluu Suomeen', *Yhteiskuntapoliittika* 2/2007, erit. 179, 182.

107. Crook (2007); Richards (1987); Hawkins (1997).

108. Kivivuori (2007). Ks. myös Pekka Sulkunen (2003) 'Partiiveista ja dualismeista – kommentti keskusteluun luonnon ja kulttuurin vastakkaisuudesta', *Tieteessä tapahtuu* 3/2003, 53–54.

Laura Ekholm – Simo Muir

Isänmaasuhteen rakentaminen “kansallisten” nimien avulla

HELSINGIN JUUTALAISESSA SEURAKUNNASSA TEHDYT SUKUNIMIEN VAIHDOT 1933–1944

Hiemän vajaa viidennes (16 prosenttia) Helsingin juutalaisten sukunimistä vaihdettiin vuosina 1933–1944. Kirjoittajat Laura Ekholm ja Simo Muir pohtivat nimivaihtojen yhteyttä juutalaisvastaisuuteen, tarkastelevat niitä osana sukunimien suomenkielistämisprosessia ja avaavat uusiin nimiin liittyviä sionistisia, juutalaiskansallisia tavoitteita. Nimien kautta aukeaa kaksi tasoa: toisaalta yksittäisten perheiden motiivit muokata omaa sukunimeään, toisaalta poliittiset ja ideologiset visiot sionismin tavoitteista. Molempia yhdistää halu irtiotoon juutalaisuudesta poliittisesti marginaalisena, aikalaiskäsittein ilmaistuna “vieraana elementtinä” yhteiskunnassa.

Aineistonamme ovat Helsingin juutalaisten nimet ennen nimenmuutoksia sekä vuosina 1933–1944 vaihdetut uudet sukunimet. Tarkastelumme lähtökohdaksi olemme valinneet vuonna 1930 julkaistun *Judisk Årsbok för Finlandin* ja siinä olevan Helsingin juutalaisten asukkaiden osoitehakemiston.¹ Helsingin juutalainen yhteisö on ollut maamme suurin, ja siellä tehdyt nimenvaihdot edustavat yleistä kehitystä suomenjuutalaisten keskuudessa. Käsittelemme nimiä perheittäin, emme yksilöittäin. On huomattava, että saman perheen sisällä kaikki eivät vaihtaneet sukunimeään tai sama kantanimi on voitu muuttaa erilaisiin muotoihin.

Suomen juutalaisia on usein kuvattu vähemmistöksi, jolla on kaksin- tai jopa kolminkertainen vähemmistöasema. Ensinnäkin valtaväestöstä eroava uskonto ja etnis-kulttuurinen perintö, toiseksi Helsingissä ja Turussa juutalaisyhteisöjen vahva ruotsinkielisyys on liittänyt juutalaiset kahteen vähemmistöön. Lisäksi juutalaiset saivat Suomessa herkästi venäläisen leiman. Vähemmistöasema ei johtunut siitä, että suomenjuutalaiset olisivat erottuneet katukuvassa erilaisen ulkonäkönsä, jiddišinkielisen korostuksensa, pukeutumisensa tai erilaisten tapojensa perusteella, vaan suhde juutalaisuuden ja vierauden välillä on monisyisempi.

Maailmansotien välisenä aikana valtaosa Helsingin juutalaisista oli syntynyt Suomessa. Seurakunnan omien tilastojen mukaan vuonna 1930 Helsingin juutalaisen seurakunnan 1 132 jäsenestä 75,1 % oli syntynyt Suomessa, 21,3 Venäjän keisarikunnassa ja loput 1,6 % muualla.² Maailmansotien välisenä aikana Suomessa aikuistuvat juutalaiset nuoret olivat vähintään toisen tai kolmannen polven helsinkiläisiä, turkulaisia ja viipurilaisia. Monelle jiddiš ja muutamille myös venäjä oli tuttu kieli kotioiloista, mutta keskenään ja sujuvammin he puhuivat ruotsia (pääasiassa Helsingissä ja Turussa) ja suomea (pääasiassa Viipurissa). Kielellisen assimilaation myötä nuoret omaksuivat perinteisten juutalaisten etunimiensä rinnalle kutsumanimiä, jotka muistuttavat kaupungin nuorison suosimia lempinimiä, esimerkiksi *Faivel* > *Faikku*, *Scholem* > *Šoššu*, *Isak* > *Issi*, *Hanna* > *Hansu*.³ Nämä kutsumanimet saivat “puolivierallisen” aseman. Juutalaisille tyypillisen etunimen rinnalla saatettiin

1. *Judisk Årsbok för Finland 5690-1930*, Helsingfors: Oy Surdus Ab, 8. Kirja sisältää myös Turun ja Viipurin juutalaisten osoitetiedot.

2. *Judisk Årsbok för Finland 5690-1930*.

3. Simo Muir (2004) *Yiddish in Helsinki. Study of a Colonial Yiddish Dialect and Culture*, Helsinki: Finnish Oriental Society, 185.

seurakunnan ulkopuolisissa yhteyksissä käyttää valtaväestölle tutumpaa nimimuotoa, esimerkiksi *Moses* > *Max*, *Samuel* > *Sam*.

Juutalaisen seurakunnan ortodoksisuudesta huolimatta uskonnollisuutta ei voi pitää mitenkään leimallisena osana juutalaisten nuorten elämää enää 1920- ja 1930-luvulla. Päinvastoin Suomen juutalaiset olivat voimakkaasti sitoutuneet poliittiseen sionismiin, jonka suhde uskonnollisuuteen, erityisesti ortodoksijuutalaisuuteen, oli ristiriitainen, joskus hyvinkin kielteinen. Moni Helsingin juutalaisista oli käynyt koulua tavallisissa suomalaisissa (yleensä ruotsinkielisissä) oppikouluissa, ammatillisissa opistoissa, ja muutama suoritti tutkintoja Helsingin yliopistossa. Nuoria osallistui vapaaehtoiseen maanpuolustukseen suojeluskunnissa. Juutalainen seurakunta juhli suomalaiskansallisia merkkipäiviä. Juutalaisten yhteiskunnallista asemaa ei voi arvioida sen mukaan, minkälaisia juutalaiset Suomessa olivat tai eivät olleet. Juutalaisuus oli aikakauden kaiken kattava yleiseurooppalainen teema, jota käsiteltiin politiikassa, kulttuurielämässä ja tiedemaailmassa. Niillä muutamilla kymmenillä juutalaisilla suvuilla, jotka asuivat Suomessa, ei ollut juuri tekemistä sen kanssa, miten juutalaisuuskysymys nousi esiin eri tilanteissa.

Lähes kaikki antisemitismisiä Suomessa käsitelleet tutkimukset ovat rajanneet ilmiön käsitelmään äärioikeistoon lukeutuvia yhteiskunnallisia liikkeitä, jotka avoimesti tähtäsivät juutalaisten eliminoimiseen yhteiskunnasta.⁴ Suomessa vaikutti 1930-luvulla joukko liikkeitä, jotka ihailivat eurooppalaisia fasistisia ja kansallissosialistisia puolueita. Suurin liikkeistä, lapuanliike, ja sen seuraaja Isänmaallinen Kansanliike IKL, olivat aatteellisesti lähempänä italialaisia fasisteja kuin Saksan kansallissosialistista puoluetta. Näiden lisäksi Suomessa vaikutti 1930- ja 1940-luvulla myös pienempiä kansallissosialistisia ryhmittymiä, jotka harjoittivat tuontitavaran teetetyn ja kotimaisille kielille käännetyn voimakkaan juutalaisvastaisen propagandan levittämistä.⁵

Laajimmin levinnyt oli Venäjällä vuonna 1903 ilmestynyt *Siionin viisaitten pöytäkirjat*, joka sisälsi väitteitä juutalaisten salaisesta maailmanherrsus-suunnitelmasta eli taloudellisen, poliittisen ja muun vallan keskittymisestä juutalaisten käsiin sekä juutalaisten salaliitosta kristillistä maailmaa ja sen kulttuuria vastaan.⁶ Kirjan ensimmäinen suomalainen laitos *Förlåten faller* ilmestyi vuonna 1919. Kuvituksessa esiteltiin Venäjän bolševistiseen vallankumoukseen osallistuneita juutalaistaustaisia henkilöitä, mikä lisäsi sen kiinnostavuutta Suomessa.⁷ Kirjan uusintapainos samoin kuin suomenkielinen versio, *Juutalaisten salainen ohjelma sivistyskansojen hävittämiseksi* ilmestyi seuraavana vuonna 1920. Siionin viisaiden pöytäkirjat julkaistiin molemmilla kotimaisilla kielillä eri otsakkeilla kaikkiaan kahdeksan kertaa.⁸ Sen suosioista kertoo, että Helsingin juutalainen seurakunta, joka yleensä pidättäytyi julkisista kannanotoista, julkaisi vuonna 1934 suomeksi ja ruotsiksi rabbi Simon Federbuschin laatiman teoksen, jossa hän osoitti pöytäkirjojen olevan pitkälti plagiaatti ranskalaises-

4. Esimerkiksi Jari Hanskin väitöskirja (2006) *Juutalaisvastaisuus suomalaisissa aikakauslehdissä ja kirjallisuudessa 1918–1944*, Helsinki: Kirja kerrallaan; Eero Kuparinen (2008) *Antisemitismän musta kirja. Juutalaisvainojen pitkä historia*, Jyväskylä: Atena (toinen, uudistettu painos); Nils Erik Forsgård luokittelee antisemitismien osaksi laajempaa, yleiseurooppalaista vastareaktiota valistusaatteille, sekularisaatiolle ja moniarvoistumiselle, liberalisille ja parlamentaarille demokratialle, joka kiteytyi juutalaisvastaisessa ja vapaamuurariutta vastustavassa retoriikassa (2002) *Alias Finkelstein, Studier i antisemitisk retorik*, Vantaa: Schildts.; Henrik Ekberg (1991) *Führers trogna följeslagare – den finländska nazismen 1932–1944*, Ekenäs: Schildts.

5. Hanski (2006) 36–37; Kuparinen (2008) 281; Ekberg (1991).

6. Kuparinen (2008) 205–210; Juhani Sarsila (1987) *Historian väärennöksiä ja väärentämisen historiaa. Johdatus motiivityypologiseen ajatteluun* (Historiatieteen laitoksen julkaisuja 13), Tampere: Tampereen yliopisto, 67.

7. Sergei Nilus (1919) *Förlåten faller... Det tillkommande världsjälvhärskardömet enligt "Sions vises hemliga protokoll"*, Helsingfors: Enskilt förlag.

8. Hanski (2006) 207–223.

ta Napoleon III:ta vastaan laaditusta poliittisesta satiirista.⁹

Keskenään erimielisten ja jäsenpohjaltaan melko pienten oikeistoradikaalisten liikkeiden vaikutusvallan on arvioitu jääneen vähäiseksi.¹⁰ Tämä ei ole kovin yllättävää, kun ottaa huomioon, miten vähän juutalaisia Suomessa oli. Helsingin, Turun ja Viipurin juutalaisten kohdalla oli vaikea löytää yhteyksiä finanssimaailmaan, akateemiseen tutkimukseen, oikeusinstituutioihin tai suuriin sanomalehtiin, joten kotimaiset esimerkit juutalaisten väitetyistä maailmanvalloituksesta jäivät yleensä yksittäisiksi viittauksiksi. Huomionarvoista on se, että vihakulttuuriin perustuvaa, ääriteot hyväksyvää antisemitismia oli myös Suomen ja Ruotsin kaltaisissa maissa, joissa juutalaisväestöä oli sangen vähän.

Paljon vähemmälle huomiolle Suomessa on jäänyt arkipäiväinen, ns. latentti antisemitismi. Suomen juutalaisten historiaa käsittelevissä teoksissa antisemitismi on joko piilotettu rivien väliin tai jätetty kokonaan käsittelemättä.¹¹ Juutalaisiin suhtauduttiin lähtökohtaisesti eurooppalaiselle kulttuurille vieraana elementtinä. Käsitys juutalaisten erityisyydestä käy ilmi tavasta, jolla *Otavan iso tietosanakirja* vuodelta 1931 määritteli antisemitismin: ”Antiseemiläisyys, valtiollinen liike, jonka tarkoituksena on vastustaa juutalaisten vaikutusta yhteiskunnallisen ja taloudellisen elämän alalla. Kun juutalaiset partikulaarisen uskontonsa ja kansallisen erikoisluonteensa vuoksi tav. pysyvät vieraana, eristyväinä aineksena, elivätpä he minkä kansan keskuudessa hyvänsä, on heidän vaikutusvaltansa katsottu terveelliselle, kansalliselle kehitykselle haitalliseksi.”¹²

Määritelmässä silmiinpistävää on oletus, että juutalaisten kohtaamat ongelmat, jopa suoranainen juutalaisviha, johtui ainakin osin heistä itsestään, juutalaisten tavoista, toiminnasta ja juutalaisille luontaisista ominaisuuksista, toisin sanoen heidän kansallisesta erikoisluonteestaan.

Sarjakuvissa, romaaneissa, sanomalehdissä ja oppikirjoissa toisteltiin käsityksiä, jotka epä-

suorasti, tosin nykylukijan silmissä usein hämmästyttävän peittelemättömästi, toistivat käsityksiä juutalaisista ruumiillista työtä vieroksuvaan kansana, jonka erityispiirteitä olivat feminiinisyys, materialistisuus ja viekkaus. Näin juutalaisista muodostettiin raavaiden mutta henkisesti ylevien eurooppalaisten kansojen vasta-kohta.¹³ Ote valtiollisen poliisin Valpon raportista vuodelta 1938 kiteyttää, millä tavalla juutalaiset vallitsevassa ajattelussa lokeroitiin:

”Kuten tunnettua juutalaiset jo parin vuosituhannen ajan ovat olleet hajautuneina ympäri maailman, kaikkien mahdollisten kansakuntien sisälle sijoittuneina. Kuitenkin he ovat säilyttäneet erikoisia yhteisiä piirteitä, kuten uskontonsa, jätteitä omasta kielestään, ja joukon fyysisiä ja henkisiä ominaisuuksia, jotka yhä edelleen eroittavat juutalaiset

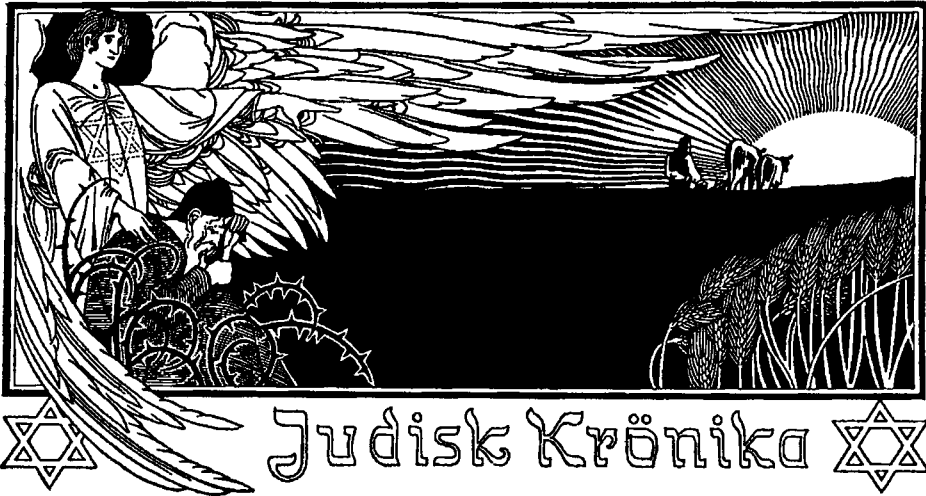
9. Federbusch, Simon (1934) *Sions vises hemliga protokoll i sanningens ljus / Siionin vūsaitten salaiset pöytäkirjat totuuden valossa*, Helsingfors/Helsinki: Juutalainen seurakunta/Judiska församlingen.

10. Taimi Torvinen (1989) *Kadimah. Suomen juutalaisten historia*, Helsinki: Otava, 107, 117–118; Hanski (2006) 289–293; Kuparinen (2008) 277–285.

11. Esimerkiksi Santeri Jacobssonin juutalaisten kansalaisoikeusprosessia käsittelevä *Taistelu ihmisoikeuksista*, jota voi pitää ensimmäisenä laajempaan, julkaistuna Suomen juutalaisten historiana, luo mielikuvan, että juutalaisvastaisuus olisi ollut erityisesti sääty-yhteiskunnan ongelma ja jäänyt autonomian aikaan, Santeri Jacobsson (1951) *Taistelu ihmisoikeuksista*, Jyväskylä: Gummerus, 415. Taimi Torvisen *Kadimah. Suomen juutalaisten historia* sivuaa juutalaisvastaisuutta eri yhteyksissä. Hänen käsittelyssään juutalaisvastaisuuteen viitataan erilaisiin aikakausiin liittyvinä ongelmina tai vaikeuksina, ja sitä ei sen kummemmin arvioida tai suhteuteta mihinkään.

12. *Otavan iso tietosanakirja*, ensimmäinen osa a–Bewick, (1931), Helsinki: Otava. Hakusana ”antisemiitti”, kirjoittajat prof. Arthur Hjelt sekä prof. A. F. Puukko. Teksti jatkuu kertoen antisemitististen poliittisten liikkeiden historiasta ja taustahenkilöistä sekä kuvailee, miten nämä paikoin ovat pyrkineet poistamaan juutalaisten vaikutuksen esimerkiksi Vanhasta Testamentista.

13. Kattava esitys antisemitistisestä diskurssista ks. Lars Andersson (2000) *En jude är en jude är en jude...Representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund: Nordic Academic Press.

"Getosta kohti Siionia". Israel-Jakob Schurin toimittaman Judisk Krönika -lehden tunnus, joka oli mukaelma Ephraim Moses Lilienin tunnetusta teoksesta Von Ghetto nach Zion.

niistä kansakunnista, joiden keskuudessa he elävät ja toimivat. Jo luetellut seikat ja näistä varsinkin uskonto sekä siihen suoranaisesti liittyvänä kiihkeä kansallistunto, lienevätkin juuri tekijöitä, jotka ovat saaneet juutalaiset juutalaisina pysymään. Tämä seikka taas liittyen siihen, että juutalaiset ovat hajaantuneet ympäri maailman, ja toiseksi siihen, että he kaikkialla maailmassa vaikuttavat pääasiallisesti kaupan ja teollisuuden aloilla – johon seikkaan on löydettävissä omat syynsä ja aiheensa – on saanut aikaan sen, että juutalaiset ajoittain ovat vallanneet johtavan aseman maailman kaupassa ja teollisuudessa ja käsiinsä valtavan osan maailman kapitaalista. Näin oli vanhana aikana, keskiaikana ja näin on ollut uutena aikana. Tätä juutalaisten tunkeutumista taloudellisella alalla johtavaan asemaan on kuitenkin aina seurannut reaktio muiden kansakuntien taholta. Reaktion aiheuttajana ei tietenkään ole ollut mainittu seikka yksinomaan, vaan pohjimmaisena syynä on aina ollut viha, jonka juutalaisten luonteenomaisuudet, ennen kaikkea synnynnäinen ja ammatin edelleen kehittämä viekkaus ja petollisuus, ja heidän sulkeutunut, 'salaperäinen', omakeskeinen ja kansainvälinen elämänsä ja toimintansa, on heitä vastaan muissa kansakunnissa herättänyt."¹⁴

Vaikka juutalaisten vieroksunta on ilmiö, jota on esiintynyt jo antiikin ajoista asti, uskonnollisen antijuutalaisuuden ja modernin antisemitismin välillä on selkeä ero. Edellisessä juutalaisuuteen liittyvät ongelmat kiteytyivät uskonnolliseen maailmankuvaan. Juutalaisia syrjittiin, ja he olivat nimenomaan "toisia" suhteessa kristilliseen maailmaan. Karkeasti voi sanoa, että tie toiseksi oli käynyt lankeemuksen kautta: juutalaiset olivat kyllä Raamatun pyhä ja valittu kansa, eräänlainen kansakunnan prototyyppi, mutta tämä liitto oli katkennut, kun juutalaiset eivät olleet hyväksyneet Jeesusta vapahtajakseen. Vähitellen moderniin poliittiseen nationalismiin vakiintui käsitys, jonka mukaan kristilliset kansallisvaltiot olivat syntyneet ja kehittyneet Jumalan tahdosta, ja ne olivat siten kaikki Jumalan valittuja kansoja.¹⁵

Toisin kuin uskonnollinen juutalaisvastaisuus, moderni antisemitismi perustui aikansa tieteelliseen maailmankuvaan. Moderni rasismi lainasi

14. Juutalaisista ja ns. juutalaiskysymyksestä 20.12.1938, EK-VALPO, XV A2, Kansallisarkisto.

15. Yuri Slezkine (2004) *The Jewish Century*, Princeton: Princeton University Press, 44–45.

tieteen kielestä metaforia, joiden mukaan juutalaisia saatettiin verrata syöpäkasvaimiin tai puutarhan satoa uhkaaviin tuholaisiin. Juutalaiset, romanit ja muut ei-toivotut ryhmät rapauttivat, levisivät ja lopulta tuhoaisivat yhteiskuntaa samalla tavalla kuin syöpäsolut vähitellen tuhoavat terveen ruumiin, siksi yhteiskunnalle epäkelvot yksilöt oli tuhottava keinoja kaihtamatta yhteisen edun nimissä.¹⁶ Kuten puutarhuri ei pohdi, onko rikkakasvi hyvä vai paha, ei isänmaata rakastavan kansalaisen tullut pohtia, onko juutalainen hyvä vai paha, vaan miettiä, mitä vaaraa juutalaiset aiheuttavat kansakunnalle.

Käytännössä eroa esimoderniin uskonnolliseen juutalaisvastaisuuteen ja moderniin antisemitismiin ei voi tehdä. Kyseessä on jatkumo, jossa vanhat, jopa ikaikaiset teemat, saavat uusia muotoja. Esimerkiksi kirkon keskiajalla luomaa käsitettä vaeltavasta juutalaisesta tai romanista, joka rangaistuksena Jeesuksen hylkäämisestä joutui ikuisesti kiertämään maattomana paikasta toiseen, sovellettiin 1800-luvun lopulla kehitetyssä rotujaottelussa uudella tavalla: enää ei puhuttu Jumalan rangaistuksesta, vaan rotujen "luonnollisesta" kehitymisestä. Vaeltavat, hajallaan ja ilman omaa isänmaata elävät kansat, kuten juutalaiset ja romanit, olivat epärotuja, vaarallisia sekoituksia, jotka siksi uhkasivat sisältä päin rapauttaa kansallisen järjestyksen. Selkeä ero pelkän kristillisen juutalaisvastaisuuden ja modernin rasismien välillä on se, että juutalainen pystyi luopumaan synneistään luopumalla uskonnostaan, mutta "väärä rotu" oli synyperäinen ominaisuus, jota ei voinut muokata.

Juutalaisten "ikuista" ulkopuolisuutta on selitetty kontaktiteorioilla, joissa antisemitismi ja rasismi perustellaan ihmisryhmien välisellä vieraudenpelolla. Juutalaisiin on suhtauduttu vieroksuen, koska heitä ei tunnettu ja koska heillä oli erilaiset tavat, uskonto ja kulttuuri.¹⁷ Modernin antisemitismin nousun suhteen kontaktiteorioiden selitysvoima on heikko. Juutalaisvastaisuuden nousu liittyi täysin päinvastaiseen kehitykseen, jossa juutalaisyhteisöjen ja valtaväestön

väliset erot vähenivät, ja mitään objektiivisia kielten, tapoihin, pukeutumiseen, koulutustasoon, poliittisiin mielipiteisiin tai muihin seikkoihin liittyviä ulkoisia juutalaisia erityispiirteitä oli vaikea löytää.¹⁸

Taloushistorioitsija Rita Bredefeldt on kuvannut Länsi-Euroopan keskiluokkaisten juutalaisten itseymmärrystä sivistysihanteen käsitteen avulla. Assimiloituneet juutalaiset hakivat olemassaolon oikeutusta pyrkiessä sopeutumaan ja menestymään kaikilla yhteiskunnan osa-alueilla mahdollisimman hyvin, mielellään vielä hieman valtaväestöä paremmin.¹⁹ Kirjallisuustieteilijä Yuri Slezkine menee vielä pidemmälle: juutalaiset eivät tavoitelleet koulutetun, kansallista kieltä ja kirjallisuutta täydellisesti hallitsevan kaupunkilaisen keskiluokan asemaa, vaan he monin paikoin käytännössä muodostivat ja loivat koko modernin eurooppalaisen urbaanin keskiluokaisen sivistyneistön. Todennäköisin lukija venäläiselle, saksalaiselle tai unkarilaiselle kaunokirjallisuudelle oli kansallista kieltä ja kulttuuria rakastava juutalainen.²⁰ Maissa, joissa oli näkyvä juutalaisvähemmistö, monelle antisemitiksi julistautuneelle ongelma oli nimenomaisesti se, että juutalaiset olivat anastaneet "heidän" kieltänsä ja kulttuurinsa. Tällöin muun muassa saksankielisellä alueella laajalti tapahtuneet nimenvaihdot, joissa juutalaiset olivat kääntäneet ja

16. Zygmunt Bauman (2000) 'Modernity, Racism, Extermination', teoksessa Les Back & John Solomons (toim.) *Theories of Race and Racism. A Reader*, London – New York: Routledge Readers of Sociology, 219–220.

17. Eero Kuparinen (2004) 'Onko antisemitismi ikuista?', *Historiallinen Aikakauskirja* 2, 192–194.

18. Laajemmin esimerkkejä siitä, miten juuri erojen hälveneminen kiihottaa vihaan ks. Anton Blok (2001) *Honour and Violence*, Cambridge, UK: Polity; Oxford: Malden MA: Blackwell, 115–135, antisemitismistä erityisesti sivuilla 131–132. Juutalaisen keskiluokan patriottisuudesta esim. Slezkine (2004) 67–75.

19. Rita Bredefeldt (2008) *Judiskt liv i Stockholm och Norden. Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930*, Stockholm: Stockholms Förlag, 33.

20. Slezkine (2004) 51, 67–75, 127.

muuttaneet sukunimiänsä saksalaisiksi, olivat antisemitistisille liikkeille osoitus juutalaisten kierosta yrityksestä sulautua saksalaisiin. Saksassa kansallissosialistien ensimmäisiä toimenpiteitä valtaantulonsa jälkeen oli kieltää juutalaisten nimien vaihtaminen ”arjalaisiksi”.²¹ Juutalaisten rikos oli liiallinen sopeutuminen ja sekoittuminen valtaväestöön, ei heidän erilaisuutensa.

Juutalaisten nimenvaihdot pantiin merkille myös Suomen äärioikeiston antisemitistisessä lehdistössä eikä niitä pidetty osoituksena sopeutumisesta suomalaiseen yhteiskuntaan, vaan epäreiluna soluttautumiskeinona. Kansallissosialistinen *Uusi Eurooppa* -lehti kirjoitti:

”Suomen juutalaiset ovat taas viime aikoina alkaneet muuttella sukunimiään. Niinpä Uudenmaan lääninhalitus on tammikuussa 1943 vahvistanut seuraavat nimenuutokset: [...] Leffkovitsch – nyttemin Keini [...]. Tämä ei ole mikään uusi ilmiö juutalaisten keskuudessa sen enempää Suomessa kuin muissakaan maissa. Voidakseen paremmin kätkeytyä juutalaisiin, varsinkin heidän omituisten ja yleiselle käytännölle vieraiden liiketapojensa vuoksi kohdistuneelta arvostelulta, he ovat pyrkineet verhoutumaan enempi ’kansallisten’ nimien suojaan.”²²

Pieniä radikaaliryhmittymiä lukuun ottamatta Suomessa oikeiston päävihollinen sotien välisessä Suomessa oli Neuvostoliiton takia kommunismi, eivät juutalaiset. Merkittävämpien oikeistolaisten kansallismielisten järjestöjen, kuten Akaatemisen Karjala-Seuran, Suomalaisuuden Liiton, suojeluskuntien ja lapuanliikkeen, kamppailun kohteena oli suomen kielen asema ruotsin kieltä vastaan sekä antikommunismi, ei juutalaisuus. Peittelemätöntä rasistista kiihotusta kohdistui sotienvälisenä aikana erityisesti venäläisiin.²³ Kuitenkin samaisille järjestöille ja liikkeille juutalaisuus näyttäytyi kansainvälisenä ongelmana, joka teki juutalaisvastaisuudesta muualla Euroopassa ymmärrettävän, jopa hyväksyttävän. Vaikka juutalaisuutta ei oikeistopiireissä yleises-

ti nimetty Suomen ensisijaiseksi ongelmaksi, oikeistolaisten liikkeiden näkemien uhkien, kuten kommunismin, takana väikkyi epämääräinen kansainvälinen juutalaisuus.²⁴

Yhtä oleellista kuin rasismin ja antisemitismin sävyjen voimakkuuden arviointi erilaisten aitosuomalaisien oikeistojärjestöjen jäsenistön keskuudessa ja juutalaisvastaisia artikkeleita lukevan yleisön mahdollisia reaktioiden pohtiminen, on kysyä, miten suomenjuutalaiset kokivat 1930- ja 1940-luvun ilmapiirin ja miten he toimivat? Helsingin juutalaisessa seurakunnassa tehdyissä nimenvaihdoissa yhdistyvät molemmat puolet: sekä yksittäisten henkilöiden reaktiot että seurakunnan tavoitteet.

Helsingin juutalaisten sukunimet ja nimoreformi vuosina 1933–1944

Autonomian aikana aina vuoteen 1917 asti Suomessa asuvat juutalaiset olivat virallisesti kirjoilla Venäjällä, koska Suomi ei monista aloitteista ja vuosikymmeniä kestäneistä keskusteluista huolimatta myöntänyt juutalaisille kansalaisoikeuksia. Juutalaisten asuminen Suomessa perustui eripituisiin oleskelulupiin, jotka olivat useimmiten kytköksissä Suomessa tapahtuneeseen armeijapalvelukseen Venäjän joukoissa.²⁵ Poikkeuksen muodostivat muutamat henkilöt, jotka kääntyivät kristinuskoon ja saattoivat tätä kautta saada Suomen kansalaisuuden.²⁶

21. Saul Friedländer (2008) *The Years of Persecution: Nazi Germany and the Jews 1939–45*, Tel Aviv: Phoenix, 27, 34–35, 125.

22. Juutalaiset muuttavat sukunimiään, *Uusi Eurooppa* 13 (1943).

23. Outi Karemaa (1998) *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917–1923*, Helsinki: SKS 39.

24. Forsgård (2002) 47–69.

25. Tapani Harviainen (1998) 'Juutalaiset Suomessa', teoksessa Tapani Harviainen & Karl-Johan Illman (toim.) *Juutalainen kulttuuri*, Helsinki: Otava.

26. Viipurista tiedetään pari tapausta, joissa juutalainen kääntynyt otti suomalaisen nimen, *Weikaim* > *Veikkanen*, *Kuschakoff* > *Kuschak* > *Kuusakoski*. Jukka Harti-

Vaikka juutalaisia sotilaita perheineen oli elänyt isommissa varuskuntakaupungeissa 1830-luvulta lähtien, määräytyi Suomessa syntyneiden juutalaisten virallinen kotipaikkakunta vuoteen 1918 asti isän, isoisän tai aviopuolison mukaan. Nimenvaihdon olisi näin ollen mitä ilmeisimmin täytynyt tapahtua Venäjällä, joidenkin tapauksessa 1 000 kilometrin päässä Novgorodissa.

Kansalaisoikeuksien myöntämisen jälkeen jokainen Suomessa asuva juutalainen perhe joutui erikseen anomaan kansalaisuutta, ja tässä yhteydessä nimenmuutos olisi voinut olla mahdollinen jo 1920-luvun alkupuolella. Näin ei kuitenkaan tehty, vaan 1930-luvulle asti Helsingin juutalaiset sukunimet olivat pääosin perinteisiä aškenasijuutalaisten nimiä. Juutalaisuuteen perehtymättömälle nimet vaikuttivat pääosin saksalaisilta tai venäläisiltä. Onkin syytä korostaa, että yksin sukunimen perusteella ei useinkaan voi päätellä, oliko henkilö juutalaistaustainen vai ei. Helsingin juutalaisen seurakunnan vuonna 1930 julkaiseman osoitekalenterin perusteella voi karkeasti arvioida, että sukunimistä noin 43 % oli germaanivaikutteisia, 34 % oli slaavilaistaustaisia ja kolmisen prosenttia oli hepreankielisiä.²⁷ Loput nimistä on johdettu paikannimistä tai etunimistä, esimerkiksi Gordin (< Grodno, kaupunki Valko-Venäjällä), Gindin (< Hinde), Hanin (< Khana, Hanna).²⁸ Kaksi sukunimeä, Gurari ja Schoham, vaikuttavat uusilta. Molemmat perheet olivat muuttaneet Suomeen vasta hiljattain ja mahdollisesti vaihtaneet nimensä sitä ennen.

Monilla Helsingin juutalaisista nimistä on selvä saksankielinen merkitys, esimerkiksi Ancker, Blankett, Hertig, Fuchs, Obstbaum, Stiller. Germaanivaikutteisia nimiä olivat esimerkiksi Gumpfer, Leinson, Kleiman, Maisenstein, Wagenheim, Rosenthal.²⁹ Joskus saksankielisten nimien kirjoitusasussa on vaikutteita muista kielistä, esim. nimessä Herc (vrt. Herz) näkyy puolan ortografian vaikutus. Myös jiddišin ääntämys saattoi näkyä nimessä, esim. Wainstein [vainštein], vrt. Weinstein [vainštain].

Esimerkkeinä slaavilaistaustaisista nimistä mainittakoon Matsoff, Poljakow, Nemeschansky, Chalupovitz, Radzewitsch, Orscholik, Rutschko.³⁰ Osalla on selvä merkitys venäjässä tai muussa slaavilaisessa kielessä, kuten nimissä Jalowitsch (kataja), Skurnik (nahkuri) tai Sribnik (hopeakolikko). Monet länsislaavilaiset nimet eivät vaikuta leimallisesti ”venäläisiltä”, esim. Kruk (korppe), Kaffka (naakka), Smolar (tervaaja).

Slaavilaisvaikutteisista nimistä huomattava määrä on patronymeistä johdettuja sukunimiä, kuten Abramowitsch eli Abrahamin poika, Hirschowitsch eli Hirschin poika, Jankeloff eli Jankelin (Jaakobin) poika, Leibowitsch eli Leibin poika, Schlimowitsch eli Schleimen (Salomonin) poika. Venäläisessä yhteiskunnassa yleiset patronyymit on luultavasti omaksuttu armeijapalveluksen aikana 1800-luvulla.

Hepreankielisiä nimiä ovat esimerkiksi Kahan (pappi) ja Kamtzan (saita). Rajatapauksina mainittakoon sellaiset nimet kuin Katz (lyhenys sanoista *kohen tsedek*, pyhä pappi) ja Schur (härkä tai muuri), jotka näennäisesti vaikuttavat saksalaisilta, mutta jotka heprealaisin kirjaimin kirjoitettuna osoittautuvat etymologialtaan hepreankielisiksi.

Ruotsinkielisessä yhteisössä juutalaisten sukunimien ääntäminen mukautui ruotsinkielen sääntöjä noudattavaksi. Esimerkiksi Skurnik [skʉrnik], Knaster [knastär], Furman [fʉ:rmän], Geronik [geru:nik]. Myös sanan paino saattoi

kainen (1998) 'Viipurin juutalaisen yhteisön vaiheita', teoksessa E. Kuujo (toim.) *Viipurin juutalaisen kirjallisuusseuran toimitteita 13*, Helsinki: Viipurin suomalainen kirjallisuusseura, 54, 67.

27. *Judisk årsbok för Finland 5690–1930*.

28. Nämä nimet päättyvät yleensä päätteisiin *-in/ tai -kin*. Juutalaisten nimien alkuperästä ja etymologiasta ks. Heinrich W. Guggenheimer & Eva H. Guggenheimer (1992) *Jewish Family Names and Their Origins: An Ethymological Dictionary*, [Hoboken, NJ]: Ktav Publishing House.

29. Tyypillisiä päätteitä näille nimille ovat: *-er, -son, -man, -stein, -heim, -thal*.

30. Tyypillisiä päätteitä näille nimille ovat: *-ov/-ow/-off, -sky/-ski, -vitsch/-witsch/-vitz, -nik ja -ko*

muuttua, kuten nimen Göhlin [jélin] kohdalla > [jelín]. Muutaman nimen kohdalla ortografiaa modifioitiin helpommaksi ääntää, esimerkiksi Gutferd > Guthwert, Nadvornik > Nadbornik. Sen sijaan viranomaisyhteyksissä tehtyjä foneettisia, ruotsin kielen sääntöjä noudattavia muuttoluja, esimerkiksi Rånck (< Rung), Sjöman (< Scheiman), juutalaiset perheet eivät ottaneet käyttöön.

Ensimmäisenä nimensä vaihtoivat muusikot ja viihdetaitelijat, jotka jo 1920- ja 1930-luvun taitteessa omaksuivat suomalaisen kuuloisia taitelijanimiä. Laulaja Nina Rubanovitsch esiintyi juutalaisen seurakunnan ulkopuolella nimellä Nina Ronni. Laulaja Isaac Skurnik levytti nimellä Arne Vianto. Hanna Leffkowitzsch (o.s. Schmulowitsch) sulautui Suomi-filmien 1930-luvun kaunottariin paremmin nimellä Hanna Taini. Tainin avionimi Leffkowitzsch muutettiin myöhemmin Lefkoksi.

Varsinaisesti sukunimien vaihto alkoi vuonna 1933 (taulukko 1). Vaikka sukunimiä vaihdettiin tästä eteenpäin läpi koko tarkastelemamme ajanjakson, oli nimenvaihdossa kaksi piikkiä: erityisesti nimiä vaihdettiin vuosina 1935–1936 ja jatkosodan vuosina 1941–1942.

Taulukko 1:
Juutalaisten nimenvaihdot Helsingissä 1933–1944

Vuodet	Vaihdettuja nimiä
1933–1934	2
1935–1936	10
1937–1938	3
1939–1940	5
1941–1942	10
1943–1944	4
Yhteensä	34

Lähteet: *Judisk Årsbok för Finland 5690–1930, Helsingfors: Oy Surdus Ab, Meliza Amityn sukututkimustietokanta www.amitys.com (käytetty 1.1.2007–30.9.2010), Helsingin juutalaisen seurakunnan hallintoneuvoston pöytäkirjat 1933–1944, Suomen juutalaisten arkisto 40–41, Kansallisarkisto.*

Nimenmuutosten alkaminen juuri vuonna 1933, samana vuonna kuin Hitler nousi valtaan Saksassa, saa pohtimaan, miten juutalaisvastainen ilmapiiri vaikutti Suomessa. Antisemitismin nouseminen osaksi Saksan virallista politiikkaa heijastui Suomeen juutalaisvastaisen materiaalin julkaisemisen lisäksi myös muilla tavoin. Kansalaisyhteisöjen myöntämisen jälkeen juutalaiset nuoret olivat hakeneet ja päässeet reserviupseerikouluun. Puolustusvoimissa tapahtui tässä suhteessa linjanmuutos vuonna 1933, ja vuosikymmenen loppuun mennessä juutalainen eteni reserviupseeriksi vain poikkeustapauksessa.³¹ Myös urheilun alalla syrjittiin juutalaisia, esimerkiksi jotkut urheiluseurat eivät ottaneet jäsenikseen juutalaisia.³² Luonnollisesti myös nimien vaihtamisen ajoittuminen jatkosodan aikaan, jolloin Suomi oli liittoutunut Saksan kanssa, herättää huomiota. Tässä vaiheessa juutalainen seurakunta otti virallisesti kantaa siihen, minkälaisia periaatteita nimen valinnassa tuli noudattaa. Vuosina 1935 ja 1936 tapahtuneet nimenvaihdokset kytkeytyivät myös valtakunnalliseen sukunimien suomalaistamiskampanjaan.

Fennomaaniaktivisteja, jotka rakensivat myyttiä muinaisesta, unohduksiin painuneesta suomalaisten heimoveljien yhtenäiskulttuurista, innosti kansallismielinen kieliliikehdintä varsinkin Unkarissa, mutta myös Tšekeissä ja Slovakiassa, joissa toteutettiin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkuvuosina laajoja nimenvaihtokampanjoita. Näissä, samoin kuin Baltiassa kyseessä oli pääasiassa saksankielisten nimien vaihtamisesta kansallisiin kieliin.³³ Ensimmäisen

31. Kuparinen (2008) 284; Max Jakobson (1999) *20. vuosisadan tilinpäätös. I. Väkivallan vuodet*, Helsinki: Otava, 186–187.

32. Henrik Meinander (1998) 'Bilingual Sportsmen: Swedish-Speaking Sports Culture in Inter-war Helsinki', *The International Journal of the History of Sport* 3 (418–427) 422.

33. Sirkka Paikkala (2004) *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921*, Helsinki: SKS, 117–119.

kerran nimenmuutokset Suomessa toteutettiin massatapahtumana Snellmanin 100-vuotispäivänä vuonna 1906.³⁴ Sen jälkeen nimien suomalaistamistoiminta keskittyi pääasiassa suomalaisen nimistön tutkimukseen ja luomiseen, kunnes 1930-luvulla ruotsinkielisten ja muiden ”muukalaisiksi” katsottujen sukunimien muuttaminen suomenkielisiksi nousi jälleen keskeiseksi osaksi Suomalaisuuden Liiton toimintaa yliopiston suomalaistamisen ja heimotyön ohella. Liitto julkaisi säännöllisesti nimioppaita sopivista suomalaisista nimistä ja järjesti nimiasiamiehiä hoitamaan vaihtoon liittyviä muodollisuuksia.

Toiminta huipentui nimenvaihtokampanjaan 1935, joka Kalevalan 100-vuotisjuhlan merkeissä nimettiin suureksi kansallisen kulttuurin riemuvuodeksi. ”Suurnimenmuutolla” Suomalaisuuden Liitto organisoivat tärkeän ja pysyvän jäljen jättävän osan riemuvuoden vietosta.³⁵ Vuosina 1934–1936 nimenmuuton helpottamiseksi laadittiin muutosprosessia nopeuttava poikkeuslaki, Lex Heiskanen.³⁶ Ilmeisesti aika lailla liioiteltujen aikalaistietojen mukaan poikkeuslain seurauksena tehtiin 58 000 sukunimen muutosta ja arviolta 100 000 suomalaista muutti ”muukalaiset nimet” suomalaiseen muotoon, ”kotoperäisiksi nimiksi”.³⁷

Ruotsinkielisten nimien lisäksi erityisesti venäläisiin nimiin kohdistui paineita. Vienan Karjalassa oli järjestetty nimenmuutokampanja venäläisten nimien suomalaistamiseksi vuosina 1919–1920.³⁸ Jatkosodan aikana Suomalaisuuden Liitto julkaisi nimioppaan Itä-Karjalan asukkaille tarkoituksena ”antaa opastusta itäkarjalaisille uuden sukunimen ottajille ja siten osaltaan edistää itäkarjalaisen heimon lähentymistä ja liittymistä muuhun Suomeen”.³⁹ Suomalaisuuden Liiton itäkarjalaisille tekemän nimioppaan mukaan ensisijaisesti tuli ottaa käyttöön vanha suomalainen nimi, mikäli se tunnettiin (esim. Timojeff > Timonen). Silloin kun näin ei voinut toimia tuli ”muukalainen nimi mukailla suomalaistyyppiseksi” (esim. Maksimoff > Maksimainen) tai joissain tapauksissa suomalaistaa nimi kääntämällä

se. Opas antoi myös suositusjärjestyksen, jonka mukaan ensisijaisesti tuli suosia nen-loppuisia itäsuomalaistyyppisiä nimiä tai lyhyitä karjalaiseen ympäristöön sopivia nimiä. Sen sijaan länsi-suomalaisia nimiä ei suositeltu itäkarjalaisille.

Tätä taustaa vasten ei ole yllättävää, minkälaisia juutalaisia nimiä Helsingissä vaihdettiin vuosina 1933–1944. Kuten taulukossa 2 näkyy, suurin osa vaihdetuista nimistä oli slaavilais-taustaisia. Kaikkiaan 31 muutetusta sukunimestä vain kaksi oli germaanista perua (taulukossa kursivoidut nimet), muuten kaikki vaihdetut nimet kuulostavat venäläisiltä.⁴⁰

Saksalaiset nimet koettiin mahdollisesti alkuperäisimmiksi juutalaisiksi nimiksi, toisin kuin slaavilaiset nimet, joista osa oli omaksuttu vain muutamaa sukupolvea aikaisemmin Venäjän armeijassa. Saksankielisiin nimiin liittyi tietty prestiisi. Ne assosioitiin Keski-Eurooppaan ja saksalaiseen kulttuuriin. Nimiä saatettiin jopa ääntää balttisaksan korostuksella, esimerkiksi Weinstein [väinštäin], Manteuffel [mantöifl].⁴¹ Koska Suomen juutalaisyhteisöt olivat niin pieniä, on mahdollista, että tiettyjä nimiä ei Suomessa yleisesti yhdistetty juutalaisuuteen, vaan ainoastaan ulkomaalaiseen taustaan. Saksalaiset nimet miellettiin hienoiksi ja keskieuropalaisiksi, venäläiset nimet ”ryssien” nimiksi. Kuitenkin Helsingissä, Turussa ja Viipurissa, joissa juutalaiset

34. Paikkala (2004) 514–519.

35. ’Nimenmuuttotoiminta’, *Suomalainen Suomi* 2 (1936) 130.

36. Paikkala (2004) 525. Voi olettaa, että poikkeuslaki innoitti monet suomalaiset vaihtamaan nimensä, esim. ottamaan käyttöön vanhan tyttönimensä, ilman erityisiä ideologisia syitä.

37. Paikkala (2004) 87, 104.

38. Paikkala (2004) 524.

39. Hannes Teppo (1942) *Itäkarjalaisten nimiopas* (Suomalaisuuden liiton nimiopas n:o 6), Helsinki: Suomalaisuuden liitto.

40. Nimi Gornitz on rajatapaus, sillä etymologisesti sana on germaaninen mutta päätteen puolesta se kuulostaa venäläiseltä.

41. Simo Muir (2004) 197.

yrittäjät näkyivät katukuvassa, tiedettiin kyllä yleisesti, mitkä kaupoista olivat ”juutalaisia”. Monet juutalaisten yritykset toimivat yksinkertaisesti omistajiensa nimellä, mikä ylipäänsä oli

Taulukko 2:

Helsingissä vuosina 1933–1945 vaihdetut juutalaiset sukunimet

Helsingissä vuosina 1933–1939 vaihdetut juutalaiset sukunimet:

Gornitz	> Gorni
Hirschowitz	> Haras
Jakobowitsch	> Jaarte/Jården
Jankeloff	> Jaari
Kantorowitsch	> Karmi
Klimscheffsky	> Kiias
Konikoff	> Karno
Krapifsky	> Karnila
Leffkowitsch	> Lefko
Mordchelewitsch	> Maimon
Nadbornik	> Neiri/Nodén
Nemeschansky	> Neimo
Schlimowitsch	> Kamras
Seligson	> Seleste
Skurnik	> Serno/Sarmu

Helsingissä vuosina 1940–1945 vaihdetut juutalaiset sukunimet:

Abramovitz	> Raamo
Besprosvanni	> Vanni
Casulkin	> Keini
Jakobovski	> Jakobi
Jankeloff	> Jaavamo
Klimscheffsky	> Katro
Krapifsky	> Kapri
Manulkin	> Manuel
Matsoff	> Matso
Mirmowitsch	> Miramo
Nemeschanky	> Nemes
Orscholik	> Orvomaa
Rosenthal	> Uulas
Savlanaky	> Saave
Waprinaky	> Wardi
Wischegrodsky	> Wilky

Lähteet: Helsingin juutalaisen seurakunnan hallinto-neuvoston pöytäkirjat 1933–1944, Suomen juutalaisten arkisto 40–41, Kansallisarkisto; Meliza Amityn sukututkimustietokanta www.amitys.com (käytetty 1.1.2007–30.9.2010).

yleisempää vielä sotienvälisenä aikana, mutta viittaa siihen, etteivät yrittäjät kokeneet juutalaisia nimiään lainkaan ongelmallisiksi.⁴²

Osin kyse saattoi olla arkisista käytännön ongelmista. Autonomian aikaan venäläiset nimet ja venäjänkieli olivat tavallisia ainakin suuremmissa suomalaisissa kaupungeissa. Tilanne muuttui itsenäistymisen jälkeen. On selvää, että venäjää taitamattomien viranomaisten kanssa on helpompi asioida lyhyellä, suomenasuisella nimellä. Eräs nimenvaihdon tehnyt antoi syyksi nimenomaan pitkän ja vaikeaselkoisen venäläisen nimen (Besprosvanni).⁴³ Uusi nimi (Oiri) ratkaisi tämän ongelman. Ennen kaikkea nimenvaihdossa näkyy yhteiskunnan läpäissy venäläisviha. Venäläisvastaisen ilmapiirin vuoksi venäjänkieliset juutalaiset Helsingissä alkoivat välttää venäjän käyttöä julkisilla paikoilla.⁴⁴ Venäjän juutalaisuus liitettiin hanakasti radikalismiin ja sosialismiin. Juutalaisten kannalta ongelma oli erityisesti bolševismiin pelko, koska nimenomaan ”juutalaisbolševikeilla” uskottiin olevan ylivalta Neuvostoliiton johdossa.⁴⁵ Erityisesti äärioikeistossa esiintyi toistuvasti väite kommunismin juutalaisesta syntyperästä. Myös oikeistolaisen papiston piirissä juutalaiset yhdistettiin bolševikkeihin.⁴⁶ Juutalaisten sukunimien vaihdossa yksittäiset perheet näyttävät siis reagoineen venäläisvastaiseen ilmapiiriin ja halunneen eroon venäläisen kuuloisesta sukunimestä.

Uudet juutalaiset sukunimet muistuttavat toisiaan hämmästyttävän paljon: Raamo, Jaavamo, Miramo, Neimo, Saave, Seleste, Sarli, Sarmu,

42. Laura Ekholm (2005) 'Heikinkadun juutalaiset vaatekauppiat: juutalaiset tekstiilialan yrittäjät 1900-luvun alun Helsingissä' teoksessa Antti Häkkinen & Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.) *Vieraat kulkijat – tutut talot: näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Helsinki: SKS.

43. Haastattelu Helsingissä 25.4.2004, Viipurissa 1920-luvulla syntynyt nainen.

44. Simo Muir (2004) 169.

45. Hanski (2006) 147–159; Forsgård (2002).

46. Hanski (2006).

Keini. Ne on tavalla tai toisella johdettu alkuperäisen nimen kantaosasta, usein pudottamalla slaavilaiset päätteet pois. Suomalaiseen ääntämiseen sopivat pitkät vokaalit, diftongit ja päätteet. Samaan aikaan nimet sopivat myös ruotsin kieleen. Näyttäisi siltä, että syntyi eräänlainen kollektiivinen käsitys siitä, millaisen nimen ottaminen oli suotavaa.

Kiinnostavaa on, että osa venäjänkielisten muuttamista sukunimistä oli hyvin samankaltaisia, esimerkiksi Skvotrsow > Seere, Sotikov > Soreli, Barsokewitsch > Raamo, Pavloff > Pavlo.⁴⁷ Sekä juutalaisilla että venäläistaustaisilla uusi suomalaiseen äänneasuun sopiva nimi säilyttää jotain vanhasta ja muodostaa ikään kuin oman nimiperinteen suomalaisten sukunimien rinnalle.

Vaikka nimet sopivat suomalaiseen ääntämykseen, osalla nimistä on ainakin näennäinen hepreakielinen merkitys, joka tulee esiin nimen ulkoasussa, kun se on kirjoitettu heprealaisin kirjaimin. Esimerkiksi Jaari (Metsälä), Neiri (Valonen), Matso (Leipänen), Wardi (Ruusunen), Jakobi (Jaakkola). Nimenvaihdon jälkeen yleistettyä 1940-luvulla juutalainen seurakunta laati oman nimioppaansa. Sitä tarkastelemalla selvää juutalaisten nimienvaihdon toinen, juutalaisen seurakunnan johdon hyväksymä tavoite. Se ei ollut juutalaisista nimistä luopuminen, vaan uudenlaisen juutalaisuuden luominen.

Uudet juutalaiset nimet ja nyky-heprean mukainen nimiopas

Tavallisesti nimenvaihtoprosessi oli kolmivaiheinen: nimenmuuttaja otti lakimiehensä tai nimenvaihtokampanjoiden aikaan erityisen nimenvaihtoasiamiehen kautta yhteyttä läänin maaherraan ja ehdotti yhtä tai useampaa vaihtoehtoa uudeksi sukunimekseen. Maaherranvirasto lähetti nimiehdotuksen edelleen tarkastettavaksi joko Suomen sukututkimusseuralle tai Genealogiska samfundetille nimeä vaihtavan henkilön äidinkielen mukaisesti. Lisäksi maaherranvirastolta lähti tieto poliisille. Poliisi toimitti

muutosehdotuksen edelleen seurakunnalle, jolloin juutalaisten tapauksessa asia tuli juutalaisen seurakunnan käsiteltäväksi.

Suomen sukututkimusseuran tehtävä oli tarkastaa, että haluttu uusi nimi ei ollut suojattu. Lisäksi se saattoi hylätä nimen epäasianmukaisena tai kielenvastaisena. Sukututkimusseura oli ainakin ajoittain hanakka vastustamaan sellaisia nimiä, jotka sisälsivät suomen kielelle harvinaisia kirjaimia.⁴⁸ Juutalaisille sellaiset nimet kuin Gorni tai Wardi, hyväksyttiin. Tässä suhteessa seuran asiantuntijoiden ote näyttäisi juutalaisten ja venäjänkielisten kohdalla olleen höllempi, koska suomen kielelle harvinaisia tai vieraita konsonantteja ei muuten suosittu sukunimissä ”suomen kielen vastaisena”.

Nimenmuutosehdotukset hyväksyttiin perhekunnittain juutalaisen seurakunnan hallintoneuvoston kokouksissa. Neuvoston jäsenillä oli siis mahdollisuus joko hyväksyä tai hylätä nimi. Tilanne oli toinen esimerkiksi Ruotsissa, jossa juutalaisen seurakunnan jäsen saattoi vaihtaa nimensä täysin vapaasti.⁴⁹ Valtaosa seurakuntalaisten nimiehdotuksista hyväksyttiin sellaisenaan. Vasta vuonna 1941 hallintoneuvoston kokouksessa nousi esille kysymys, millaisen uuden juutalaisen sukunimen tulisi olla. Pöytäkirjaan kirjattiin seuraava keskustelu, josta käy ilmi juutalaisen seurakunnan valitsema linja:

”Koskien [...] Klmscheffskyn hakemusta vaihtaa nimensä muotoon Kronwall, Kronewall tai Koralli, päätettiin varapi. J.[onas] Jakobsonin ehdotuksesta luoda periaatteelliset neuvot maaherralle, esittäen, että hallintoneuvosto on sitä mieltä, että valittaessa uusia nimiä juutalaisille tulisi hyväksyä sellaisia nimiä, joilla on hepreakielinen merkitys ja sen lisäksi

47. Nimenvaihdot 1941, Etelä-Suomen lääninhallituksen arkisto (Helsinki).

48. Nimenvaihtotasian diaari 1943–, Suomen Sukututkimusseuran arkisto, Kansallisarkisto.

49. Keskustelu Rita Bredfeldtin kanssa 29.7.2010.

joita suomalaisen olisi helppo ääntää. Varapj. Jakobson sai tehtäväkseen laatia kirjelmän.”⁵⁰

Seurakunnan hallintoneuvoston linja nimien suhteen vaihteli. Lokakuussa 1942 lääninhallitus kysyi seurakunnan johdon mielipidettä Orscholik-nimen vaihtamisesta muotoon Orvomaa. Tämä nimi hyväksyttiin sellaisenaan. Toisaalta vuonna 1948 hallintoneuvos päätyi vastustamaan Katz-nimen vaihtamista Söderströmiksi.⁵¹

Huhtikuussa 1943 Jacob Kamras ehdotti, että seurakunnalle laadittaisiin luettelo sopivista hepreankielisistä sukunimistä.⁵² Juutalaisen urheiluseuran julkaisemassa *Makkabissa* oli elokuussa 1943 ilmoitus nimioppaan ilmestymisestä.⁵³ Lehdessä todettiin seuraavaa:

”Koska seurakuntalaiset ovat nimenvaihdossaan vällinneet nimen, jotka ovat epäajanmukaisia ja joissakin tapauksissa mauttomia, on hallintoneuvosto päättänyt ryhtyä toimiin auttaakseen seurakunnan jäseniä tässä epäkohdassa. Herrat maisteri Israel Schur ja opettaja Mordechai Chosid ovat koonneet luettelon sopivista hepreankielisistä etu- ja sukunimistä. [...] On suositeltavaa, että henkilöt, jotka haluavat vaihtaa sukunimensä, mieluiten valitsisivat hepreankielisen nimen ja käyttäisivät tätä luetteloa apunaan. Neuvoja ja tietoja tässä asiassa voi saada ottamalla kirjeitse yhteyttä Helsingin juutalaisen seurakunnan [...] Palestiina asiainosastoon.”

Seurakunnan toiminta osoittaa, että nimenmuutosten oletettiin jatkuvan ja siihen liitettiin laajempia tavoitteita. Jos yksittäisille juutalaisille perheille, jotka vaihtoivat nimensä uuteen, nimi- asia liittyi yleiseen venäläisvihaan ja yhteiskunnan peiteltyyn juutalaisvastaisuuteen, seurakunnan johdolla se liittyi sitoutumiseen sionistisen liikkeen tavoitteisiin ja ihanteisiin.

Samat rajut rakenteelliset muutokset ja yleinen maallistuminen, jotka loivat kasvupohjaa 1900-luvun alun massaliikkeille, toisaalta sosialistisille vallankumoustavoitteille toisaalta oikeistolaisille ääriliikkeille, vaikuttivat luonnolli-

sesti myös Euroopan juutalaisiin. Kansallisromanttiset aatteet maan, kielen ja kansanluonteen yhteydestä vaikuttivat myös sionistisen liikkeen syntyyn. Tavoitteena oli oma maa juutalaisille – siitä, missä tämä maa tulisi sijaitsemaan, ei aluksi ollut yksimielisyyttä. Mutta hyvin pian kävi selväksi, että vain valtion perustaminen Palestiinaan yhdistäisi hyvin erilaisissa olosuhteissa eläneet juutalaiset eri puolilla Eurooppaa ja Venäjää.⁵⁴

Suurin osa Euroopan juutalaisista suhtautui vielä 1900-luvun alkuvuosina laimeasti, jopa kielteisesti sionistiseen liikkeeseen. Vanhoillisten ortodoksijuutalaisten mukaan juutalaisten luvattua maata ei ollut mahdollista saada poliitikan avulla, vaan asia oli Jumalan käsissä. Sosialistien ja kommunistien mukaan juutalaisilla oli samanlainen ongelma kuin maailman proletariaateilla: vain kansainvälinen sosialismi toisi siihen ratkaisun. Suurimmalle osalle Länsi-Euroopan assimiloituneita juutalaisia kyse ei ollut kummastakaan. Juutalaiset, jotka olivat omaksuneet eri maiden kansallisia kieliä, koulutuksen ja kulttuuriarvot, oli kertakaikkisen vaikea samastua ajatukseen kaikkia maailman juutalaisia yhdistävästä isänmaasta. Vielä ennen ensimmäistä maailmansotaa suurin osa Euroopan juutalaisista ei voinut käsittää, miksi heidän pitäisi tukea yksittäisten radikaalien kokeiluja Palestiinaan perustetuissa utopiyhteisöissä, mutta sotienvälisenä aikana sionistinen liike sai nopeasti kannatuspohjaa vastareaktionä antisemi-

50. Hallintoneuvoston pöytäkirja 28.10.1941, Suomen juutalaisten arkisto 42, Kansallisarkisto. Käännös ruotsista tekijöiden.

51. Hallintoneuvoston pöytäkirja 20.9.1948, Suomen juutalaisten arkisto 42, Kansallisarkisto.

52. Hallintoneuvoston pöytäkirja 28.4.1943, Suomen juutalaisten arkisto 42, Kansallisarkisto.

53. 'Hebraisering av släktnamn'. *Makkabi* 7–8 (1943) 15. Käännös ruotsista tekijöiden.

54. Hannu Juusola (2005) *Israelin historia*, Helsinki: Gaudemus, 24–29.

tististen liikkeiden nousuun ja kansallissosialistien valtaantuloon Saksassa.

Kuten sionistisia liikkeitä vastustavat juutalaiset katkerina totesivat, sionistien näkökulmat olivat hyvin samanlaisia kuin antisemitistisillä liikkeillä. Sekä sionisteille että antisemitisteille juutalaisten hajaannus oli maailman ongelmista polttavin. Antisemitisteille kaikkien yhteiskunnan ongelmien taustalla olivat käytännössä juutalaiset. Sionistien näkemyksen mukaan kaikki juutalaisten ongelmat olivat seurausta juutalaisten hajaannuksesta, ja ainoa ratkaisu oli luoda juutalaisille oma kansallinen tila, juutalainen kansallisvaltio. Sionistinen liike jakoi saman maailmankuvan, josta moderni antisemitismi kumpusi: juutalaiset todella olivat yksi, erityinen kansa.

Juutalaisen oli 1930-luvun kiristyvässä juutalaisvastaisessa ilmapiirissä vaikea osoittaa kansalaisyhteisyyttä olemalla isänmaallinen. Kokemukset eri puolilta Eurooppaa osoittivat, että juutalaisen uskonnon ja kulttuurin hylkääminen ei auttanut, koska juutalaisvastaisuutta kokivat myös täydelliseen assimilaatioon pyrkineet, jopa kristinuskoon kääntyneet juutalaistaustaiset henkilöt, jotka eivät itse välttämättä mieltäneet itseään juutalaisiksi.⁵⁵

Sionistien ja anti-sionististen juutalaisten vasemmistolaisien välillä kulki syvä raitio. Aatteelliset erot heijastuivat kielipolitiikkaan. Bundistit, folkistit ja juutalaiset kommunistit suhtautuivat positiivisesti jiddišin kieleen.⁵⁶ Sosialisteille sen nauttima arvostus kuvasti sopivasti kaikkia juutalaisia, myös porvarillisesti eläviä, kapitalistisen maailman todellisenä proletariaattina.⁵⁷ Sionistit sen sijaan ajoivat juutalaisten yhteiseksi kieleksi nykyhepreaa. Hepreasta, joka oli ollut toista tuhatta vuotta juutalaisyhteisöjen käytössä uskonnollisissa yhteyksissä, muokattiin moderniin yhteiskuntaan taipuva puhuttu ja kirjoitettu kieli. Nykyheprea oli yhdistävä juutalaisyhteisöt kaikkialla maailmassa: Se pohjautui Vanhan Testamentin ajan hepreaan ja oli siten tuttu juutalaisyhteisöille kautta maailman olematta ja voimatta olla kenenkään äidinkieli.⁵⁸ Kun muualla

Itä-Euroopassa kansallismieliset kieliliikkeet keskittyivät kansankielen saattamiseen kirjalliseen käyttöön, heprean kohdalla kirjoitettu kieli piti muokata puhuttavaksi kieleksi. Heprean kannattajille jiddiš edusti paljolti samaa, mitä ruotsinkielisyys Suomalaisuuden Liiton kannattajille, mutta vielä paljon konkreettisemmin. Jiddiš edusti juutalaisten nöyryytystä hajaannuksessa, vieraiden kansojen ikeen alla, heprea taas tulevaisuutta, jossa juutalaiset olivat jälleen palanneet omaan maahansa. Näin nimenvaihtokampanjat, jossa juutalaiset nimet muokattiin nykyheprean muotoon, olivat myös sionistisen liikkeen agendalla. Palestiinassa ja nuoressa Israelin valtiossa ihmisiä painostettiin avoimesti vaihtamaan perinteiset juutalaiset nimensä heprealaiseen muotoon.⁵⁹

55. Michael Stanislawski (2001) *Zionism and the Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, Berkeley: University of California Press, 36–73, 246.

56. Folkisteiksi kutsuttiin juutalaisen kansanpuolueen (*Jidiše folkspartei*) kannattajia. Puolue oli aktiivinen Itä-Euroopassa vuosina 1906–1939. Bundistit puolestaan olivat vuonna 1897 perustetun juutalaisen työväenliiton (*Algemeiner jidišer arbeter bund in Lite, Poiln un Rusland*) kannattajia. Bundista tuli yksi keskeisimmistä jiddišin kielen puolestapuhujista. Neuvostoliitossa jiddiš oli joillakin alueilla virallisen kielen asemassa ja nautti valtiollista tukea. Tilanne kuitenkin muuttui radikaalisti 1930-luvun lopun sortotoimien myötä. Aiheesta katso Dovid Katz (2004) *Words on Fire: The Unfinished Story of Yiddish*, Basic Books, a member of the Perseus Books Group, 260–264; *Encyclopaedia Judaica* (2007) Michael Berenbaum & Fred Skolnik (toim.) Vol. 7. 2nd ed. Detroit: Macmillan Reference USA, 113–114; Gennady Estraiikh (1999) *Soviet Yiddish. Language Planning and Linguistic Development*. Oxford: Clarendon Press, 69–71.

57. Ludger Heid (1999) 'Sozialistischer Internationalismus, sozialistischer Zionismus und sozialistischer Antisemitismus' teoksessa Peter Alter & Claus Ekkehard Bärsch & Peter Berghoff (toim.) *Die Konstruktion der Nation gegen die Juden*, München: Wilhelm Fink Verlag, 94–95.

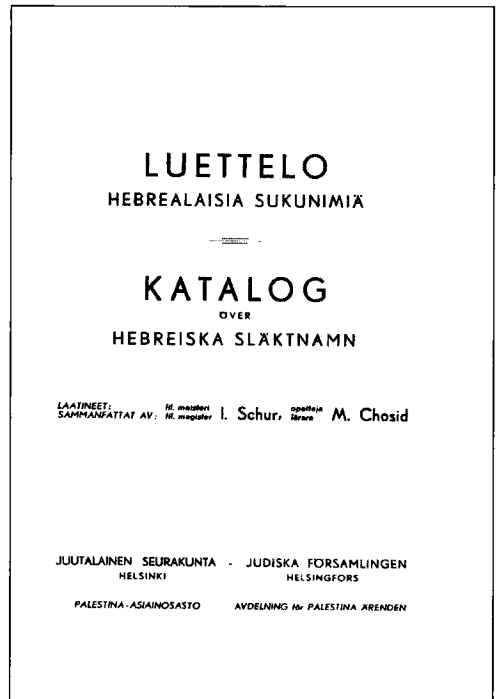
58. Katz (2004) 236–237.

59. Katz (2004) 321; Abraham Stahl (1994) 'The Imposition of Hebrew Names on New Immigrants to Israel: Past and Present', *Names, Journal of the American Name Society* 4 (279–287).

Tähän ideologiseen maastoon liittyi myös Suomen juutalaisten seurakuntien nimioppaan tilaaminen. Oppaan päälaatijalle, Israel-Jakob Schurille⁶⁰ (1879–1949) nimikysymykseen kiteytyi koko juutalaisuuden tulevaisuus. Vuonna 1934 Schur kirjoitti mm. Lontoolaisessa hepreankielisessä *Ha-olam* -lehdessä (Maailma) juutalaisten nimenvaihdosta Palestiinan mandaatissa ja kritisoi ankarasti muutamia juutalaisten siirtokuntien johtajia siitä, että nämä eivät olleet vaihtaneet eurooppalaisia nimiään hepreankielisiksi. Schur kirjoitti intohimoisesti nimensä vaihtaneesta Sadja Šošanista:

”Olin hyvin iloinen nähdessäni allekirjoittaneiden joukossa nimen Sadja Šošani. Kuinka ihana nimi tämä onkaan – heprealainen, israelilainen nimi, joka tuoksuu esi-isiemme maalta, vanhatestamentilliselta, suurenmoiselta Korkeaveisultamme. En tunne tätä miestä, Sadja Šošania, mutta hänen nimensä on jo minulle rakas ja huudahdan hänelle etäältä: 'Hyvin tehty!' En tunne mitakaan vetoomuksen allekirjoittaneita henkilöitä, mutta tietysti rakastan heitä kaikkia, sillä he ovat veljiäni ja Siionin asukkaita. Mutta heidän venäläiset, saksalaiset ja puolalaiset sukunimensä eivät minua miellytä. En tiedä, onko tämä Šošani yhtään parempi Goldšteiniä ja Groskopia, Gorodinskia ja Smilanskia, Tšernikhovskia ja Droinovia, Sdobskia ja kaikkia muita 'ov-eja' ja 'ski-ejä', mutta hänen etu- ja sukunimensä ylittää heidät kaikki.”⁶¹

Samaisessa artikkelissa Schur siteerasi juutalaisille tärkeän rabbinistisen selitysteoksen *Midraš rabaan* (32: 5) lausetta: ”Neljän asian ansiosta israelilaiset pelastuivat Egyptistä: että he eivät vaihtaneet nimiään [...]” Artikkelissaan Schur ehdotti ”uutta midrašia”, jonka ensimmäinen ajatus kuuluisi: ”Yhden asian ansiosta Israelin lapset pelastuivat viimeisestä katkerasta hajaanuksesta – että he muuttivat venäjän-, saksan- ja puolankieliset jne. sukunimensä kauniiksi ja puhtaiksi hepreankielisiksi, israelilaisiksi nimiksi.”

Sukunimenvaihto-oppaan julkaisi Helsingin juutalaisen seurakunnan Palestiina-asiainosasto vuonna 1943. Osasto koordinoi sionistista toimintaa, kävi kansainvälistä kirjenvaihtoa ja huolehti Palestiinaan muuton järjestelyistä.

Schurin apuna nimioppaan laatimisessa toimi Bessarabian Securania kotoisin ollut hepreanopettaja ja runoilija Mordechai Chosid, joka oli yllämainitun Jonas Jakobsonin lasten kotiopettaja ja otti aktiivisesti osaa yhteisön sionistiseen toimintaan.⁶²

60. Simo Muir (2009a) 'Suomalainen orientalisti: Israel-Jakob Schur', teoksessa Simo Muir & Ilona Salomaa (toim.) *Hyljättiin outouden vuoksi: Israel-Jakob Schur ja suomalaisen tiedeyhteisö*, Helsinki: Suomen Itämainen Seura.

61. 'Ve-ele ha-šemet', *Ha-olam* 36–37 (1934), 582. Käännös tekijöiden. Kyseinen nimi *Sadja Šošani* on lähes suora käännös saksankielisestä nimestä *Gotthilf Rosen*.

62. Simo Muir (2010) 'Chosid Mordechai', Kansallisbiografia verkkojulkaisu *Studia Biographica* www.kansallisbiografia.fi (viitattu 6.9.2010), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Schurin ja Chosidin laatima kirjanen, *Luettelo hebrealaisia sukunimiä – Katalog över hebreiska släktnamn* ilmestyi lopulta lokakuussa 1943.⁶³ Yhdeksänsivuisen vihkosen monikielisyys tekee siitä sosiolingvistisesti kiinnostavan. Kirjassa ei ole käyttöohjeita, eikä etunimiluettelossa esiintyvien kirjaimien ja tähtien merkityksiä avata lukijalle. Otsikot ja bibliografiset tiedot ovat suomen- ja ruotsinkielisiä. Sukunimiosuus koostuu latinisoidusta heprea–jiddiś-sanastosta. Latinalaisten kirjaimien käyttö on ymmärrettävää, koska nimien latinalainen kirjoitusasu oli oleellisen tärkeä sionistisen liikkeen ja juutalaisen yhteisön ulkopuolella. Toisaalta nimien heprealainen asu olisi myös ollut tarpeellinen. Jostain syystä sitä ei otettu mukaan, vaikka Helsingissä toimiva Kirjapaino Nopea olisi pystynyt sen toteuttamaan.⁶⁴ Sukunimien selitykset ovat jiddiśin-, eivät ruotsin- tai suomenkielisiä. Mahdollisesti jiddiśinkielisyys antoi yhteisön jäsenille paremman käsityksen sanojen merkityksestä ja syvyydestä kuin heprea–ruotsi-luettelo. Ehkä jiddiś sotavuosien tilanteessa, jossa Helsinkiin muutti suomenkielisiä juutalaisia perheitä Viipurista, oli vielä pitkälti erikieliset juutalaiset seurakunnat yhdistävä kieli. Toisaalta seurakunnan nuorille jiddiśinkielisyys saattoi tehdä oppaan vaikeaksi ymmärtää. Schur ja Chosid osasivat hyvin jiddiśin, heprean ja ruotsin kieltä mutta eivät juurikaan suomea.

Sukunimiluettelo sisältää 258 nimiehdotusta. Luettelossa on joitakin etunimistä johdettuja sukunimiä, esim. Gavrieli, Jakobi, Meiri, Rafaeli. Nimiä on johdettu jalometalleista ja jalokivistä, esimerkiksi Kaspi (hopeinen), Tarsi (kultahippu), Bareket (smaragdi). Juutalaiseen uskoon ja uskonnollisuuteen liittyviä sanoja on useita, esimerkiksi Schabat (sapatti) ja Kohen (pappi). Ammattinimikkeitä, jotka ovat olleet tyypillisiä juutalaisia sukunimiä, on muutamia, esimerkiksi Razion (suutari), Lavlar (kirjanpitäjä). Näistä esimerkeistä huolimatta oppaassa ei liiemmin pyritty kääntämään perinteisiä juutalaisia nimiä sellaisenaan hepreaksi. Tyypillisiä kaksiosaisia

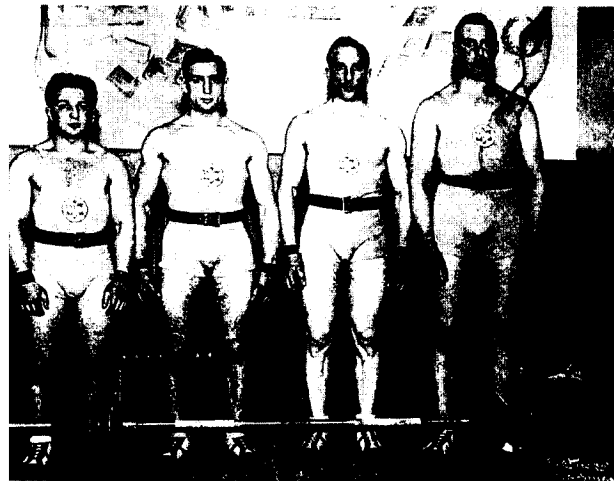
saksan kielestä käännettyjä nimiä on vain muutamia, esimerkiksi Harsahav (< Goldberg), Hara-ven (< Steinberg), Wardana (< Rosengarten). Osa nimistä liittyy selvästi Lähi-itään ja ”pyhään maahan”, Livanon (Libanon), Teiman (Jemen), Benzion (Sionin poika), Karmeli (karmelilainen). Joukossa on myös moderniin yhteiskuntaan liittyviä sanoja, esimerkiksi Medini (poliitikko), Rokach (apteekkari), Safran (kirjastonhoitaja), ja joitakin maanviljelyyn liittyviä sanoja Tal (kaste), Gafni (viinitarhuri), Bustan (hedelmätarha).

Suurin osa nimistä on johdettu adjektiiveista, monet loppuvat i-kirjaimen ja ovat periaatteessa siten myös suomen kieleen sopivia. Esimerkiksi Amiti (todellinen), Parchi (kukkainen), Pilji (ihmeellinen). Toisaalta monet listan vaihtoehtoista, kuten Zivjoni (värillinen) tai Schvivi (välkehtivä), ovat haastavia suomenkielistä ympäristöä ajatellen. Schurin ja Chosidin valintojen taustalla olivat ideologiset painotukset, ei nimen kantajan arkipäivä suomalaisessa yhteiskunnassa. Kummankaan ei tarvinnut omalta osaltaan pohtia nimenvaihtamiseen liittyviä identiteettikysymyksiä, koska molempien sukunimet olivat etymologisesti hepreankielisiä (Chosid, hurskas).

Uusilla juutalaisilla sukunimillä ei ollut enää yhteyttä Euroopan juutalaisten historiaan, jiddiśin kieleen ja suomenjuutalaisten perheiden lähihistoriaan. Schurin ja Chosidin suosittelamista nimistä monet liittyivät kansallisaatteille tärkeisiin teemoihin, kuten muinaiseen alkupe-
rään, maahan ja maanviljelykseen. Nimen oli tarkoitus sitoa kantajansa tavoiteltuun juutalaisval-
tioon ja sitä kautta mielikuviin uudesta juutalai-
suudesta. Sionistisen ideaalikuvaan juutalainen oli diasporajuutalaisen täydellinen vastakohta: käytännönläheinen, urheilullinen, ruumiltaan

63. Schur I. & Chosid M. (1943) *Katalog över hebreiska släktnamn*, Helsingfors: Judiska församlingen, avdelning för Palestina äranden.

64. Simo Muir (2004) 114.

Helsingin juutalaisen urheiluseuran Makkabin menestyksekkäitä painonnostajia 1930-luvulla. Makkabin toiminta tähtäsi urheilun ja ruumiinkulttuurin avulla kasvattamaan Helsingin juutalaista nuorisoa maanläheiseksi ja voimakkaaksi aikakauden periaatteiden mukaisesti. Sionistien ajama "uusi juutalainen" oli myös juutalaisvastaisten stereotyyppien vastakuva. – Makkabin 90-vuotisjuhlijulkaisu. Urheiluseura Makkabi, lisäkansio 5, Kansallisarkisto.

vahva ja täynnä sisua. Ihannekuva tulevaisuuden juutalaisuudesta oli eräänlainen antisemitististen stereotyyppien vastakuva. Sitä edusti niin kutsuttu *Muskeljude*, maskuliininen, vahvoissa lihaksissa pullisteleva nuorukainen, jonka tarmo ja voima soveltuivat niin maanviljelykseen kuin maanpuolustukseenkin.⁶⁵

Mihin suomenjuutalaiset sionistit pyrkivät?

Sotien välisessä poliittisessa ilmapiirissä tämä kiinnosti myös valtiollista poliisia Valpoa. Suomessa toimivat sionistiset järjestöt ja niiden aktiivit olivat 1930- ja 1940-luvulla Valpon tarkkailussa. Valpon näkökulmasta suuntautuminen juutalaiskansallisiin ponnisteluihin sisälsi monia kummallisuksia.

"Kun sionistisen järjestön toiminta näin tuli monivaihteiseksi ja Palestiinaan saapui siirtolaisia,

jotka olivat peräisin eri yhteiskuntaluokista, joiden maailmankatsomukset olivat erilaiset j.n.e., syntyi alkuperäisen sionististen liikkeen sisällä hajaannusta ja vähitellen se jakaantui poliittisiin ryhmiin, jotka suunnilleen vastaavat meikäläisen yhteiskunnan puoluejakoa. V. 1929 erkani sionistisesta puolueesta ryhmä, n.s. revisionistit, jotka lähinnä ovat verrattavissa nykyajan fasisteihin, sitten ryhmä bundistit, lähinnä kommunisteja, misrachit j.n.e. melkein pä loputtomiin. Kun tarkastelee tuota juutalaismassan politikointia, näyttää siltä, että juutalaiset tuossa rähisevässä politikoinnissaan ja intrigoimisessaan vievät voiton jopa venäläisten emigranteista. Eri asia on sitten taas se, että juutalaisilla on omalaatuinen 'yhteiskunnallinen' tai sanottaisiinko seurakunnallinen elämänsä, joka mainitusta eripuraisuudesta huolimatta pitää massan, ja seurakuntien johtajain kautta koko juutalaisuuden koossa."⁶⁶

Eryyisesti Valpon etsivän huomiota kiinnitti nk. revisionistinen liike ja sen toiminta. Raportin laatijan Olavi Peipon hämmennys tulee esiin hänen lainatessaan helsinkiläistä revisionistista julkaisua:

"Tiedämme, että terve puolustustahto ilmaisee kansan tahdon ja voiman, tiedämme, että jokaisen terveen kansakunnan pyrkimyksenä on luottaa omiin voimiinsa, tiedämme, että isänmaanrakkaus ja yhteenkuuluvaisuuden tunne ovat kansakunnan terästäjän tärkeimmät tekijät, ja tämä tietoisuus tekee meidät voimakkaiksi uskossamme tulevaisuuteen. Me revisionistit koetamme herättää isänmaanrakkautta, koska se on ainoa, joka tekee meidän työme eläväksi. Me emme hyväksy mitään internationaaleja, vaan uskomme sokeasti meidän kansamme tehtävään [...]"⁶⁷

65. Stanislawski (2001) 91

66. Juutalaisista ja ns. juutalaiskysymyksestä 20.12.1938, Ek-VALPO XV A2, Kansallisarkisto.

67. 'Vår försvarsvilja och disciplin', *Hazohar* 2 (1934) 6.

Valpon etsivä toteaa asiasta:

”Nämä ovat kauniita sanoja ja juutalaisen lausumina ennenkaikkea outoja. [...] revisionistinen liike näin näyttäytyy meille oudossa valossa, sillä onhan suorastaan paradoksaalista, että juutalainen ja ’fasismi’ jollain tavoin kuuluisivat yhteen [...]”⁶⁸

Raportin yhteenvedossa Peippo päätyi ykskantaan toteamaan, että “[j]uutalainen siis, olipa maassa syntynyt tai myöhemmin siihen muuttanut, on ja pysyy tyyppinä, joka isäntäkansan kannalta katsottuna ei poikkea tavallisesta emigranttityypistä. Maan kansalaista sanan täydessä merkityksessä siitä ei voi koskaan tulla.”⁶⁹ Nähdäksemme sionistinen toiminta Helsingissä ja nimenvaihdot sen osana liittyivät nimenomaan kysymykseen kansalaisyhteisyydestä.

Helsingissä toimi useita sionistisia järjestöjä, joilla oli yhteinen kattojärjestö *Hamerkas Hazi-ni b-Finland* (Suomen sionistinen keskus). Sionistisissa nuorisjärjestöissä oli helsinkiläisen *Hazohar*-lehden mukaan vuonna 1936 lähes 600 jäsentä.⁷⁰ Mikäli tietoja ei ole liioiteltu, tämä tarkoittaa, että melkein kaikki juutalaiset lapset ja nuoret kuuluivat johonkin sionistiseen järjestöön. Kuten Valpon raporttikin totesi, Suomessa todellakin vaikutti myös radikaalisien revisionistien siipi. Osa juutalaisista nuorista oli käynyt Baltiassa valmentautumisleireillä, mikä oli edellytyksenä Palestiinaan muutolle, ja muuttamat olivat saaneet Brittiläisen mandaatin muuttoluvan ja muuttanut Palestiinaan. Näin ollen (uus)hepreankielisistä nimenvaihdoista osa saattoi liittyä aikeisiin muuttaa pois Suomesta. Suurin osa Suomen juutalaisista ei kuitenkaan suunnitellut muuttoa Palestiinaan, vaan etsi keinoja sitoutua legitiimisti Suomeen.

Nuorten tulevaisuuden helpottamiseksi nuoret sionistit ajoivat suomen kielen omaksumista ruotsin rinnalle tai jopa sen sijaan. Sionistinen nuorisoseura (*Zionistiska ungdomsförening*) Z.U.F. *Hatchijo* laati lamavuonna 1931 seurakunnan nuorten tulevaisuuden haasteita koskevan

muistion, jonka lisäosa keskittyi kielikysymykseen.⁷¹ Ainoaksi keinoksi nuorison tulevaisuuden takaamiseksi *Hatchijo* katsoi juutalaisen koulun muuttamisen suomenkieliseksi. Kahta vuotta myöhemmin, lukuvuonna 1933–1934 samaan aikaan nimenvaihtojen kanssa, Helsingin juutalainen koulu *Judiska Samskolan* päätti vaihtaa opetuskielen asteittain suomeksi. Muutos oli suuri, koska oppilaiden perheiden kotikieleksi oli lähes poikkeuksetta ilmoitettu ruotsi. Ilmeisesti seurakunta arvioi, että koululla oli suomenkielisenä paremmat mahdollisuudet valtion avustuksiin.⁷²

Ruumiinkulttuurin vaalimisessa, urheiluharrastuksissa ja maanpuolustustoiminnassa voi nähdä samanlaisen pyrkimyksen kuin nimenvaihdossa. Osallistuminen suojeluskuntatoimintaan sopi sekä isänmaallisiin tavoitteisiin ja ihanteisiin Suomessa että sionistisiin tarpeisiin juutalaisessa maailmassa. Bolševismin torjuminen yhteiskunnallisena tehtävänä, jonka avulla rakennettiin myös mielikuvaa omasta tulevaisuudesta, yhdisti nämä kaksi kansalaisyhteisyyttä.

Toinen suomalaista ja juutalaista(sionistista) kansalaisyhteisyyttä yhdistävä tekijä liittyi historialliseen suhteeseen, mikä tulee esiin tarkasteltaessa nimitysreformien tavoitteita. Uusien sukunimien oli tarkoitus luoda yhteys kansojen muinaiseen historiaan. Alkuperäisen suomalaisuuden tavoittelelu sukunimissä perustui 1800-luvun loppupuolella luotuun myyttiin ”kalevalaisesta” yhtenäiskulttuurista, muinaisesta suomalaisesta kulttuurista,

68. Juutalaisista ja ns. juutalaisuuskysymyksestä 20.12.1938, Ek-VALPO XV A2, Kansallisarkisto.

69. Juutalaisista ja ns. juutalaisuuskysymyksestä 20.12.1938, Ek-VALPO XV A2, Kansallisarkisto.

70. *Hazohar* 7–8 (1936) 3.

71. Muistio ja lisämuistio 20.4.1931, Sionistinen nuorisoyhdistys Z.U.F. *Hatchijo*, Suomen juutalaisten arkisto 319, Kansallisarkisto.

72. Torvinen (1989) 111; Muir (2004) 99.

73. Paikkala (2004) 117; Derek Fewster (2006) *Visions of the Past Glory. Nationalism and the construction of early Finnish history*, Helsinki: SKS, 380–381.

rin kulta-ajasta, joka olisi sittemmin Ruotsin vaikutuksen alaisuudessa hävinnyt.⁷³ Vastaavasti muinaisen hajaannusta edeltävän juutalaissällisen historian tuominen osaksi nykypäivän historiatietoisuutta oli sionistien vastaus antisemitistien keskeiselle syytteelle, jonka mukaan juutalaiset olivat loiskansaa, joilta puuttui oma historia. Sionistista ja ”kalevalaista” historiakäsitystä yhdisti vaatimus pienten kansojen oikeudesta omaan kulttuurihistoriaansa.

Sionismi toi siten suomenjuutalaisille mahdollisuuksia edustaa juutalaista kulttuuria Suomessa ja välittää suomalaista kulttuuria Palestiinassa/Israelissa kaksoisidentiteettinsä kautta. Tämä uudenlainen välittäjän rooli tulee esiin Kalevalan juhluvuoden vieton yhteydessä vuonna 1935. Suomenjuutalaiset osallistuivat juhluvuoden järjestelyihin kustantamalla hepreankielisen Kalevalan kääntäjän, runoilija Saul Tschernichowskyn matkan Helsinkiin.⁷⁴ Tschernichowsky oli muuttanut Palestiinaan vuonna 1931 ja kohonnut hepreankielisen kansallisrunoilijan asemaan. Mystiikasta ja antiikin pakanallisesta voimasta kiinnostuneena hän oli Kalevalan lisäksi kääntänyt mm. *Gilgameshin* sekä muinaista venäläistä runoutta hepreaksi ja luonut samalla nyky-heprealle uudenlaista ilmaisuvaihtoa.

Kalevala-juhluvuoden pääjärjestäjä Kalevalaseura otti Tschernichowskyn, alkujaan venäläissyntyisen juutalaisen, innokkaasti vastaan. Heprean läsnäolo kansainvälisessä juhlatilaisuudessa toi Kalevalle kaivattua historiallista arvokkuutta; sen myötä koko suomalainen mytologia rinnastui heprean muinaisiin, Vanhan Testamentin aikoihin ulottuviin juuriin. Tschernichowsky rinnasti saksankielisessä juhlapuheessaan juutalaiset ja suomalaiset vahvoja kansallisia mytologioita luoneina kansoina.⁷⁵ Rohkeimmissa tulkinnoissa suomalaisten kansalliset ponnistelut ja heimoaate ja juutalaisten sionistien ponnistelut oman juutalaisvaltion luomiseksi olivat yhtäläisiä. Puheensa hän päätti huuhahtukseen ”*Es lebe und blühe das Kantele von*

Suomi und der Kinor von Zion!” (Eläköön ja kuokistakoon Suomen kantele ja Siionin kinor!).⁷⁶ Suomalaisen kulttuurieliitin vastaanotto osoitti, että nyt, edustaessaan hepreaa ja juutalaista Palestiinaa, suomenjuutalaiset eivät olleet suomalaiselle yhteiskunnalle ”vieras elementti”, vaan suomalaisen kansallisperinteen ja uuden juutalaisen kulttuurin itseoikeutettuja välittäjiä.

Suomalaisuuden ja juutalaisuuden yhdistäminen nimillä

Nimioppaan vaikutus jäi lähes olemattomaksi, koska nimenvaihto laantui sodan loppuvaiheessa. Oppaan ilmestymisen jälkeen 1940-luvulla vaihdettiin enää kaksi sukunimeä Jakobowitsch > Jakobi, Wischegrodsky > Wilky. Vain edellinen löytyy oppaasta. Nimensä vaihtaneet eivät enää ruvenneet korjaamaan nimiään oppaan mukaisiksi. Oppaasta löytyy myös nimiä, jotka oli otettu ennen sen ilmestymistä: Gorni, Jaari, Jakobi, Karni. Tämä voi selittyä monellakin tavalla. On mahdollista, että Schur on opastanut nimenvaihtoa harkitsevia nimen valinnassa tai luomisessa tai seurakuntalaisten parissa on kiertänyt muita nimiehdotuksia sisältäviä listoja, joista nimet on otettu. 1950- ja 1960-luvulla vaihdettiin vielä kuusi nimeä: Jalowitsch > Javne, Strascheffsky > Sarli, Swerdloff > Serlo, Pergament > Parmet, Bolotoffsky > Benari, Rabinowitsch > Ravari. Schurin ja Chosidin laatimasta oppaasta löytyy vain Benari (leijonan poika).

Juutalaisten sukunimien vaihdon pääasiallinen ajoittuminen vuosiin 1933–1944 viittaisi siihen, että vaikka juutalaisvastaisuus Suomessa näytti vähäiseltä verrattuna moniin muihin Eu-

74. Simo Muir (2009b) ”Oh, language of exile – woven of sorrow and mockery”: the Kalevala centennial jubilee as a bone of contention between Hebraists and Yiddishists”, *East European Jewish Affairs* 3 (347–367) 356.

75. Simo Muir (2009b) 352, 354–355. Kalevalaa oli käännetty myös jiddišiksi, mutta Yhdysvalloissa vaikuttavaa Hersh Rosenfeldiä ei kutsuttu Suomeen.

76. Simo Muir (2009b). Kinor on lyyrasoitin, jota on kutsuttu myös ”Siionin kanteleeksi”.

roopan maihin ja ”juutalaiskysymys” esiintyi pikemminkin epämääräisenä, kansainvälisenä kysymyksenä, yleinen asenneilmapiiri kiristyi myös Suomessa maailmansotaa edeltävinä vuosina ja sodan aikana. Juutalaisia sukunimiä ei vaihdettu vielä 1920-luvulla, vaikka se olisi ollut aivan mahdollista eikä juurikaan enää toisen maailmansodan jälkeen. Esimerkiksi Israelin valtion perustaminen vuonna 1948 ei laukaissut uutta nimenvaihtoaaltoa.

Juutalaisyhteisön sisällä 1930-luvun ja toisen maailmansodan aikaiseen ilmapiiriin liittyy muistoja ja kokemuksia syrjinnästä, nimittelystä, jopa uhkailusta. Kiinnostavaa on myös, miten juutalaisyhteisö on sodanjälkeisenä aikana pääasiassa vaiennut ja virallisissa yhteyksissä sivuuttanut juutalaisvastaisuuden ilmentymät 1930- ja 1940-luvun Suomessa. Sionistisen liikkeen, jopa sen radikaalien muotojen, saaman kannatuksen Suomen juutalaisten keskuudessa voi tulkita kanavana, johon juutalaisiin kohdistuva erityinen suhtautuminen ja syrjinnän kokemukset purettiin.

Yksittäiset juutalaiset perheet vaihtoivat nimensä pääasiassa käytännön syistä, nimeen liittyvien hankaluuksien takia. Tähän viittaa erityisesti se, että vaihdetut nimet olivat muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta slaavilaistaustaisia, jolloin ne helposti yhdistettiin Suomessa venäläisyyteen. Venäläisperäisten nimien kohdalla ongelma ei ehkä ensisijaisesti ollut nimen ”juutalaisuus”, vaan nimen yhdistäminen bolševismiin. Ilmapiiriltään vahvan sionistisen ja antibolševistisen Helsingin juutalaisyhteisön jäsenille juutalaisuuden yhdistäminen kommunismiin oli ratkaiseva tekijä nimenvaihdossa, ei juutalaisuuteen liittyvä stigma itsessään.

Uudet nimet sisälsivät eräänlaisen kaksoiskoodauksen. Ne istuivat suomen- ja ruotsinkieliseen ympäristöön, eikä ulkopuolinen voi tunnista niitä juutalaisiksi. Samalla ne kätkevät (kva-

si)hepreankielisen merkityksen, jolloin yhteys juutalaisuuteen säilyi nimenvaihdosta huolimatta. Koska juutalainen seurakunta sääтели nimenvaihtoprosessia, muita vaihtoehtoja ei edes jäänyt.

Ottamalla kantaa nimikysymykseen juutalaisen seurakunta omalta osaltaan määritteli, mikälainen tulevaisuuden juutalainen tulisi olemaan. Käytännössä seurakunnan tilaama lista hepreankielisistä nimistä oli varsin kaukana tavoitteesta saada suomalaisessa yhteiskunnassa toimiva sukunimi. Nimelistaa tarkastelemalla selviää kuitenkin osaltaan, millaisia toiveita ja tavoitteita sionistiseen liikkeeseen liittyi. Sionismin vastaista vasemmistolaisista juutalaisrintamaa Suomessa ei juuri ollut, ainakaan virallisella tasolla. Käytännössä yksittäiset ihmiset ovat tässäkin suhteessa voineet toimia paljon ristiriitaisemmin kuin mitä ideaalikuivat antavat ymmärtää. Esimerkiksi nimioppaan laatijat Schur ja Chosid lukeutuivat vasemmistosionisteihin, jotka suhtautuivat kuitenkin myönteisesti jiddišin kieleen.⁷⁷

Maailmansotien välisen ajan todellisuudessa ei ollut tilaa rinnakkaisille ja päällekkäisille identiteeteille. Kuitenkin muutetut sukunimet heijastavat nimenomaan pyrkimystä sovittaa yhteen suomalainen isänmaallisuus ja juutalaisuus. Nimittäin varsinkin nimiä, jotka täyttivät juutalaisen seurakunnan tavoitteet, voi tulkita pyrkimyksenä hälventää juutalaisuudesta aikakauden ilmapiirissä epäluuloa herättänyttä kosmopoliittisuutta ja kansainvälisyyttä. Sionistien tavoittelema ’uusi juutalainen’ tarjosi keinovalikoimaa, joka näennäisestä ristiriitaisuudestaan huolimatta mahdollisti juutalaisille täysivaltaisemman aseman kotimaansa Suomen kansalaisina.

---

77. Simo Muir (2010).

Ville Salminen

Lobotomia psykiatrisena hoitomuotona Suomessa

Nykyisin varsin pahamaineinen lobotomia oli yksi aikansa lupaavimmista hoitomuodoista psykiatrian alalla. Leikkauksesta oltiin kiinnostuneita kaikkialla maailmassa. Suomessa lobotomian käyttö aloitettiin vuonna 1946, mistä lähtien sitä käytettiin suomalaisessa psykiatriassa yli kaksikymmentä vuotta.

Suomessa oli 1900-luvun alussa noin viitisentoista mielisairaala, mikä oli riittämätön määrä maan yli 10 000 mielisairaalle.¹ Samaan aikaan aloitettu kuntainliittojen piirimielisairaaloiden rakentaminen lisäsi mielisairaaloiden lukumäärää, ja 1930-luvun alkuun mennessä mielisairaaloiden verkosto oli levinnyt maanlaajuisesti.² Pohjoisin sairaala sijaitsi Oulussa, kun taas suurimmat sairaalat olivat Nikkilän sairaala Siipossa ja Pitkäniemen sairaala nykyisen Nokian alueella.³

Psykiatrinen hoito muuttui Suomessa 1930-luvun lopun ja 1940-luvun alun aikana. Aiemmin potilaita oli lähinnä varastoitu laitoksiin, ja esimerkiksi skitsofreniaa pidettiin orgaanisena, parantumattomana aivojen sairautena. 1930-luvulla kehitetyt uudet biologiset hoitomuodot – insuliini-, kardiatsoli- ja sähköshokki – muuttivat psykiatrian suuntaa: näytti siltä, että parantumattomina pidettyjä potilaita voitiin yllättäen parantaa.⁴ Radikaalein biologisista hoitomuodoista oli portugalilaisen neurologin Egas Monizin 1935 kehittämä psykokirurginen leikkaus, lobotomia.

Tässä artikkelissa kuvaan lobotomian historiaa Suomessa ja pyrin vastaamaan siihen, miksi ja miten lobotomia otettiin käyttöön suomalai-

nessa psykiatriassa, kuinka paljon leikkauksia tehtiin, millaisia komplikaatioita leikkauksiin liittyi, millaisia indikaatioita eli hoidon perusteita leikkauksilla oli ja miksi lobotomiasta lopulta luovuttiin. Pro graduani lukuun ottamatta aiheesta on kirjoittanut vain neurologian ja psykiatrian erikoislääkäri Risto Vataja, mutta hänen kirjoituksensa eivät ole kovinkaan laajoja.⁵

Lobotomian sanansaattajat

Lobotomiaan tutustuttiin Suomessa ruotsalaisten välityksellä. Psykiatri Gösta Rylander ja neurokirurgi Olof Sjöqvist vierailivat vuonna 1945 Lapinlahden sairaalassa, missä he pitivät esitelmän lobotomian käytöstä psykiatristen potilaiden hoidossa. Suomalaiset lääkärit pitivät aiheetta erittäin mielenkiintoisena.⁶ Ruotsalaisten vierailu ei mennyt mediaaltakaan ohi: esimerkiksi *Helsingin Sanomissa* siitä kirjoitettiin seuraavan päivän lehdessä. Kirjoituksessa lobotomiaan suhtauduttiin varsin positiivisesti ja sitä pidettiin suhteellisen vaarattomana.⁷

1. Allan Tiitta (2009) *Collegium medicum. Lääkintöhallitus 1878–1991*, Jyväskylä: THL, 59.

2. Sirkka Törrönen (1983) 'Mielisairaalan Liitto', teoksessa Kalle Achté & Jaakko Suominen & Tapani Tamminen (toim.) *Seitsemän vuosikymmentä suomalaista psykiatria*, Helsinki: Suomen Psykiatriyhdistys, 371.

3. SVT XI: 47, XI–XII.

4. Kalle Achté (1991) *150 vuotta psykiatria. Lapinlahden sairaalan historia 1841–1991*, Jyväskylä: Recallmed, 93, 104. Sökkihoidojen kehittämisestä ks. esim. Edward Shorter (1997) *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, New York: John Wiley & Sons, 207–224.

5. Ville Salminen (2010a) *Lobotomia suomalaisessa psykiatriassa 1946–1969*, Oulu: Oulun yliopisto; Risto Vataja (1996) 'Lobotomia', teoksessa Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.) *Psykiatrian hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto, 5–11; Risto Vataja (1999) 'Lobotomia. Taustatietoja ja selvitys leikatuista potilaista Suomessa 1946–1969', teoksessa Ilkka Taipale (toim.) *Mielen valtaa. Psykiatrian lukemisto*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto, 91–105.

6. Pöytäkirja Suomen Psykiatri-Neurologisen Yhdistyksen kokouksesta 6.9.1945 § 3, Suomen Psykiatriyhdistys.

7. *Helsingin Sanomat* 7.9.1945, 6.

Suomalaisten lääkärien kiinnostusta lobotomiaa kohtaan ei ole vaikea ymmärtää: ruotsalaisten mukaan lähes kaikki masennuksen vuoksi leikatuista paranivat – paitsi yksi, joka kuoli leikkauksen takia. Lisäksi esitelmöitsijöiden viidestä leikkaukseen valitsemasta skitsofreenikosta jokainen muuttui sekä rauhallisemmaksi että ystävällisemmäksi.⁸ Se, että vaikeasti sairaisiin, vuosia mielisairaalassa olleisiin potilaisiin saatiin vaikuttaa näin positiivisesti, sai lobotomian varmasti näyttämään houkuttevalta. Leikkaukseen suhtauduttiin ilmeisesti siinä määrin luottavaisesti, ettei Helsingin Sanomille tai sen lukijoille haluttu kertoa aivan kaikkea. Lehdessä nimittäin kirjoitettiin, ettei kukaan ruotsalaisten leikkaamista potilaista kuollut.⁹

Suomalainen neurokirurgia keskittyi pitkään Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikkaan (Töölön sairaala), joka sai alkunsa Aarno Snellmanin 1935 käynnistämästä neurokirurgian harjoittamisesta. Snellmanilla ei ollut varsinaista neurokirurgista koulutusta, mutta hän oli perehtynyt alaan neurokirurgian ruotsalaisen pioneerin Herbert Olivecronan klinikalla Tukholmassa.¹⁰ Lobotomiaan Snellman kävi perehtymässä neurokirurgi Teuvo Mäkelän kanssa helmikuussa 1946 pidetyssä neurokirurgikongressissa Kööpenhaminassa. Palattuaan hän kertoi Helsingin Sanomille, että lobotomias- ta muualla saatujen hyvien kokemusten vuoksi sen käyttöön ryhdyttäisiin Suomessakin.¹¹ Käytönnoton suhteen ei viivytelty, ja ensimmäinen lobotomialla hoidetuista potilaista leikattiin maaliskuussa 1946.¹²

Kirurgian klinikalta mielisairaaloiden leikkaussaleihin

Ensimmäinen leikkaus tehtiin Lapinlahden sairaalan potilaana olleelle keski-ikäiselle naiselle, joka kärsi harhaluuloista ja masennuksesta. Koska Lapinlahdessa katsottiin, että hän ei muuten parane, hänet lähetettiin Suomen Punaisen Ristin sairaalaan (myöh. Töölön sairaala) leikattavaksi. Leikkauksesta vastasi Aarno Snellman,

ja se onnistui hyvin. Nainen saatettiin palauttaa Lapinlahteen, josta ilmoitettiin muutaman päivän kuluttua, että hänen tilansa oli muuttunut paremmaksi.¹³

Samana vuonna leikattiin nuori nainen, joka oli ollut hoidettavana monessa mielisairaalassa. Jotta rauhattomuudesta ja liiallisesta vilkkauksesta päästäisiin eroon, potilasta suositeltiin lobotomiaan. Läheteessä korostettiin sitä, että ruotsalaisten aineistossa oli vastaavanlaisia potilaita, joiden kohdalla leikkauksella oli saavutettu onnistumisia. Tällä kertaa onnistumisia ei saavutettu, sillä potilas ei koskaan herännyt leikkauksesta, vaan kuoli seuraavana päivänä.¹⁴

Vuodesta 1948 lobotomian käyttöön ryhdyttiin muissakin sairaaloissa. Vaasan kaupungin- sairaalassa leikattiin vuoden aikana viisi Mustasaaren mielisairaalasta lähetettyä potilasta.¹⁵ Seuraavana vuonna leikkauksia alettiin tehdä mielisairaaloiden omissa leikkaussaleissa. Ensimmäisenä oman leikkaussalinsa sai Kellokosken sairaala, missä leikkaukset alkoivat vuoden lopulla.¹⁶

Suomessa psykokirurgian käyttö aloitettiin suhteellisen myöhään. Esimerkiksi Tanskassa ensimmäinen lobotomia tehtiin jo 1939, vaik-

8. Gösta Rylander & Olof Sjöqvist (1947) *Frontaalinen lobotomia psyykkisissä sairaustiloissa*, Helsinki: Suomalainen Lääkäriseura Duodecim, 48–49.

9. *Helsingin Sanomat* 7.9.1945, 6.

10. Tapio Törmä (1963) 'Neurokirurgian kehitys Suomessa', *Duodecim* 79, 196–197; Bengt Ljunggren (1993) 'Herbert Olivecrona: founder of Swedish neurosurgery', *Journal of Neurosurgery* 78, 146; Henry Troupp & Olli Heiskanen (2003) *Mennyttyä neurokirurgiaa etsimässä*, Helsinki: Henry Troupp & Olli Heiskanen, 1.

11. *Helsingin Sanomat* 3.3.1946, 5.

12. Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikan potilasasiakirjat, HUS-keskusarkisto.

13. Ibid.

14. Ibid.

15. *Mustasaaren sairaalan vuotta 1947 käsittelevä vuosikertomus*.

16. Pöytäkirja Piirimielisairaalain Keskusyhdistyksen vuosikokouksesta 18.8.1951, Hämeenlinnan maakunta-arkisto. Ks. Paavali Alivirran esitelmä, joka on pöytäkirjan liitteenä; Vataja (1996), 8.

kakin laajamittaisemmin leikkaukset aloitettiin vasta vuonna 1944.¹⁷ Myös Ruotsissa, jossa oltiin myöhässä sekä Norjaan (Norjassa leikkauksiin ryhdyttiin 1941) että Tanskaan verrattuna, leikkaukset aloitettiin kaksi vuotta aiemmin kuin Suomessa.¹⁸ Psykokirurgian myöhäistä käyttöä on selitetty sodalla, joka vaati neurokirurgisia resursseja.¹⁹ Sota vaikutti neurokirurgian harjoittamiseen kuitenkin myös siten, ettei Suomessa oltu selvillä lääketieteen uusimmista käänneistä, kuten psykokirurgiasta.²⁰

Leikkaukset ja niiden lukumäärä

1950-luvulla suurin osa suomalaisista mielisairaaloista leikkautti potilaitaan. Jos omaa leikkaussalia ei ollut, potilaat lähetettiin esimerkiksi viereiseen yleiseen sairaalaan tai Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikkaan Töölön sairaalaan. Useimmiten leikkauksista vastasivat Töölön sairaalan neurokirurgit, jotka matkustivat eri sairaaloihin leikkaamaan. Muutamien sairaaloiden potilaita leikkasivat kuitenkin myös sellaiset kirurgit, jotka eivät varsinaisesti olleet neurokirurgeja.²¹

Taulukosta 1 selviää, kuinka Suomessa lobotomian kävi läpi vähintään 1 550 psykiatrista potilasta (0,4 leikkausta 1 000 asukasta kohden).²² Tämä on vähän verrattuna esimerkiksi Norjaan, jossa leikattiin vähintään 2 500 potilasta (0,8 leikkausta 1 000 asukasta kohden) ja Ruotsiin, jossa leikattiin arviolta 4 500 potilasta (0,6 leikkausta 1 000 asukasta kohden).²³ Suomessakin leikkauksia suoritettiin kuitenkin suhteellisesti enemmän kuin Englannissa (0,3 leikkausta 1 000 asukasta kohden) ja Yhdysvalloissa (0,3 leikkausta 1 000 asukasta kohden), joita usein pidetään mainia, joissa psykokirurgiaa harjoitettiin eniten.²⁴

Suomessa lobotomialla hoidettiin useimmiten skitsofreniaan sairastuneita, mutta myös maanis-depressiivisyyteen sairastuneita leikattiin suhteellisen usein.²⁵

Leikkaukset olivat pääasiassa niin kutsuttuja Freeman-Wattsin lobotomioita pienin muunnel-

min. Yhdysvaltalainen neurologi Walter Freeman ja neurokirurgi James Watts kehittivät edelleen Egas Monizin keksimää leikkausta. Heidän menetelmässään potilaan molempiin ohimoihin porattiin reikä, jonka kautta pujotettiin veitsi. Tarkoituksena oli veistä heiluttamalla katkaista aivojen otsalohkojen ja muiden osien välisiä yhteyksiä. Jos ensimmäisellä leikkauksella ei ollut haluttua vaikutusta, potilas saatettiin leikata uudelleen.²⁶

Suomessa oli 1950-luvun alussa puute neurokirurgeista, ja joitakin suomalaisia lähti leikkattavaksi Ruotsiin.²⁷ Puutetta oli myös neurokirurgisista hoitopaikoista. Piirimielisairaalain Keskusyhdistys ryhtyi sen vuoksi suunnittelemaan neurokirurgista sairaalaa lobotomialeikkauksia varten.²⁸ Myös lääkintöhallituksessa kannatettiin sairaalan perustamista – ainakin aluksi.²⁹ Neurokirurgista sairaalaa suunniteltiin

17. Jesper Vaczy Kragh (2010) *Det hvide snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri 1922–1983*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 193–194.

18. Kenneth Ögren (2007) *Psychosurgery in Sweden 1944–1958*, Umeå: Umeå University, 17; *Utredning om Lobotomi* (1992), Oslo: Sosialdepartementet, 25.

19. Vataja (1999), 102.

20. Salminen (2010a), 20.

21. Ville Salminen (2010b) 'Kun vaihtoehtoja ei ollut – lobotomia suomalaisessa psykiatriassa', *Suomen Lääkäri-lehti* 65, 4043.

22. Taulukkoon on laskettu myös uusintaleikkaukset, koska aineistoni perusteella ei ollut mahdollista laskea pelkkiä potilaita. Koska uusintaleikkaukset olivat harvinaisia, olen arvioinut, että potilaita leikattiin vähintään 1 550.

23. *Utredning om Lobotomi* (1992), 29; Kenneth Ögren & Mikael Sandlund (2005) 'Psychosurgery in Sweden 1944–1964', *Journal of the History of Neurosciences* 14, 359.

24. Englannista ja Yhdysvalloista ks. Vaczy Kragh (2010), 23.

25. Salminen (2010a), 31.

26. Salminen (2010b), 4043.

27. Pöytäkirja Piirimielisairaalain Keskusyhdistyksen vuosikokouksesta 18.8.1951. Ks. Hjördis Bergströmin esitelmä, joka on kokouspöytäkirjan liitteenä.

28. Pöytäkirja Piirimielisairaalain Keskusyhdistyksen johtokunnan työjaoston kokouksesta 4.4.1952 § 1.

29. Pöytäkirja Piirimielisairaalain Keskusyhdistyksen johtokunnan kokouksesta 1.7.1952 § 6.

Taulukko 1:

Leikkausmäärien kehitys vuosina 1946–1969 sen mukaan, minkä sairaalan potilaita leikattiin.³²

Sairaala	1946–1949	1950–1953	1954–1957	1958–1961	1962–1965	1966–1969	Yhteensä
Halikko	–	–	61	–	–	3	64
Häme	–	9	87	33	6	–	135
Kellokoski	26	152	7	12	4	–	201
Mikkeli	–	–	–	–	24	–	24
Mustasaari	5	–	–	–	–	–	5
Nikkilä	–	20	64	2	4	–	90
Niuvanniemi	2	34	10	–	–	–	46
Ohkola	–	–	–	2	2	–	4
Oulu	–	94	18	11	–	–	123
Rauha	–	–	100	–	–	–	100
Ruotsinkielinen							
Pohjanmaa	–	–	–	–	–	5	5
Seinäjoki	–	97	204	89	–	–	390
Tammisaari	–	–	65	9	–	–	74
Töölö	17	105	102	55	22	11	312
Yhteensä	50	511	718	213	62	19	1573

Hämeen piirimielisairaalan yhteyteen, mutta hanke viivästy i piirimielisairaalan laajennus-suunnitelmien vuoksi.³⁰ Lopulta hanke kaatui valtion kielteisiin kannanottoihin, joita Piirimielisairaalan Keskusyhdistyksen kokouspöytäkirjassa ei valitettavasti eritellä täsmällisemmin, sekä siihen, että osassa piirimielisairaaloista oli jo mahdollista suorittaa leikkauksia.³¹

Leikkausten komplikaatiot

Vaikka lobotomia usein mahdollistikin esimerkiksi potilaiden hoitamisen kotona, leikkauksesta seurasi säännöllisesti vakavia komplikaatioita.³³ Psykkisiin komplikaatioihin kuuluivat

30. Pöytäkirja Piirimielisairaalan Keskusyhdistyksen johtokunnan kokouksesta 15.8.1952 § 2; Pöytäkirja Piirimielisairaalan Keskusyhdistyksen johtokunnan kokouksesta 6.2.1953 § 14; Pöytäkirja Piirimielisairaalan Keskusyhdistyksen johtokunnan kokouksesta 12.8.1953 § 1; Pöytäkirja Piirimielisairaalan Keskusyhdistyksen johtokunnan kokouksesta 9.9.1953 § 4.

31. Pöytäkirja Piirimielisairaalan Keskusyhdistyksen johtokunnan kokouksesta 7.5.1954 § 7.

muun muassa potilaiden muuttuminen vähemmän oma-aloitteisiksi, heidän emootioidensa laimeneminen sekä se, etteivät he enää osoittaneet mielenkiintoa mihinkään. Potilaat saattoivat olla hyväntuulisia mutta samalla lapsellisia, karkeita käytöksessään ja puheissaan sekä välipitämättömiä.³⁴

32. Mielisairaaloiden vuosikertomukset; Kuopion lääninsairaalan vuosikertomukset; Ritva Liste (1969) *Lobotomia-leikkauksella hoidettujen potilaiden sosiaalisesta sopeutumisesta*, Seinäjoki: Törnävän sairaala, 26–28; Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikan potilasasiakirjat; Suomen Punaisen Ristin sairaalan vuosikertomukset. Töölön sairaalan kohdalle olen koonnut kaikki Töölön sairaalaan eri mielisairaaloista leikattavaksi lähetetyt potilaat. Töölön sairaalassa leikattiin esimerkiksi Lapinlahden ja Pitkäniemen sairaalan potilaita. En ole erotellut Töölössä leikattuja lähettäneiden mielisairaaloiden mukaan siitä syystä, ettei aineistoni mahdollistanut lähettäneen sairaalan selvittämistä kaikkien potilaiden osalta. Lukuihin on laskettu pelkästään psykokirurgiset leikkaukset; erilaisten kiputilojen vuoksi suoritettut leikkaukset eivät ole mukana.

33. Philip L. Gildenberg (2004), 'The Birth of Stereotactic Surgery: A Personal Retrospective', *Neurosurgery* 54, 199.

34. Kinnunen (1964), 184.

Muita leikkauksesta seuranneita komplikaatioita olivat muun muassa aivoverenvuoto, keuhkokuume ja meningiitti, jotka olivat lobotomian yleisimpiä kuolinsyitä.³⁵ Töölön sairaalan potilasasiakirjojen ja vuosikertomusten perusteella myös hematooma aivoissa oli yleinen kuolinsyy. Toisinaan potilaan sydän ei kestänyt leikkausta, mistä seurasi kuolema.³⁶ Vähemmän kohtalokkaita mutta kiusallisia komplikaatioita olivat lämmön nousu, ensimmäisten viikkojen aikana ilmenevä kipu sekä kykenemättömyys rakon ja suolen toiminnan hallitsemiseen.³⁷ Vaihtelevien arvioiden mukaan 1–29 prosentilla leikatuista potilaista vaivaksi muodostuivat epileptiset kohtaukset.³⁸

Suomessa lobotomiaan kuoli arviolta 3–5 prosenttia potilaista. Arvio perustuu Kellokosken sairaalassa, Seinäjoen piirimielisairaalassa ja Töölön sairaalassa leikkauksen seurauksena kuolleiden lukumäärään, mutta on luultavaa, että kuolemia oli muissakin suomalaisissa sairaaloissa saman verran. Leikkaajina olivat useimmiten samat Töölön sairaalan neurokirurgit, ja sillä, missä sairaalassa he leikkasivat, ei liene ollut suurta vaikutusta leikkauksuolleisuuteen.³⁹ Eri maiden välillä ei näytä olleen merkittävää eroa leikkauksuolleisuudessa. Esimerkiksi Ruotsissa ja Yhdysvalloissa lobotomiaan kuoli 4–8 prosenttia potilaista, kun taas Iso-Britanniassa vastaava luku oli vain kolme prosenttia.⁴⁰

Viimeinen vaihtoehto vai ei?

Lobotomiaa pidettiin eräänlaisena viimeisenä vaihtoehtona. Tämä ilmenee esimerkiksi Helsingin yliopiston mielitautiopin professorin Martti Kailan psykiatrisia sairauksia käsittelevästä kirjasta (1950). Kailan mukaan leikkauksen oikeuttamiseksi muut hoitomuodot piti olla kokeiltu.⁴¹ Samassa nidoksessa Kailan kirjan kanssa ilmestyneessä Lyyli Kinnusen mielisairaanhoitoa käsittelevässä kirjassa korostettiin niin ikään, että yleisimmin lobotomia oli tehty sellaisille potilaille, joita oli vaikutuksetta hoidettu insuliini- ja sähkösokeilla ja joiden kohdalla luonnollista pa-

ranemista ei ollut vuosien sairastamisen jälkeen enää mitenkään odotettavissa.⁴²

Suomalaisessa psykiatriassa lobotomian indikaatiot olivat samanlaisia kuin muuallakin. Esimerkiksi Gösta Rylanderin ja Olof Sjöqvistin suomalaisille pitämän esitelmän mukaan leikkaamaan piti ryhtyä vasta, kun muut hoitomuodot oli kokeiltu ja luonnollinen paraneminen poissuljettu.⁴³ Samansuuntaisesti lobotomian indikaatioista puhui norjalainen psykiatri *Ørnulv Ødegård* Helsingin pohjoismaisessa psykiatrikongressissa 1949; hänen mukaansa vallitsi yksimielisyys siitä, että kaikkia vähemmän radikaaleja menetelmiä oli kokeiltava ennen lobotomiaa.⁴⁴

Vaikka kirjallisuudessa vaadittiin muiden hoitomuotojen kokeilemistä ennen lobotomiaan ryhtymistä, käytännössä kaikkia hoitomuotoja ei aina kokeiltu. Töölön sairaalan potilasasiakirjoista ilmenee, että usein potilaaseen kokeiltiin joko insuliini- tai sähkösokkia, muttei molempia. Joitakin potilaita hoidettiin pelkästään lääkkeillä, joiden osoittauduttua vaikutuksettomik-

35. Kinnunen (1964), 183.

36. Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikan potilasasiakirjat; Suomen Punaisen Ristin sairaalan vuosikertomukset.

37. Kinnunen (1964), 183.

38. Walter Freeman & James W. Watts (1950) *Psychosurgery. In the Treatment of Mental Disorders and Intractable Pain*, Springfield: Charles C Thomas, 104; J. L. T. Birley (1964) 'Modified Frontal Leucotomy: A Review of 106 Cases', *British Journal of Psychiatry* 110, 215; George W. Fenton (1999) 'Neurosurgery for mental disorder: past and present', *Advances in Psychiatric Treatment* 5, 262.

39. Salminen (2010a), 33.

40. Ögren & Sandlund (2005), 356; Fenton (1999), 262.

41. Martti Kaila (1950) *Mielitaudit*, Porvoo: WSOY, 116, 129–130.

42. Lyyli Kinnunen (1950) *Mielisairaanhoito*, Porvoo: WSOY, 148.

43. Rylander & Sjöqvist (1947), 24.

44. *Ørnulv Ødegård* (1951) 'Indications, Psychological Investigations and Results', teoksessa C. A. Borgström (toim.) *Report on the Ninth Congress of Scandinavian Psychiatrists in Helsingfors, Finland 1949*, Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 349.

si seurasi lähettäminen lobotomiaan. Vuonna 1956 Pitkaniemen sairaalasta lähetettiin Töölön sairaalaan leikattavaksi nainen, jonka lähetteessä kerrottiin, että häntä oli pidetty kotona lääkkeiden avulla. Lääkkeistä huolimatta nainen oli jännittynyt, ja hän kuvitteli voivansa puukottaa lastaan. Naisen kerrottiin olevan niin kyllästynyt oloonsa ja lääkkeiden hyödyttömyyteen, että hän halusi mielellään lobotomiaan. Lähetteessä sen paremmin kuin muissakaan potilasasiakirjoissa ei mainita, että mitään muita hoitomuotoja olisi lääkkeiden lisäksi kokeiltu ennen leikkaukseen lähettämistä.⁴⁵

Myöskään luonnollisen paranemisen mahdollisuutta ei aina poissuljettu ennen lobotomiaan ryhtymistä. Erällä Töölön sairaalassa leikatulla potilaalla oli ilmennyt levottomuutta ja rauhattomuutta vuoden 1954 lopulla. Hänet leikattiin seuraavana keväänä puolen vuoden kuluttua sairauden oireiden alkamisesta.⁴⁶ Lääkärit viittasivat usein siihen, että lobotomian suorittamiseksi sairauden oli pitänyt olla pitkäaikainen.⁴⁷ Puoli vuotta kestäneitä oireita ei voi pitää pitkäaikaisina.

Norjalaisessa lobotomiaa koskevassa selvityksessä on kiinnitetty huomiota eroavaisuuksiin suositusten ja käytännön välillä. Selvityksen laatijat pitävät luultavana, että indikaatiot ovat olleet laajemmat käytännössä kuin periaatteessa. He uskovat, että leikkaaminen sairauden varhaisessa vaiheessa oli seurausta lääkäreiden halusta yrittää tehdä jotakin potilaiden hyväksi.⁴⁸ On myös muistettava, että vaikka lobotomiaa suositeltiin käytettäväksi viimeisenä vaihtoehtona, suositukset olivat vain suosituksia, ja niiden noudattaminen oli viime kädessä kiinni leikkaukseen päätöstä punninneesta lääkäristä.

Rauhattomien potilaiden rauhoittaminen

Ennen 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla kehitettyjä uusia biologisia hoitomuotoja, kuten erilaisia sokkihoitoja ja lobotomiaa, vaikeiden potilaiden varalle oli olemassa hyvin rajallinen

määrä vaihtoehtoja: esimerkiksi kahlitseminen ja lääkitseminen raskaalla annoksella. Lääkitsemisen haittoina olivat kuitenkin silloisten lääkkeiden, kuten barbituraattien, kloorihydraatin ja paraldehydin, vaarallisuus ja potilaiden vastustuskyky. Uusien biologisten hoitomuotojen avulla potilaiden käyttäytymistä voitiin kontrolloida, ja ne vaikuttivat rauhoittavasti. Lobotomiasta muodostui nopeasti voimakkain psykiatristen potilaiden käyttäytymisen kontrolloinnin väline.⁴⁹

Rylander ja Sjöqvist olivat perillä lobotomian soveltumisesta hallitsemiseen ja rauhoittamiseen. Suomalaisille esitelmöidessään he mainitsivat, että leikattavia potilaita valittaessa kiinnitettiin huomiota muun muassa masennukseen liittyvään levottomuuteen. Lobotomian rauhoittavat vaikutukset huomioitiin leikkaustulosten arvioinnissa. Nainen, joka oli kärsinyt masennuksesta ja siihen liittyvästä levottomuudesta, muuttui leikkauksessa: hänet saatettiin lähettää hoitamaan kotiaan rauhallisena ja muutenkin samanlaisena kuin ennen sairastumistaan.⁵⁰

Ruotsalaisilta lobotomian indikaatiot siirtyivät lähes sellaisinaan suomalaisten kirjoituksiin. Sekä *Terveystieteiden aikakauslehti* (1948) että *Mielisairaanhoidossa* (1949) ilmestyneessä kirjoituksessaan Martti Kaila mainitsi, että lobotomia soveltui esimerkiksi kiihtymyksen ja masennuksen hoitoon.⁵¹ Lyyli Kinnunen puolestaan

45. Helsingin yliopistolaisen keskussairaalan neurokirurgian klinikan potilasasiakirjat.

46. Ibid.

47. Ks. esim. Kaila (1950), 116; von Bagh (1949), 62; *Rauhan mielisairaalan vuosikertomus 1954*, 19; *Seinäjoen piirisairaalan toimintakertomus vuodelta 1952*, 19.

48. *Utredning om Lobotomi* (1992), 47–48.

49. Jack D. Pressman (2002) *Last Resort. Psychosurgery and the Limits of Medicine*, Cambridge: Cambridge University Press, 213–216.

50. Rylander & Sjöqvist (1947), 25.

51. Martti Kaila (1948) 'Uudet hoitotavat mielisairauksien hoidossa', *Terveystieteiden aikakauslehti* 60, 242; Martti Kaila (1949) 'Uudet hoitotavat mielisairauksien hoidossa', *Mielisairaanhoidossa* 1949, 48.

kirjoitti mielisairaanhoidon oppikirjassaan, että yleisimmin leikattiin kroonisia potilaita, joilla ilmeni kiihtymystä ja levottomuutta.⁵² Potilaiden käyttäytymisen kontrolloimiseen ja heidän rauhoittamiseensa viittasi niin ikään Oulun piirimielisairaalan ylilääkäri Konrad von Bagh *Mielisairaanhoidajassa* ilmestyneessä kirjoituksessaan (1949). Hänen mukaansa lobotomia soveltui skitsofrenian hoitoon, jos potilas haluttiin muuttaa helpommin käsiteltäväksi.⁵³

Norjalaisen psykokirurgian historiasta kirjoittaneen Joar Tranøyn mukaan leikkauksilla pyrittiin ennen muuta potilaiden passivointiin ja kurin säilyttämiseen, ei potilaiden parantamiseen.⁵⁴ Jack D. Pressman kuitenkin korostaa, että on väärin olettaa hallitsemisen ja parantamisen olleen vaihtoehtoisia päämääriä. Hänen mukaansa ne liittyivät yhteen, sillä potilaan käsiteltävyys sairaalan sisällä ilmensi suoraan hänen mahdollisuuksiaan pärjätä ulkoisessa yhteiskunnassa.⁵⁵

Potilaiden rauhoittumista pidettiin lääketieteellisessä, ei vain kurinpidollisessa, mielessä merkittävänä saavutuksena myös suomalaisten psykiatrien keskuudessa. Tämä ilmenee Paavali Alivirran Piirimielisairaalain Keskusyhdistyksen vuosikokouksessa 1951 pitämästä esitelmästä. Siinä Alivirta rinnasti potilaan levottomuuden hänen kärsimyksensä ja lisäsi, että leikkauksella mahdollisesti saavutettava vähäinenkin paraneminen muutti potilaan elämää, vaikkei tämä pääsisikään pois sairaalasta.⁵⁶

Pakkoneuroosit ja muut indikaatiot

Potilaiden hallitsemisen ja rauhoittamisen lisäksi lobotomiolla oli muitakin päämääriä. Martti Kailan mukaan leikkauksella voitiin auttaa pakkoneurooseista kärsiviä potilaita, joiden pakko-oireet pilasivat mahdollisuudet sosiaaliseen elämään.⁵⁷ Pakkoneurooseihin kiinnittivät huomiota myös Konrad von Bagh (1949) ja Lyyli Kinnunen (1950) sekä hieman myöhemmin Kalle Achte (1957).⁵⁸ 1960-luvulla lobotomian indikaatiot olivat suomalaisessa psykiatriassa samanlai-

sia kuin 1950-luvullakin. Esimerkiksi Kalle Achte ja Martti Kaila olivat edelleen sillä kannalla, että leikkauksella voitiin auttaa pakkoneurooseista kärsiviä.⁵⁹ Myös Paiholan sairaalan lääkärit Matti Apo ja Raimo Miettinen näkivät lobotomian soveltuvan vaikeisiin pakkoneurooseihin.⁶⁰

Tuskatiloja pidettiin niin ikään yhtenä lobotomian keskeisistä indikaatioista. Niihin olivat kiinnittäneet huomiota jo Rylander ja Sjöqvist esitelmässään.⁶¹ Tuskatiloista kirjoitettiin 1940-luvulta 1960-luvulle lähes poikkeuksetta suomalaisten lääkäreiden artikkeleissa ja kirjoissa lobotomian indikaatioita käsiteltäessä.⁶²

Tuskatilojen ja pakkoneuroosien lisäksi lobotomian katsottiin soveltuvan masennuksen hoitoon. Lyyli Kinnunen kirjoitti, että lobotomiolla oli onnistuneesti hoidettu masennusta, pakkoneurooseja ja pelkotiloja.⁶³ Ilmari Kalvan (1950) mukaan lobotomia paransi kokonaan muutamia masennuksesta kärsineitä potilaita.⁶⁴ Kalvan nä-

52. Kinnunen (1950), 148–149.

53. von Bagh (1949), 62.

54. Joar Tranøy (1992) *Lobotomi i skandinavisk psykiatri*, Oslo: Institutt for kriminologi og strafferett, 109–110.

55. Pressman (2002), 218.

56. Pöytäkirja Piirimielisairaalain Keskusyhdistyksen vuosikokouksesta 18.8.1951. Paavali Alivirran vuosikokouksessa pitämä esitelmä on pöytäkirjan liitteenä.

57. Kaila (1948), 242; Kaila (1949), 48.

58. von Bagh (1949), 62; Kinnunen (1950), 148; Kalle Achte (1957) 'Lobotomian jälkitutkimus', *Duodecim* 73, 656.

59. Martti Kaila (1964) *Psykiatria*, Helsinki: Lääketieteenkandidaattiseura, 72; Veikko Aalberg & Kalle Achte (1969) 'Lobotomian indikaatiot ja tulokset', *Duodecim* 85, 887.

60. Matti Apo & Raimo Miettinen (1969) 'Lobotomia involuutioiän psykoottisen depression hoidossa', *Duodecim* 85, 583–584.

61. Gösta Rylander & Olof Sjöqvist (1946) 'Frontal lobotomi vid psykiska sjukdomstillstånd', *Nordisk Medicin* 29, 563.

62. Ks. esim. von Bagh (1949), 62; Kaila (1950), 116; Achte (1957), 656; Kaila (1964), 72; Aalberg–Achte (1969), 887; Apo–Miettinen (1969), 584.

63. Kinnunen (1950), 148.

64. Ilmari Kalpa (1950) 'Mitä otsalohkon leukotomia opettaa meillä tunne-elämän somaattisista edellytyksistä', *Duodecim* 66, 410–412.

kemys on poikkeuksellinen, sillä yleensä katsottiin, ettei leikkaus varsinaisesti paranna sairauksia vaan ainoastaan lievittää niiden oireita.⁶⁵

Lobotomian katsottiin soveltuvan masennuksen hoitoon vielä 1960-luvun lopulla. Esimerkiksi Matti Apo ja Raimo Miettinen Paiholan sairaalasta huomauttivat *Duodecimissa* 1969 ilmestyneessä artikkelissaan, että lobotomia oli aiheellista muistaa vanhenemiseen liittyvän vaikean masennuksen hoidossa; Veikko Aalberg ja Kalle Achté Lapinlahden sairaalasta puolestaan kirjoittivat samana vuonna samassa lehdessä, että lobotomia soveltuvi joihinkin harvoin vaikeisiin masennuksiin.⁶⁶

”Kemiallinen lobotomia”

1960-luvun alussa lobotomioiden määrä oli romahtanut, ja vuosikymmenen lopulla niitä suoritettiin Töölön sairaalan lisäksi enää muutamassa muussa sairaalassa.⁶⁷ Suomen viimeinen lobotomialeikkaus tehtiin Töölön sairaalassa 1969 nuorelle miespotilaille. Neurokirurgien mukaan lobotomia oli jo vanhentunut hoitomuoto, mutta koska kehittyneemmästä stereotaktisesta psyko- kirurgiasta vastaava neurokirurgi Lauri Laitinen oli lähdössä lomalle ja koska potilas oli vaarassa päätyä itsemurhaan, leikkaukseen ryhdyttiin.⁶⁸ Suomessa viimeinen potilas leikattiin samoihin aikoihin kuin muissakin Pohjoismaissa. Esimerkiksi Ruotsissa viimeinen lobotomia tehtiin vuonna 1968.⁶⁹ Norjassa viimeinen leikkaus suoritettiin vuonna 1974, mutta sielläkin leikkausten määrä oli kääntynyt laskuun huomattavasti aiemmin.⁷⁰

Yhdysvalloissa psykokirurgian laajamittainen käyttö loppui klooripromatsiinin käyttöön ottoon vuonna 1954.⁷¹ Klooripromatsiinin kehitti ranskalainen lääkeyritys Rhône-Poulenc 1950-luvun alussa, ja sen psykiatriset vaikutukset havaitsi ranskalainen kirurgi Henri Laborit uutta nukutuslääkettä etsiessään. Laborit huomasi joidenkin klooripromatsiinia saaneiden leikkauspotilaidensa muuttuvan välinpitämättömiksi ja päätti kokeilla lääkettä psykiatrian alueella.

Hän suostutteli muutaman psykiatrin antamaan klooripromatsiinia potilailleen. Kokeilun myötä erään maniaa sairastaneen potilaan oireet lievityivät niin merkittävästi, että hän pystyi elämään normaalia elämää. Sana klooripromatsiinin vaikutuksista levisi, ja lääkkeen käyttö yleistyi nopeasti.⁷²

Vähän ajan päästä klooripromatsiin löytämisestä löydettiin myös reserpiini, jota pidettiin vaihtoehtona klooripromatsiinille. Nämä kaksi lääkettä aloittivat niin kutsutun psykofarmakologisen kauden psykiatristen potilaiden hoidossa, vaikka reserpiinin käytöstä sittemmin luovuttiinkin sen sivuvaikutusten vuoksi: lääkkeen huomattiin aiheuttavan muun muassa parkinsonismia ja väsymystä.⁷³ Suomessa klooripromatsiini ja reserpiini olivat vielä 1960-luvun alussa merkittävimmät skitsofrenian hoidossa käytetyt lääkkeet.⁷⁴ Niiden vaikutuksia pidettiin samantlaisina kuin lobotomian, mistä syystä lääkkeitä kutsuttiin kemialliseksi lobotomiaksi.⁷⁵

Lobotomian korvautuminen lääkkeillä näkyi mielisairaaloiden vuosikertomuksista. Esimerkiksi Hämeen piirimielisairaalan vuosikerto-

65. von Bagh (1949), 62; Kinnunen (1950), 149.

66. Apo–Miettinen (1969), 585; Aalberg–Achté (1969), 887.

67. Taulukko 1.

68. Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikan potilasasiakirjat.

69. Ögren & Sandlund (2005), 360.

70. *Utredning om Lobotomi* (1992), 33.

71. Pressman (2002), 401.

72. Shorter (1997), 248–249.

73. F. López-Munós & V. S. Bhatara & C. Álamo & E. Cuenca (2004) 'Historical approach to reserpine discovery and its introduction in psychiatry', *Actas Espanolas De Psiquiatria* 32, 387; Hannu Koponen (1999) 'Psykoosien lääkehoidon kehitys', teoksessa Seppo Kähkönen & Timo Partonen (toim.) *Mielen lääkkeet – lääkkeen mieli*, Vammala: Duodecim, 32.

74. Yrjö O. Alanen & Veikko Tähkä (1961) 'Skitsofrenian somaattisista sekä ryhmä- ja yhteisöterapeuttisista hoitokeinoista', *Duodecim* 77, 259.

75. Ks. esim. *Hämeen piirimielisairaala k.l. vuosikertomus vuodelta 1955*, 28.

Leikkaus Kellokosken sairaalassa 1953. Lobotomialla hoidettiin useimmiten skitsofreniaan sairastuneita. Lehtikuva.

muksessa vuodelta 1955 kirjoitettiin, että lobotomian korvikkeena oli vuoden aikana käytetty uusia lääkkeitä *Largactilia* (klooripromatsiini) ja *Serpasilia* (reserpiini).⁷⁶ Halikon piirisairaalan vuosikertomuksessa vuodelta 1957 kirjoitettiin, että klooripromatsiinin ja reserpiinin runsaan käytön vuoksi lobotomioita ei suoritettu.⁷⁷

Lääkkeiden vaikutuksesta psykokirurgian harjoittamiseen on kirjoittanut muiden muassa Pressman, jonka mukaan klooripromatsiinin markkinoille saapuminen merkitsi lobotomian muuttumista hyödyttömäksi.⁷⁸ Väite on kuitenkin kärjistetty, sillä klooripromatsiinilla sen paremmin kuin muillakaan uusilla lääkkeillä ei voitu auttaa kaikkia psykiatrisia potilaita. Esimerkiksi Töölön sairaalassa leikattiin potilaita, joihin oli kokeiltu kaikkia käytössä olevia lääk-

keitä ilman vaikutusta.⁷⁹ Vaikka lobotomian ei voi nähdä muuttuneen kokonaan hyödyttömäksi, uudet lääkkeet vähensivät huomattavasti leikkausten määrää: esimerkiksi vuosina 1954–1957 Suomessa tehtiin arviolta 718 leikkausta, kun seuraavien neljän vuoden ajalta leikkauksia oli 213.⁸⁰

76. Hämeen piirimielisairaala k.l. vuosikertomus vuodelta 1955, 28.

77. Varsinais-Suomen mielisairaanhuoltopiirin kuntainliiton vuosikertomus vuodelta 1957, 13.

78. Pressman (2002), 401.

79. Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikan potilasasiakirjat.

80. Taulukko 1.

Stereotaktinen psykokirurgia

Uusien lääkkeiden lisäksi lobotomiasta luopumiseen vaikutti psykokirurgia. Stereotaktinen neurokirurgia, jolla voidaan saavuttaa mikä vain aivojen kohta, kehitettiin 1940-luvun lopulla Yhdysvalloissa. Tähän vaikutti keskeisesti halu korvata lobotomia paremmalla, rajatummalle alueelle kohdistuvalla psykokirurgisella leikkauksella.⁸¹ Suomessa stereotaktisia psykokirurgisia leikkauksia, kuten cingulotomiaita, kapsulotomiaita ja mesoloviotomiaita, suoritti 1960-luvun puolivälistä 1970-luvun puoliväliin Töölön sairaalan neurokirurgi Lauri Laitinen.⁸² Psykiatristen potilaiden lisäksi Laitinen leikkasi esimerkiksi kivuista ja parkinsonismista kärsineitä.⁸³

Lobotomian korvautuminen stereotaktisella psykokirurgialla näkyy muun muassa mielisairaaloitten vuosikertomuksista. Huutoniemen sairaalan vuosikertomuksessa vuodelta 1970 kirjoitettiin:

”Vuoden aikana suoritettiin neurokirurgian klinikalla Helsingissä yhdelle sairaalan potilaista uusi aivoleikkaus, niin kutsuttu cingulotomia. Tällainen selektiivinen aivokirurgia on kokonaan korvannut klassisen lobotomian.”⁸⁴

Suomessa stereotaktinen psykokirurgia otettiin käyttöön suhteellisen myöhään. Ruotsissa leikkauksiin ryhdyttiin 1940-luvulla, Norjassa ja Tanskassa 1950-luvun loppupuolella.⁸⁵ Tämä selittyi sillä, ettei Suomessa ollut sellaisia neurokirurgeja, jotka olisivat suorittaneet leikkauksia. Lauri Laitinen oli pitkään ainoa stereotaktisia leikkauksia tehnyt neurokirurgi Suomessa.⁸⁶

Lauri Laitinen erosi Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian klinikasta vuonna 1976. Hänen lähtönsä myötä psykokirurgian harjoittaminen Suomessa loppui yli kolmekymmeneksi vuodeksi, sillä klinikassa – sen paremmin kuin koko maassakaan – ei ollut muita neurokirurgeja, jotka olisivat tehneet leikkauksia. Uudelleen psykokirurgian käyttöön

ryhdyttiin 2009, jolloin Töölön sairaalassa tehtiin ensimmäinen niin kutsuttu *deep brain stimulation* -leikkaus masennuksen hoitamiseksi. Nämä leikkaukset poikkeavat Suomessa aiemmin käytetyistä psykokirurgisista leikkauksista, sillä ne eivät ole peruuttamattomia: leikkauksessa aivoihin asennetaan elektrodeja, jotka voidaan halutessa poistaa.⁸⁷

Biologiselle psykiatialle vaihtoehtoiset lähestymistavat

Suomalainen psykiatria haarautui 1960-luvulla kolmeen erilaiseen suuntaukseen: biologiseen, psykologiseen ja sosiaaliseen. Näistä kahden ensiksi mainitun suuntauksen kesken oli välillä vastakkainasettelua.⁸⁸ Ennen 1960-lukua suomalainen psykiatria oli varsin biologisesti suuntautunutta. Psykologisen suuntauksen kehittymisen kannalta keskeisiä organisaatioita ryhdyttiin perustamaan 1950-luvun lopulta lähtien, ja psykoanalyttinen koulutus aloitettiin

81. Gildenberg (2004), 199.

82. Lauri V. Laitinen (1972) 'Stereotactic Lesions in the Knee of the Corpus Callosum in the Treatment of Emotional Disorders', *The Lancet* 299, 472–475; Juhani Vilkki (1981) 'Changes in Complex Perception and Memory After Three Different Psychosurgical Operations', *Neuropsychologia* 19, 554; Matti Apo & Eero Keskinen (1984) 'Stereotaktisen psykokirurgisen hoidon arviointia', *Duodecim* 99, 40.

83. Lauri V. Laitinen (2001) 'Psychosurgery', *Stereotactic and Functional Neurosurgery* 76, 8.

84. *Svenska Österbottens mentalvårdsdistrikts kommunalförbund 1970*, 7. Käännös Ville Salminen.

85. Lauri V. Laitinen (2004) 'Personal Memories of the History of Stereotactic Neurosurgery', *Neurosurgery* 55, 1420; *Utredning om Lobotomi* (1992), 28; Vaczy Kragh (2010), 344.

86. Laitinen (2004), 1420.

87. Helsingin yliopistollisen keskussairaalan neurokirurgian professorin (1976–1994) Henry Trouppin haastattelu, 30.8.2010; Vataja (1999), 96; 'Uusi lääke vaikeaan masennukseen: psykokirurgia', *Suomen Kuvalehti* 2009, <http://suomenkuvalehti.fi/jutut/terveys-ja-tiede/uusi-laakevaikeaan-masennukseen-psykokirurgia>.

88. Juha Hyvönen (2008) *Suomen psykiatrinen hoitojärjestelmä 1990-luvulla historian jatkumon näkökulmasta*, Kuopio: Kuopion yliopisto, 112.

Suomessa vuonna 1965.⁸⁹ Sosiaalipsykiatriaan ryhdyttiin kiinnittämään enemmän huomiota vasta 1960-luvulla isojen yhteiskunnallisten muutosten seurauksena, kuten sosiaaliturvan kehittämisestä.⁹⁰

Psykologisen suuntauksen nousu biologisen psykiatrian rinnalle näkyi siinä, että biologisten hoitomuotojen lisäksi mielisairaaloissa alettiin yhä enemmän kiinnittää huomiota psykologisiin menetelmiin. Kalle Achté kuvasi nykyaikaista psykiatriasta sairaalaa 1960-luvun alussa ja korosti musiikin ja voimistelun sekä muiden psykologisten menetelmien kasvanutta merkitystä potilaiden hoidossa.⁹¹ Lisäksi hän näki psykiatristen sairaaloiden ilmapiirin muuttuneen paremmaksi pääasiallisesti psykoanalyttisten näkemysten lisääntymisen ansiosta.⁹²

Sosiaalipsykiatria muodostui sittemmin hallitsevaksi suuntaukseksi, ja 1970-lukua onkin kuvattu sosiaalipsykiatrian vuosikymmeneksi. Se ammensi vaikutteita erityisesti sosiologiasta ja korosti yhteisön ja ympäristön merkitystä yksilön mielenterveydelle siinä missä esimerkiksi biologisessa psykiatriassa huomio kohdistui pelkästään yksilöön.⁹³ Sosiaalipsykiatriassa korostettiin myös kokonaisvaltaisuutta ja erilaisten suuntausten yhteensovittamista: mielenterveyteen ja sen häiriöihin oli kiinnitettävä huomiota biologisina, psykologisina ja sosiaalisina ilmiöinä.⁹⁴

Psykologisen ja sosiaalisen lähestymistavan vahvistuessa vanhakantaisen biologisen psykiatrian mukaiset käsitykset joutuivat kärkevänkin arvostelun kohteeksi. Claes Andersson on nimittänyt niin sanotun virallisen psykiatrian kyseenalaistaneita suuntauksia kriittiseksi psykiatriksi. Näitä suuntauksia syntyi 1960-luvulla erityisesti Länsi-Euroopassa ja Yhdysvalloissa. Erilaisista lähtökohdistaan huolimatta kaikki kriittisen psykiatrian suuntauksukset hyväksyivät näkemyksen, että psykiatrian oli perustuttava humanismiin ja ymmärtämiseen, ei pelkästään luonnontieteisiin. Luonnontieteisiin perustuvan psykiatrian ongelmana nähtiin muun muassa

potilaiden vääränlainen hoitaminen vahingollisilla hoitomuodoilla, kuten psykokirurgialla.⁹⁵

Suomessa yhteiskunnallista keskustelua mielenterveyden häiriöiden olemuksesta ja psykiatrisesta hoidosta herätteli vuonna 1967 perustettu Marraskuun liike.⁹⁶ Sen perustajiin lukeutuivat nuoret psykiatrit Claes Andersson ja Ilkka Taipale. Taipaleen mukaan liike pyrki parantamaan kaikkien poikkeavien ja vallanalaisten asemaa. Tavoitteeseensa saavuttaakseen se järjesti esimerkiksi mielenosoituksia ja vankilavierailuita, joilla kiinnitettiin huomiota psykiatrisen hoidon ja vankeinhoidon ongelmiin.⁹⁷ Muun kriittisen psykiatrian lailla Marraskuun liike kannatti humanismia ja vastusti vahingollisina pitämiään hoitomuotoja, kuten liiallista psyykenlääkkeiden käyttöä, sähköshokkia ja lobotomiaa.⁹⁸

89. Veikko Tähkä (1983) 'Psykoteraapiatoimikunta', teoksessa Kalle Achté & Jaakko Suominen & Tapani Tamminen (toim.) *Seitsemän vuosikymmentä suomalaista psykiatria*, Helsinki: Suomen Psykiatriyhdistys, 64–65; Yrjö O. Alanen & Kalle Achté (1983) 'Psykoanalyysin ja analyttisen psykoterapian kehitys', teoksessa Kalle Achté & Jaakko Suominen & Tapani Tamminen (toim.) *Seitsemän vuosikymmentä suomalaista psykiatria*, Helsinki: Suomen Psykiatriyhdistys, 246–247.

90. Ville Lehtinen & Jaakko Suominen (1983) 'Sosiaalipsykiatrin toimikunta', teoksessa Kalle Achté & Jaakko Suominen & Tapani Tamminen (toim.) *Seitsemän vuosikymmentä suomalaista psykiatria*, Helsinki: Suomen Psykiatriyhdistys, 71.

91. Kalle Achté (1963) 'Psykiatrin sairaala 1963', *Duodecim* 79, 568.

92. Kalle Achté (1961) 'Mielisairaanhoidon kehityksestä', *Duodecim* 77, 502.

93. Hyvönen (2008), 112.

94. Ville Lehtinen (1983) 'Sosiaalipsykiatria', teoksessa Kalle Achté & Jaakko Suominen & Tapani Tamminen (toim.) *Seitsemän vuosikymmentä suomalaista psykiatria*, Helsinki: Suomen Psykiatriyhdistys, 272.

95. Claes Andersson (1978) 'Kriittinen psykiatria', teoksessa Yrjö O. Alanen & Erik E. Anttinen & Jarkko Eskola & Raimo Miettinen & Jaakko Suominen & Vappu Taipale (toim.) *Sosiaalipsykiatria*, Helsinki: Tammi, 43.

96. Hyvönen (2008), 112.

97. *Helsingin Sanomat* 18.11.2007, D3.

98. Claes Andersson (2010) *Jokainen sydämeni löönti. Merkintöjä elämästäni*, Juva: WSOY, 44, 46.

On vaikea sanoa, missä määrin kriittinen psykiatria ja biologiselle psykiatralle vaihtoehtoiset lähestymistavat vaikuttivat lobotomiasta luopumiseen; silti niiden vaikutusta on vaikea kieltääkään. Esimerkiksi kriittinen psykiatria kertoo siitä, että osa suomalaisista psykiatreista suhtautui lobotomiaan varsin negatiivisesti. Mielenterveyden ja sen häiriöiden psykologisten ja sosiaalis-

ten puolien kasvava huomioiminen 1960-luvulla lisäsi potilaiden ongelmien ymmärtämistä ja heidän kuuntelemistaan. Vaikka biologinen psykiatria ei kadonnut minnekään, on vaikea kuvitella, että lobotomia olisi enää ollut yhtä laajassa käytössä kuin se oli 1950-luvulla. Psykokirurgia, joka kerran oli ollut psykiatrien kiinnostuksen keskiössä, oli siirtynyt psykiatrian marginaaliin.

Länsimaa vaan ei Eurooppa

Maiju Lehmijoki-Gardner on Helsingin yliopiston kirkkohistorian dosentti ja vierailuva teologian professori Loyola University Marylandissa (Baltimore).

Muutin Yhdysvaltoihin lähes päivälleen 15 vuotta sitten. Sopeutumisessa meni noin 14 vuotta. Amerikka on länsimaa, mutta Amerikka ei ole Eurooppa. Erityisen kaukana se on Skandinaviasta. Huomio ei ole niin yksinkertainen miltä se kuulostaa. Ehkä arkiset kokemukseni Baltimossa auttavat valottamaan laajempaa historiallista kysymystä, jossa on pohjimmitaan kyse yksilön, perheen ja valtion asemaa koskevista ajattelutavoista.

Aluksi suhtauduin amerikkalaiseen elämään tavalla, jota voisi luonnehtia halveksunnaksi. Hermostuin virastojen jähmeyteen. Viisumini lipsahtanut väärä syntymävuosi vaati monien kuukausien selvittelyn. Kansalaisuuden saatuaani alkoi passin odottelu. Kolmen viikon arvioitu odotus venyi neljäksi kuukaudeksi. Ensimmäinen sekkivihkoni siirsi minut ajassa neljäkymmentä vuotta taaksepäin. Suloisessa Suomessa lapseni olisivat saaneet hyvää hoitoa varsin kohtuullista kuukausimaksua vastaan; Baltimoressa hoitomaksuihin meni 1200 dollaria kuu-

kaudessa. Yliopistojen vuosimaksut järkyttävät yhä: kotiyliopistossani Loyolassa opiskelijoiden vuosimaksu on noin 52 000 dollaria. George W. Bushin valtakausi syvensi käsitystäni Amerikan politiikan omalakisuudesta. Ensikosketukseni kristilliseen fundamentalismiin tuli ex-puolisoni perheen kautta. Pian Yhdysvaltoihin saavuttuani saimme kutsun sukulaisille. Etupihaa reunusti kylttien aita. Jokaisessa kyltissä luki ”You are entering Bible Land.” Halusin juosta pakoon.

Eurooppalaisena huomioni kiinnittyi yhteiskunnallisiin rakenteisiin, ihmisten yleissivistykseen ja estetiikkaan. Tässä vertailussa kotimantereeni voitti Yhdysvallat mennessä tullen. Sopeutumiseni uuteen kotimaahani eteni vaiheittain. Rakenteellisen rinnalle nousi minulle uudenlainen käsitys aktiivisten yksilöiden panoksesta. Käsityksiäni pehmitti Amerikan aito monikulttuurisuus. Monien muiden maahanmuuttajien tavoin solmin aluksi ystävyysuhteeni ulkomaalaisiin. Ensimmäinen sydänystäväni oli venäläinen, seuraava intialainen. Kulttuurien moninaisuuteen liittyy uskontojen kirjo. Seuraan läheltä juutalaisten naapurieni elämää. Syksyisen *sukkot*-juhlan aikaan he pystyttävät takapihalleen oman lehtimajansa. Kahdeksan päivän ajan majasta kantautuvat vieraiden iloiset naurunpyrskähdykset. Uskontojen rinnakkaiselosta kertoo kirkollinen kyltti, jonka veljeni valokuvasi Yhdysvaltain merisotakoulussa Annapoliksessa: maanantaista perjantaihin katolinen messu, perjantaisin juutalainen sapattipalvelus ja mus-

limien Jumah-rukous, keskiviikkona protestanttien jumalanpalvelus.

Pysähtykäämme hetkeksi yksilön aktiivisuutta korostavan ajattelutavan äärelle. Pohjoismaiseen ajatteluun kuuluu myönteinen kuva valtiosta. Valtio on meidän ja valtio toimii puolestamme. Yhdysvalloissa valtioon ei liity tällaista voimakasta positiivista arvolatausta. Valtio on välttämättömyys, mutta ei arvo. Valtion budjetti on täällä veronmaksajien rahaa, *tax payers' money*. Byrokratian hankaluus on osittain tarkoituksellista. Eipähän pääse valtio määräälemään kansalaistensa elämää. Arvona on sen sijaan yksilön omakohtaiset valinnat. Valtiota tärkeimpiä yhteisöjä ovat perheet, koulut, asuinalueen ja kirkot.

Perheillä ja suvuilla on omia blogejaan. Lasten kuulumisten seuraaminen kuuluu työpaikkojen kulttuuriin. Työpaikkojen pikkujoulet ovat perheille. Tuttavaperheissäni lasten kouluun panostetaan omakohtaisesti tavoilla, jotka mykistävät valtiollisiin järjestelyihin tottuneen suomalaisen. Joka aamu koulun piha täytyy sadoista lapsiaan hyvästelevistä vanhemmista. Opettajille järjestetään kahdesti vuodessa kiitokseksi juhla-aamiainen – vanhempien leipomia piiraita ja kakkuja on monen pöydän verran. Vanhempainyhdistyksen rahainkeruukampanjat tuottavat kymmeniä tuhansia vuodessa. Niillä hankitaan ilmastointilaitteita, istutetaan puita, maalataan seiniä. Maalauksesta vastaavat vanhemmat. Asuinalueemme on vuosittaiset talkoonsa, rapujuhansa ja lasten hoitorinki. Edellisellä asuinalueellamme asuntojen hinnat kolminkertaistuivat kymmenessä vuodessa. Taustalla vaikutti pahamaineinen asuntokupla, mutta paljolti myös asukasylhistyksen aktiivisuus. Asukkaiden toimeliaisuuden ansiosta katukuva siistiytyi. Iltaisin kansalaispartiot kävelivät turvakierroksiaan. Pienten lasten vanhemmat rakensivat leikkikentän.

Arvoperusta ei yksin riitä. Sitä on osattava puolustaa. Näin paikallisen yksityiskoulun,

Bryn Mawrin, tunnuslause on: "Great minds. Strong hearts. Bold voices." Monet valitsevat asuinalueensa sen poliittisen värin mukaan. Jos tulet käymään Baltimoreessa voin esitellä alueet tässä valossa. Roland Parkissa asuu varakkaita liberaaleja; Homewood on rikkaiden republikaanien alue; Rodgers Forgeassa asuu keskiluokkaisia republikaaneja; Charles Villagessa boheemeja humanisteja, jopa vihreitä. Federal Hillin asuinalueella autotarrana saattaa olla seuraava: "Keep your rosaries of my ovaries." Baltimoren nukkumalähiöissä tyypillisempää on nähdä abortinvastaisia julistuksia, kuten "Abortion stops a beating heart." Tervetuloa Amerikkaan!

Milloin tunsin lopullisesti asettuneeni toiseen kotimaahani? Pienet merkit näyttivät tietä. Ajattellaanpa vaikka luentokurssieni opetusrunkoja. Ensimmäiset vuodet määritin akateemisen ajattelun kriittisyytenä – tavoitteenani oli opettaa kriittistä ajattelua, eurooppalaista akateemista hyvettä. Sanapari *critical thinking* on toki mukana vieläkin, mutta sen eteen laitan nykyään toisen määreen, *constructive*. Opin välttämään kirjoituksissani Suomessa suosittua yhteisöllistä subjektia. Sellaisia ilmaisuja, kuten "kirkot järjestäytyivät". Amerikkalaisissa tällainen herätti kritiikkiä: eiväthän instituutiot järjesty vaan niissä vaikuttavat ihmiset. Tässä on Pohjoismaiden ja Yhdysvaltain välinen ero.

Kotirintamalla huomasin asettuneeni, kun osasin poikieni urheilujoukkueiden kaikkien pelaajien nimet. Olin istunut peli toisensa jälkeen kentän laidalla, lapsia kannustaen. Elämäni amerikkaisena oli pitkällä, kun tervehdin juoksulenkillä vastaan tulevia. Viimeistään kotiuduini, kun hankin ensimmäiset autotarrani ja pystyitin kotipihalleni poliittisen kyltin. Oli tullut minun vuoroni kauhistuttaa eurooppalaiset julkisilla julistuksillani. Pehmittäköön asiaa se, että neljän autotarrani kruununa on Suomen sinivalkoinen lippu.

Antti Malinen

Korsuista kodittomuuteen

RINTAMASOTILAAT ASUNNONHAKIJOINA
SODANJÄLKEISESSÄ HELSINGISSÄ

Helsinki ajautui vakavaan asutuskriisiin vuoden 1944 lopulla. Vähävaraiset perheelliset rintamasotilaat olivat suurin asuntoa tarvitseva ryhmä. Vaikka viranomaisten toimintavaltuuksia laajennettiin ja asuntojen käyttöä pyrittiin tehostamaan, sadat reserviläisperheet joutuivat sinnittelemään vaikeissa olosuhteissa. Avunsaannin pitkittyessä viranomaistoiminnan oikeudenmukaisuus kyseenalaistettiin. Rintamasotilaat ja heidän omaisensa kokivat julkisen vallan rikkoneen lupauksensa vastavuoroisuudesta: sotavuosina kannettu vastuu ei tuonutkaan heille vastapalvelusta, oikeutta kelvolliseen asumiseen.

Asutuskeskusten asutuspula nähtiin sodan jälkeisissä viranomaisarvioissa vaikeasti ratkaistavana ongelmana.¹ Kaupunkien viranomaiset arvioivat tilannetta vielä synkeämmin. Helsingin nähtiin loppusyksystä 1944 ajautuneen suoraan asutuskriisiin, ja keväällä 1945 tilanne nähtiin jo katastrofaalisena.² Jo alkusyksystä

kaupungin vuokramarkkinat olivat täyttyneet maaseudulta kotiin palaavista kaupunkilaisista. Samanaikaisesti asuntoja hakivat tuhannet siirtoväen edustajat. Lokakuussa, kotiutumisen alkaessa, oltiin tilanteessa, jossa kaupungin asuntoreservi oli jo käytetty. Vapaita asuntoja ei enää ollut sota-aikana kodistaan luopuneille rintamasotilaille eikä työvelvollisille. Loppuvuodesta 1944 asuntoja välittäneet huoneenvuokralautakunnat täytyivätkin asunnonhakijoista, joista suurimman ryhmän muodostivat vähävaraiset perheelliset rintamasotilaat.³ Hakemusruuhkan

1. Juhani Honkavaara (1945) 'Huoneenvuokrasäännöstelyn viimeaikainen kehitys'. *Sosiaalinen Aikakauskirja* 39, 239; Hallituksen kertomus 1944, s. 114–115, Asiakirjat IV–V, Valtiopäivät 1945; Sosiaaliministeriön asuntoasiaintoimiston lähettämä kirje 17.11.1944 Helsingin kaupunginhallitukselle, Helsingin huoneenvuokralautakunnan (HVL) neuvottelukunta 25.11.1944, 80§, liite, Cb:1, Helsingin huoneenvuokralautakunnan arkisto, HKA; Aarne Tarasti (1947) 'Sosiaalipolitiikkamme ja sosiaalihuoltomme asemasta ja sen kehittämisestä', *Huoltaja* 35, 345; Gunnar Modeen (1947) 'Asunnontarve asutuskeskuksissa', *Sosiaalinen Aikakauskirja* 41, 95. – Kiitän Koneen säätiötä, jonka myöntämän apurahan turvin artikkeli on kirjoitettu.

2. HVL neuvottelukunta 12.4.1945, 80§, HKA; HVL keskuslautakunta 31.7.1945, 252§, Ca:1, HKA. Helsingin tilannetta koskevana puheenvuorona ks. myös Yrjö Harvia (1945) 'Maaltapakó', *Suomen Kunnallislehti* 30, 4.

3. Viranomaisten ja järjestöjen esittämistä tilannearvioista ks. esim. Helsingin huoneenvuokralautakuntien toiminnanjohtajan Ernst Lähteen kirje Sosiaaliministeriön asuntoasiaintoimistolle, 15117/931, 16.1.1945, Ee:4, STM, KA; Suomen Aseveljien Liiton kirje Sosiaaliministeriön

purkamisen ennakoitiin vievän kuukausia.⁴ Viiranomaisten vaikeudet asuntokriisin nopeassa ratkaisemisessa palauttivat vastuun elämän ja asumisen järjestelystä asunnonhakijoille itselleen.

Artikkelissa tarkastellaan Helsingin sodanjälkeistä asuntopulaa kodittomien helsinkiläisten rintamasotilaiden ja heidän perheidensä näkökulmasta.⁵ Huomiota kiinnitetään erityisesti siihen, miten rintamalta kotikaupunkiinsa palaavat sotilaat suhtautuivat tilanteeseen, jossa kaivattua kotia ei ollutkaan saatavilla. Avunsaannin viipyessä reserviläisperheet joutuivat vastaamaan itse elämänsä järjestämisestä, joka ei useinkaan ollut helppoa. Reserviläisperheet saattoivat joutua hajaantumaa eri osoitteisiin: isä saattoi asua alivuokralaisena kaupungissa, äiti nuorimmaisensa kanssa maalla sukulaisten luona ja osa lapsista Ruotsissa.⁶ Asunnonsaannin viipyessä pitkittyi myös rintamasotilaiden rauhaan ja arkielämään sopeutuminen. Asumi-

seen liittyvät vaikeudet ylläpitivät rauhan tultuaan perheissä sotavuosien kaltaista poikkeustilan tuntua. Asunnottomuuden ongelmaa tarkasteltaessa onkin syytä sijoittaa se osaksi laajempaa rauhaan palaamisen problematiikkaa.⁷

Sen lisäksi, että elämä oli järjestettävä väliaikaisesti, itse asunnonhakeminen oli reserviläisperheille käytännön ongelma.⁸ Hakemusmenettelyjen opettelu vaati aikaa kuten myös itse asiointi. Asunnonhaku sitoi ihmisten elämän viirastoasioinnin rytmiin. Perheiden kesken oli eroja siinä, miten asiointin vastuut ja velvollisuudet jaettiin aviopuolisoiden kesken. Osa sodasta palanneista rintamamiehistä ei heti kyennyt ottamaan osaa arkiasioiden hoitoon.⁹ Asunnottomuus muodosti yhden niistä vaikeasti ratkaistavista haasteista, joita rauhaan palaava yhteiskunta ja sen jäsenet joutuivat kohtaamaan. Vaikeuksiin ajautuneet ihmiset pohtivat paljon sitä, missä määrin he itse olivat vastuussa poikkeus-

---

asuntoasiain toimistolle 14.11.1944, 16083/931, Ee:2, STM, KA; Munkkiniemen huoneenvuokralautakunta Sosiaaliministeriölle 2.1.1945, 16245/931, Ee:3, KA. Vaikeuksia asunnonsaannissa oli rintamasotilaiden lisäksi erityisesti siirtoväellä ja pommituksessa kotinsa menettäneillä.

4. Ks. Keskuslautakunnan kaupunginhallitukselle esittämä kertomus 28.8.1945, 268§, Ca:1, HKA. Helsingin kaupunki reagoi tulevaan kotiuttamiseen melko myöhään asettamalla vasta 29.9.1944 toimikunnan valmistelemaan asiaan liittyviä kysymyksiä.

5. Sodanjälkeistä asuntopulaa, asunnonvälitystä ja asunnottomuutta koskevasta aiemmasta tutkimuksesta esim. Helsingin osalta Panu Pulma (2000) 'Kasvun katveessa', teoksessa Harry Schulman, Panu Pulma, Seppo Aalto (toim.) *Helsingin historia vuodesta 1945:2*, Helsinki: Oy Edita Ab; Laura Kolbe (2002) 'Helsinki kasvaa suurkaupungiksi', teoksessa Laura Kolbe, Heikki Helin (toim.) *Helsingin historia vuodesta 1945:3*, Helsinki: Oy Edita Ab; Jouko Siipi (1962) 'Pääkaupunki yhteiskunta ja sen sosiaalipolitiikka', teoksessa Ragnar Rosén, Eirik Hornborg, Heikki Waris, Eino Jutikkala (toim.) *Helsingin kaupungin historia V osa, ensimmäinen nide*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino Oy. Koko maan laajuisesti asuntopulaa ja sen vaikutuksia ovat käsitelleet Hannu Ruonavaara (1993) *Omat kodit ja vuokrahuoneet. Sosiologinen tutkimus*

---

asunnonhallinnan muodoista Suomen asutuskeskuksissa 1920–1950, Turku: Turun Yliopisto; Anneli Juntto (1990) *Asuntokysymys Suomessa Topeliuksesta tulopolitiikkaan*, Helsinki: Valtion Painatuskeskus, 194. Asunnottomuudesta erityisesti Ilkka Taipale (1982) *Asunnottomuus ja alkoholi*, Jyväskylä: Alkoholitutkimussäätiö.

6. Esim. Huoneenvuokralautakunnan asuntohakemukset 26558, 22.11.1944, Egl:19, HKA; 29126, 29.12.1944, Egl:20; HKA; 29139, 29.12.1944, Egl:20, HKA.

7. Ks. Kerttu Tarjamo & Petri Karonen (2006) 'Kun sota on ohi – Loppusanat', teoksessa Petri Karonen ja Kerttu Tarjamo (toim.) *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsinki: SKS, 388–389.

8. Asunnonhakemisen teemaa ovat aiemmin käsitelleet hieman eri näkökulmista ja pidemmän aikavälin perspektiivistä Panu Pulma (1999) 'Halutaan koti vaikka kaupungin laidalta – Helsingin asuntojono 1945–90', teoksessa Elina Katainen, Anu Suoranta, Kari Teräs ja Johanna Valenius (toim.) *Koti kaupungin laidalla. Työväen asumisen pitkä linja, Väki Voimakas 12*, Saarijärvi: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura; Taipale 1982, 112–128.

9. Vrt. Ville Kivimäki (2010) 'Sodan rampauttama vanhemmuus', teoksessa Sari Näre, Jenni Kirves, Juha Siltala (toim.) *Sodan kasvattamat*, Helsinki: WSOY, 192–193, 196–198.

olojen luomien ongelmien selvittelystä. Sodan kokemukset loivat monille ryhmille vahvan tunteen siitä, että heillä oli moraalinen oikeus odottaa nopeaa avunsaantia. Vastuiden ja velvollisuuksien välistä suhdetta pohtivat myös viranomaiset ja erilaisten järjestöjen edustajat.

Kotiuttamisen kontekstissa niin asuntoviranomaiset kuin asevelijärjestöt olivat huolissaan siitä, miten asumisvaikeudet voivat vaikuttaa sotilaiden yhteiskunnallisiin asenteisiin.¹⁰ Suomen Aseveljien Liitto lähetti Valtioneuvostolle ja asuntoviranomaisille kirjeitä, joissa se toi esille käsityksiään kotiutuvien sotilaiden henkisestä asennoitumisesta ja psykologisista tarpeista. Kotiutumisvaiheen oletettiin muodostuvan vaikeaksi, ja siksi sosiaalihallinnon tuli pyrkiä osallaan edistämään rintamasotilaiden kotiinpaluuta. Avunannon kohdistaminen rintamasotilaisiin nähtiin joissakin puheenvuoroissa viranomaisten ensisijaisena velvollisuutena.¹¹ Sodanjälkeinen julkinen keskustelu tuo hyvin esille sen, kuinka rintamasotilaiden ongelmat eivät olleet ainoastaan yksilöiden, vaan myös yhteiskunnan ongelmia. Niillä oli vahva poliittinen ulottuvuus. Asuntotilanteen vaikeutumiseen reagoitiin tehostamalla säännöstelytoimia. Helsingissä huoneenvuokralautakuntaan perustettiin kymmenen väliaikaista lautakuntaa, joiden jäseniksi pyrittiin määräämään ensisijaisesti sotapalveluksesta vapautuneita.¹² Luottamusta asunnonvälitystoimintaan koetettiin rakentaa myös kutsumalla kotiutuvien rintamasotilaiden ja siirtoväen edustajat seuraamaan istuntoja.¹³

10. Liiton kotiuttamista koordinoivasta toiminnasta ks. Keijo J. Kulha. (1980) *Aseveljien aika. Suomalaisen asevelihengen ja aseveliliikkeen historiaa 1940–1945*, Porvoo: Kaatuneiden muistosäätiö. Asuntopulaan liittyvistä lausunnoista ks. Suomen Aseveljien Liitto Helsingin kaupunginhallitukselle 27.9.1944, Reserviläisten kotiuttamiseen liittyviä kysymyksiä käsittelemään asetettu toimikunta 29.9.1944, Väliaikaiset toimikunnat 1944:87, HKA; Suomen Aseveljien Liitto Sosiaaliministeriölle 16.11.1944, 16083/931, Ee:2, STM, KA.

11. Malmin huoneenvuokralautakunta sosiaaliministeriölle 9.10.1944, 15291/931, Ee:2, KA.

Aiemmassa tutkimuksessa on tuotu esille, kuinka sotavuodet ja erityisesti sodanjälkeinen aika nostivat kansalaisten ja julkisen hallinnon väliset suhteet laajemmin julkisen keskustelun kohteeksi.¹⁴ Säännöstelytoimet laajensivat valtion tehtäväpiiriä merkittävästi, ja yleinen niukuus lisäsi kansalaisten riippuvuutta julkisen vallan tarjoamista palveluista. Huomiota on kiinnitetty erityisesti vasemmistovetoiseen julkisen hallinnon kritiikkiin ja hallinnon demokratisoinnin vaatimuksiin. Taustalla voidaan hahmottaa kuitenkin syvempiäkin murroksia. Sodan läpikäyneet ihmiset eivät olleet entisenlaisia, mikä muutti myös yksilön ja esivallan välistä suhdetta. Julkisen vallan legitimeettiä koskevat kysymykset nousivat entistä tärkeämmiksi.¹⁵ Asuntoa hakeneilla ihmisillä voi nähdä olleen kolme erityyppistä mahdollisuutta vaikuttaa asioidensa hoitamiseen. Luokittelussani hyödynnän Albert Hirschmanin ja Kimmo Katajalan

12. Ks. HVL neuvottelukunta 25.11.1944:12, 80\$, HKA. Muutamassa kuukaudessa ns. ”huone ja henkilö” -periaatteen toteuttamisesta vastanneet talolautakunnat pystyivät sijoittamaan tarkastettuihin asuntoihin 2 691 yksinäistä henkilöä, mutta ainoastaan 274 perheellistä, näistäkin useimpien ollessa lapsettomia pariskuntia. Ks. HVL neuvottelukunta 17.5.1945:13, liite 112\$, HKA.

13. HVL neuvottelukunta 28.11.1944, 29\$, HKA.

14. Kyösti Suonoja (1992) 'Kansalaisten parhaaksi – yhteistuntoa ja politiikkaa', teoksessa Pekka Haatanen & Kyösti Suonoja (toim.) *Suuriruhtinaskunnasta hyvinvointivaltioon*, Helsinki: Sosiaaliministeriö, 325. Kansanhuoltoon kohdistetusta kritiikistä Jaatinen 2008, 120–121; Sosiaalihuollon osalta ks. Veikko Piirainen (1974) *Vaivahoidosta sosiaaliturvaan. Sosiaalihuollon ja sen työntekijäjärjestöjen historiaa Suomen itsenäisyyden ajalta. Sosiaaliturvan laitoksen julkaisuja 4*, 276–277. Asutustoiminnan synnyttämistä paikallisista konflikteista ks. Heli Kananen (2010) *Kontrolloitu sopeutuminen. Ortodoksinen siirtoväki sotien jälkeisessä Ylä-Savossa (1946–1959)*, *Jyväskylä Studies in Humanities 144*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto; Keijo J. Kulha (1969) *Karjalaisen siirtoväen asuttamisesta käyty julkinen keskustelu vuosina 1944–1948*, *Studia Historica Jyväskylälänsia VII*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

15. Olavi Riihinen (1992) 'Sosiaalipolitiikka ja legitimeetti', teoksessa Olavi Riihinen (toim.), *Sosiaalipolitiikka 2017. Näkökulmia suomalaisen yhteiskunnan kehitykseen ja tulevaisuuteen*, Juva: WSOY, 274–275.

esittämiä yksilöiden ja esivallan välisen vuoro-vaikutuksen malleja.¹⁶ Hakijat saattoivat hyväksyä huoneenvuokralautakuntien käytännöt (loyalty), pyrkiä vaikuttamaan niihin (voice) tai haakea apua muualta (exit).

Lähemmän tarkastelun kohteeksi ottamani reserviläisperheet olivat ajautuneet tilanteeseen, jossa vanhemmat kokivat olevansa selkä seinää vasten saamatta apua enää muualta. Jo pelkäänsä työpaikkojen takia poismuutto kotikaupungista (exit) näyttäytyi useimmille mahdottomana. Vaihtelevista syistä ihmiset ajautuivat pakoliittoon huoneenvuokralautakunnan kanssa, ja tällöin äänenkäyttö (voice) jäi heidän ainoaksi vaikutusmahdollisuudekseen. Monet seikat, esimerkiksi tuleva lapsen syntymä, saattoivat luoda asunnonhakijoille elämän kriisiytymisen tunteen, minkä johdosta asunnonsaantia pyrittiin kiirehtimään. Ylimpänä asuntoviranomaisena sosiaaliministeriön asuntoasiaintoimisto oli vastuussa asunnonvälitystä koskevista kysymyksistä ja otti vastaan hakijoiden kantelut.¹⁷

Tarkasteltaessa kaikkien hakijoiden kanteluita käy selville, kuinka eri tavoin ihmiset lähestyivät viranomaisia.¹⁸ Sotavuosien kokemukset rintamalla antoivat osalle hakijoista rohkeutta äänenkäyttöön. Yksilölliset erot olivat kuitenkin huomattavia. Kokemushistoriallisella lähestymistavalla voidaan syventää ymmärrystä yksilöiden esivallasta kohdistamien odotusten eroista ja muutoksesta.¹⁹ Aineistona artikkelissa käytetään hakijoiden sosiaaliministeriölle ajanjaksoilla 1.10.1944–14.2.1945 lähettämiä kanteluita.²⁰ Valitus- ja kantelukirjelmissä hakijat tiedustelivat useimmiten syitä siihen, miksi asunnonsaantia koskevat päätökset viipyivät. Avunsaantia perustellakseen asunnonhakijat kuvasivat kirjeissään paitsi asiointinsa vaiheita myös omaa elämäntilannettaan. Toistuvana piirteenä on vaikeuksien julkituonnin ja vaatimusten oikeuttamisen kerronnallisuus, pyrkimys välittää epäoikeudenmukaisuuden kokemusten merkityksellisyttä muille. Kodittomuuden kestäessä ihmisten katkeruutta lisäsivät sotavuosina anne-

tut lupaukset perheiden ja rintamamiesten tukemisesta ja lupauksen luomat odotukset. Kun arki muuttui yösijan metsästämiseksi, päivittäinen todellisuus ja sotavuosina kasvaneet odotukset asettuivat voimakkaaseen ristiriitaan.²¹

Hakijat saivat kantelukirjeisiinsä vastauksen keskimäärin kahdessa kuukaudessa. Siinä ajassa lautakunnat olivat ehtineet antaa vastineensa ministeriön pyytämiin selvityksiin kantelijoiden mainitsemista epäkohdista. Enemmistö kanteluista ei aiheuttanut toimenpiteitä, mutta lukuisia tapauksia kehoitettiin käsittelemään uudelleen. Monet hakijat jättivät esimerkiksi merkittämättä asiakirjoihin tietoja, jotka olisivat

16. Katajalalta sovellan omassa luokittelussani talonpoikaisen vastarinnan ulottuvuuksia kuvaavaa nelikenttää -mallia ja vastavuoroisuuden ideaa. Ks. Kimmo Katajala (1994) *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697, Historiallisia Tutkimuksia 185*, Jyväskylä: SHS, 64, 138. Vaikka Hirschman tarkastelee teoksessaan pääasiassa kuluttajien käyttäytymistä, hän tuo teoksessaan (1970) esille analyttisellä tavalla yleisimmät toimintamahdollisuudet, joita toimijoilla on suhteessa organisaatioihin, joista he ovat riippuvaisia. Ks. Albert O. Hirschman (1970) *Exit, Voice, and Loyalty*, Harvard University Press: Cambridge.

17. Tarkemmin toimivallasta ks. Valtioneuvoston päätös huoneenvuokrasäännöstelystä 11.2.1943, 55§.

18. Asunnonhakijoiden sosiaaliministeriölle lähettämät kantelukirjeet (Ee:2–Ee:5, STM, KA) on läpikäyty systemaattisesti ajalta 1.10.1944–14.2.1945, N = 323. Aineistosta helsinkiläisten sotainvalidien ja kotiutuvien rintamasotilaiden kirjeitä oli 133.

19. Ks. esim. Iiona Kempainen (2007) 'Sodan kuvauksesta sodan kokemukseen', teoksessa Markku Jokisipilä (toim.) *Sodan totuudet. Yksi suomalainen vastaa 5.7 rysästä*, Helsinki: Ajatus kirjat. Viranomaismateriaalin käyttöä koskevista mahdollisuuksista ks. Ville Kivimäki (2006) 'Sodan kokemushistoria. Uusi saksalainen sotahistoria ja kokemushistorian sovellusmahdollisuudet Suomessa', teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, Helsinki: Minerva, 84–85.

20. Taustoittavana aineistona on hyödynnetty huoneenvuokralautakunnille jätettyjä asuntohakemuksia ja niihin liitettyjä kirjeitä. Hakemuksista on käyty lävitse jaksot 21.11.1944–30.11.1944 (Egl:19, HVL, HKA) ja 28.12.1944–18.1.1945 (Egl:20–21, HVL, HKA).

21. Vrt. Kivimäki (2006) 78.

edesauttaneet heidän asunnonsaantiaan. Viranomaisten välinen keskustelu tuo osaltaan esiin sen, että monet asunnonhakemista koskevat ongelmat olivat käytännöllisiä, tiedon puutteeseen liittyviä kysymyksiä. Erityisesti asunnonvälitystoiminnan luonteesta liikkui paljon erilaisia huhuja, joita lautakunta pyrki sanomalehdistön välityksellä oikaisemaan. Julkisen keskustelun osalta tässä tutkimuksessa hyödynnetään vuokralautakunnan keräämää laajaa lehdistöaineistoa, jonka avulla lautakunta tarkkaili suuren yleisön tunteja ja pyrki korjaamaan julkisuudessa esiintyviä vääriä tietoja.²²

Rintamasotilaista asunnonhakijoiksi

Syksyn 1944 aikana laskettiin 200–250 uuden tulokkaan hakeutuvan päivittäin maaseudulta Helsinkiin.²³ Tämän lisäksi kaupungin oli vastaanotettava noin 23 000 kotiutuvaa rintamasotilasta.²⁴ Koko maan laajuisesti kotiuttaminen jaettiin kahteen jaksoon, ikäluokittaiseen (1.10.–10.10.) ja varsinaiseen kotiuttamiseen (8.11.–5.12.); demobilisaatio näkyi matkustajaliikenteen valtavana kasvuna.²⁵ Täyteen pakatuista junista poistuessaan sotilaita odotti Helsingissä heidän viimeinen tehtävänsä, aseiden ja varusteiden luovuttaminen. Kotiuttamistoimistosta ulospäästyään alkoi miesten lopullinen siirtyminen siviilielämän pariin. Vaikka sotilaskuri jäi taakse, miehiä muistutettiin kansalaiskurin merkityksestä.²⁶

Arkielämän järjestely oli aloitettava elämän perustarpeiden, eli ruuan ja asumisen järjestämisestä. Säännöstelytalouden oloissa tämä merkitsi asiointia säännöstelyviranomaisten luona. Elintarvikekorttien noutamisen jälkeen asunontarvitsijoiden oli suunnattava kulkunsa Aleksanterinkatu 28:ssa sijainneeseen huoneenvuokratoimistoon. Toimistossa asioivien ihmisten määrä vaihteli kuukausittain, mutta päivittäin toimistossa asioivien määrä saattoi liikkua jopa yli kahdessa tuhannessa. Tarkkoja tilastoja syksyn 1944 osalta ei ole saatavilla, mutta esimerkiksi syyskuussa 1945 viikolla 36 huoneen-

vuokralautakunnissa asioi yli 14 000 asiakasta.²⁷ Ennen asiointilukulle pääsyä oli asiakkaiden selviydyttävä pitkestä jonoista, jotka jatkuivat usein kadulle saakka. Pahimmillaan asiointivuoroa joutui odottamaan kolmekin tuntia.²⁸ Jonotettaessa myös ihmisten fyysinen läheisyys lisääntyi, haluttiin sitä tai ei. Samalla ihmisille tarjoutui mahdollisuus verrata omaa tilannettaan muiden kohtaloihin. Kirjeaineiston perusteella ihmiset vertasivat herkästi omaa tilannettaan erityisesti muihin vastaavassa asemassa oleviin hakijoihin.

Huoneenvuokralautakuntien monista tehtävistä asunnonvälitys oli eniten työllistävä osa-

22. Ks. HVL neuvottelukunta 26.10.1944:9, 57§ Lautakuntien sanomalehtipalvelu ja 9.11.1944:10, 65§ Kysymys vastauksesta Kauppalehden lkien toimintaan kohdistuvaan arvosteluun, Cb:1, HKA. Julkisen keskustelun analyysiä varten on lautakunnan keräämästä sanomalehtiaineistosta kerätty 1 089 lehtijutun suuruinen perusaineisto syyskuusta 1944 vuoden 1947 loppuun, J. Sekalaiset asiakirjat, HVL, HKA.

23. Ks. esim. *Suomen Sosialidemokraatti* 19.12.1944 ”Yhä paheneva asuntopula”, Helmer Lehti.

24. Kotiutuneiden määrästä ks. Reserviläisten kotiuttamiseen liittyviä kysymyksiä käsittelemään asetetun toimikunnan kokous 3.10.1944, 1§, Väliaikaiset toimikunnat 1944:87, HKA. Vrt. Martti Helminen & Aslak Lukander (2004) *Helsingin suurpommitukset helmikuussa 1944*, Helsinki: WSOY, 52. Kirjassa rintamalla palvelleiden helsinkiläisten määräksi ilmoitetaan 26 000.

25. Ikäluokittainen kotiuttaminen suoritettiin 1.10. ja 10.10. välisenä aikana, jolloin Helsingin suojeluskuntapiiriin kotiutui 4 539 rintamasotilasta. Varsinainen kotiuttaminen tapahtui 8.11.–5.12.1944, jolloin Helsinkiin saapuvat loput kaikkiaan 23 000 kotiutettavasta sotilaasta. Ks. Kari Melleri (1974) *Demobilisaatiokysymys Suomessa 1944, Poliittisen historian pro gradu -työ*, Helsingin yliopisto, liitteet 5 ja 7. Ajanjaksoa on mielenkiintoisesti kuvannut Henrik Meinander (2009) *Suomi 1944. Sota, yhteiskunta, tunnemaishetki*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala, luku marraskuu.

26. Esko Salminen (1976) *Propaganda rintamajoukoissa 1941–1944*, Helsinki: Otava, 175.

27. Ks. HVL keskuslautakunta 4.9.1945, 276§. Asioinnin järjestämisen kysymyksistä ks. myös HVL keskuslautakunta 17.7.1945, 238§.

28. Esim. *Helsingin Sanomat* 4.10.1944 ”Huutavan ääni korvessa.”, Eeva Lepistö; *Ilta-Sanomat* 10.9.1944 ”Kuusi-henkinen perhe. Asuu kellarissa...” Annu.

alue, ja se aiheutti eniten konflikteja.²⁹ Ennen päätöksentekoa toimistoyöntekijöiden tehtävänä oli ottaa selville asunnonhakijoiden asunnon-tarve, selvittää heidän elämäntilanteensa ja samalla luokitella hakemuksen kiireellisyys. Tämänkaltaisten haastattelutilanteiden voidaan olettaa olleen jo lähtökohtaisesti vaikeita ja herkkiä. Michel Crozierin byrokraatiaa koskevan luonnehdinnan mukaan menettely oli epäluottamukseen perustuvaa hallintoa; huoneenvuokralautakunnan jokaista asiakasta kohdeltiin, hieman kärjistäen, potentiaalisena valehtelijana. Käytäntöihin kuului muun muassa hakijoiden asuinolojen tarkistaminen.

Kaupungin viranomaisille suunnatuissa kirjeissään Suomen Aseveljien Liitto painotti, että kotiutuvien saattoi olla ”vaikea ymmärtää siviili-elämälle ominaista virastomaista, mutkikasta ja hidasta asioiden käsittelyä.”³⁰ Vaikka huoneenvuokralautakunnat pyrkivät huomioimaan rintamamiesten asunnonsaannin kiireellisyyden, ei toiminta julkisuudessa ja kantelukirjeissä esitetyn kritiikin perusteella täyttänyt aina ihmisten odotuksia.

Kanssakäymisen kenties vaikein ongelma liittyi siihen, että asiakaspalvelun eri tasoilla luvattiin apua liian helposti ja nopeasti. Asunnonhakeminen alkoi yleisön neuvonnasta, jossa hakijoiden oli mahdollista käydä suullisesti esittämässä asunnonsaantinsa kiireellisyyteen vaikuttavia seikkoja. Kirjeissä esitettyjen kuvausten perusteella neuvontatavalla asia luvattiin useimmiten ottaa kiireellisesti käsittelyyn.³¹ Hakuprosessin pidentyessä asunnonhakijoiden oli mahdollista hakeutua erikseen niin sanottujen ”neuvoa antavien tuomareiden” puheille, jotka myös lupasivat nopeuttaa hakijoille tärkeän hakemuksen käsittelyä.³² Huolestuneita hakijoita pyrittiin rauhoittamaan lupaamalla pitää heidän tapauksensa ”sydämen asiana”.³³

Käyntien yhteydessä hakijoita kehoitettiin usein myös omatoimisuuteen. Jos hakijat saivat tietoonsa vapautuvia asuntoja, pyydettiin niistä tekemään ilmoitus lautakunnille. Hyvin

yleisesti hakijat raportoivat siitä, että heille oli luvattu oikeus saada ilmoitettu asunto omaan haltuunsa.³⁴ Hakijat olivat noudattaneet viranomaisten ohjeita, ja monet olivat kulkeneet talosta taloon tiedustellen isännöitsijöiltä ja talonmiehiltä vapautuvia asuntoja.³⁵ Kun sitten ilmoitetut asunnot menivätkin muille hakijoille koettiin viranomaisten johtaneen tietoisesti harhaan.³⁶ Turhia lupailuja kritisoiitiin voimakkaasti:

”Mielestäni siinä, että kyseiset neuvojat saavat kahden kesken asunnonhakijan kanssa puhua ja luvata melkein mitä tahansa ilman että ketään vierasta miestä on kuulemassa, on ilmeinen virhe, sillä he voivat hyvin kiistää sanansa ja puolestaan painaa oikeutta itselleen etsivän asunnonhakijan, joka vaatii heitä sanoistaan tilille, ensiksi valehtelijaksi siten mutkistuttaen heidän asunnon saantiaan tehden sen lopulta jopa mahdottomaksikin.”³⁷

Kohteluunsa tuhtunut asunnonhakija vaati viranomaisia muuttamaan toimintatapojaan avoi-

29. Julkiseen asunnonvälitykseen kuuluivat asuntojen osoittaminen, asuntojen vaihto ja väliaikaisten vuokrasopimusten laadinta. Yleisemmästä virastoasioinnin konfliktien käsittelystä ks. Antti Malinen (2010) ”Virastoasioinnin konfliktit ja huonon kohtelun kokemukset asuntopulan oloissa 1945–1947”. Lähde: *Historiatieteellinen aikakauskirja* 2010, 103–116.

30. SAL Helsingin kaupunginhallitukselle 27.9.1944, Väliaikaiset toimikunnat 1944:87, HKA.

31. Ks. esim. kantelut 15945/931, 11.10.1944, Ee:2, KA; 16201/931, 9.12.1944, Ee:3, KA.

32. Kantelut 16190/931, 1.12.1944, Ee:2, KA; 16192/931, 2.12.1944, Ee:2, KA.

33. Hakemus 27076, 27.11.1944, Egl:19 (26501–2700), HKA.

34. Ks. esim. kantelut 16010/931, 28.10.1944, Ee:2 (15904–16200), KA; 16044/931, 7.11.1944, Ee:2, KA; 16153/931, 28.11.1944, Ee:2, KA; 16141/931, 25.11.1944, Ee:2, KA; 16174/931, 29.11.1944, Ee:2, KA.

35. Kantelu 16109/931, 20.11.1944, Ee:2, KA.

36. Kantelu 16134/931, 25.11.1944, Ee:2, KA. Kantelija kuvasi kuinka hän asunnon sijaan tuli vain ”yhä uudelleen ja uudelleen [...] nenästä vedetyksi”.

37. Kantelu 16180/931, 30.11.1944, Ee:2, KA.

memmaksi, jotta asunnonhakijoiden olisi mahdollista paremmin kontrolloida huoneenvuokralautakuntien toimintaa. Sosiaaliministeriön selvityspyynnöön vastannut huoneenvuokralautakunta ei ottanut kantaa neuvovien tuomareiden toimintaan, mutta totesi mahdottomaksi sen, että asunnonhakijoille myönnettäisiin oikeus päästä seuraamaan lautakuntien päätöksentekoa.

Käsiteltäessä tuhansia asuntohakemuksia toimintaan sisältyi inhimillisen virheen mahdollisuus. Marraskuussa kotiutettu rintamamies hermostui huomattessaan, että hakemuksessa oli virheellisesti kerrottu hänen perheensä hallussa olevan huoneen ja keittiön asunto. Todellisuudessa hän oli vaimonsa ja kahden pienen lapsensa kanssa joutunut kotiuttamisen jälkeen yöpymään eri tuttavien luona:

”Kun me rintamamiehet olemme vuosikausia kotiemme puolesta olleet siellä, jossa leikki ei aina ole ollut ensi sijaisena, niin toivoisimme, että asia ymmärrettäisiin nyt kotiin palattuammekin ja että meitä perheinemme ei täälläkään pidettäisiin leikin kohteina ja käsiteltäisi siten, kun edelläoleva omalta kohdaltani kertoo, vai onko todellakin niin surkeasti, että niinkin tärkeässä paikassa kun Huoneenvuokralautakunnissa saadaan menetellä kuten parhaaksi nähdään ilman, että kansalla, jota mahdollisesti kohdellaan vain massana, on mitään oikeutta etujensa valvomiseen asianomaisessa ja tinkimättömässä järjestyksessä, sillä siitä nyt on kysymys.”³⁸

Huoneenvuokralautakuntien käsiin oli annettu suuri vastuu ihmisten elämän järjestelijöinä, ja hakijoiden silmissä toiminnan tuli olla moitteetonta. Koska sotavuosina rintamamiehillä ei ollut mahdollisuuksia ajaa omia etujaan, tämän nähtiin entisestään velvoittavan viranomaisia huolelliseen toimintaan.³⁹ Sotavuosina ja rauhan jälkeisenä aikana mielipidekirjoituksissa esitettiin yleisesti epäilyksiä viranomaistoiminnan luotettavuudesta ja syytöksiä lahjusten ottamisesta.⁴⁰ Huoneenvuokralautakunnissa asiointiin

lisäpainetta toivatkin ihmisten epäilykset siitä, mikä oli oikea tapa toimia viranomaisten kanssa. Kantelukirjeissä hakijat kertoivat usein toisen käden tietona epäilyttävistä lahjustapauksista ja toivoivat ylemmiltä viranomaisilta selvitystä siitä, pitivätkö tapaukset paikkaansa.

Asioinnin keskeiset ongelmat aiheutuivat paitsi hakijoiden puutteellisesta informoinnista ja kiertävistä huhuista, myös liian helposti annetuista lupauksista. Asiakkaiden painostuksen alla osa henkilöstöstä saattoi luoda liian myönteisen kuvan hakijan tilanteesta; toiset taas saattoivat turvautua rutiiniin ja etäisyyden ottoon. Asiakaspalvelun ongelmat selittyvät osin vuokralautakuntien toiminnan väliaikaisella luonteella. Huoneenvuokratoimiston työntekijät eivät olleet saaneet erityistä koulutusta hakijoiden kohtaamiseen, toisin kuin sosiaalihallinnon työntekijät. Neuvontatiseilla ihmiset joutuivat työskentelemään kovien paineiden alaisena usein vaatimattomalla palkalla. Sekä henkilökunnan vaihtuvuus että sairastelu herättivät huolta huoneenvuokratoimiston johdossa.⁴¹

Kodittomuuden arki

Säännöstelyn tehostamisesta huolimatta sadat rintamasotilaat joutuivat odottamaan asuntoaan kuukausia, osa jopa pidempään. Useimmiten tilapäismajoitus merkitsi asumisen ahtautta ja asuntojen puutteellista varustelua.⁴² Yhdessä edellä mainitut tekijät vaikuttivat laaja-alaisesti asukkaiden elämään: perhe-elämään, lasten kasvatukseen, nukkumiseen ja levonsaantiin, sii-

38. Kantelu 16181/931, 30.11.1944, Ee:2, KA.

39. 16311/931, 27.12.1944, Ee:3 (16201–16339), KA; 16181/931, 30.11.1944, Ee:2, KA.

40. Esim. kansanhuollon osalta ks. Kustaa Vilkuna (1962) *Sanan valvontaa. Sensuuri 1939–1944*, Keuruu: Otava, 102.

41. Ks. esim. muistiot HVL keskuslautakunta 12.6.1945:21, 201§; 20.6.1945:22, 210§; 21.8.1945:26, 260§; 1.4.1947:17, 233§.

42. Sotavuosien aikaisesta asuntotilanteesta ks. 'Sodan aikana avioliiton solmineiden asunto-olot', *Sosiaalinen Aikakauskirja* 38, 9–10.

Taulukko 1:

Asuntoa hakevien perheiden määrän ja asuinolojen muutoksia 30.6.1944–30.6.1945.

	30.6.1944	30.9.1944	31.12.1944	31.3.1945	30.6.1945
perheiden määrä	1388	3216	4860	5831	6036
Asunnontarpeen perustelut					
asunnon tuhoutuminen	233	462	425	403	289
ahtaus	267	982	1276	1612	1639
Hakijan asuinolot					
asunnottomia	125	855	2092	2400	2208
alivuokralaisia	911	1777	2241	2797	3035
Asuntojen puutteellinen varustus					
ei keittomahdollisuutta	329	641	1583	2302	2163

Lähde: *Helsingin huoneenvuokralautakuntien vuosikertomukset 1944–1945, Dell:3, HKA.*

voukseen ja ruuanlaittoon, sukupuolielämään ja vapaa-aikaan. Arkielämän väliaikainen järjestely oli raskasta ja rasitti perheitä niin taloudellisesti kuin henkisesti. Suoranainen asunnottomuus paljasti ihmisille myös heidän sosiaalisten turva-
verkkojensa pitävyyden tai repaleisuuden. Vaikeimpaan asemaan joutui Helsinkiin kotiutuva siirtoväki, jolla ei ollut sukulaisia tai tuttavuuksia kaupungissa. Heidän ainoa mahdollisuutensa oli hakeutua kaupungin järjestämään hätämajoitukseen tai Koulumatkailutoimisto Oy:n hallinnoimiin yhteismajoituspaikkoihin.⁴³

Niillä perheillä, joilla oli säästöjä tai riittävät tulot, oli mahdollisuus hakeutua kaupungin lukuksiin matkustajakoteihin. Osa hotelleista ja matkustajakodeista oli kuitenkin varattu ainoastaan vieraspaikkakuntalaisille, joten myös hotellimajoituksen saaminen vaati työtä. Jatkuva yöpyminen niissä tuli helposti kalliiksi; aineistossa vuorokausimaksut vaihtelivat 40–100 markkaan.⁴⁴ Monissa majapaikoissa ei ollut mahdollisuutta ruuanlaittoon, joten perheellisten oli syötävä ulkona. Paitsi että ravintolaruokaa pidettiin sopimattomana pienille lapsille, eivät vanhemmatkaan saaneet rahoilleen vastinetta. Ravintolatkin kärsivät elintarvikkeiden niukkuudesta, mikä näkyi sekä ruuan laadussa että hinnassa. Yleisimmin asunnontarvitsijat yrittivät päästä

alivuokralaisiksi asuntoihin, joissa oli pesu- ja ruuanlaittomahdollisuudet. Asuntopulasta johtuen enemmistö alivuokralaisina asuvista joutui kuitenkin sinnittelemään oloissa, joissa ei ollut lainkaan keittomahdollisuuksia (ks. taulukko 1).

Tarkasteltaessa asuinolojen puutteita on otettava huomioon, että ihmisillä oli erilaisia tarpeita asumisen suhteen. Edellä on jo viitattu nuorten lapsiperheiden vaatimuksiin. Monille yhteisasuminen ja siihen liittyvä ahtaus oli psyykkisesti raskasta. Vaikka mielenterveysongelmista ei suoraan puhuttukaan, niin vaimot kuin rintamamiehet toivat itse esille kysymyksen ”kuluneista” tai ”menetetyistä” hermoista.⁴⁵ Ahtaudessa asukkaat eivät päässeet vetäytymään omaan rauhaan. Viisi vuotta ”korsuselämää” vietänyt mies toivoi pääsevänsä rauhallisempaan asuntoon, sillä yhteismajoituksessa hän koki ra-

43. Hätämajoituksesta ja Koulumatkailutoimiston toiminnasta ks. Pulma 2000, 129–130; Taipale 1982, 249–250.

44. Esim. hakemukset 27.11.1944, 27076, Egl:20, HKA; 28.11.1944, 27159, Egl:20, HKA.

45. Kantelu 16213/931, 9.12.1944, Ee:3, KA, Vrt. Jenni Kirves (2010), ”Vaik itku ois silmis, ni suun pittää nauraa”, teoksessa John Lagerbohm, Jenni Kirves, Olli Kleemola (2010), *Me puolustimme elämää. Naiskohtaloita sotakavien takaa*, Keuruu: Otava, 132–134.

46. Hakemus 27.11.1944, 27076, Egl:20, HKA.

sittuneiden hermojensa kuluva entisestään.⁴⁶ Erityisesti sotainvalidit tuskastuivat puutteellisiin asuinoloihin, sillä ne vaikeuttivat toipumista. Monet invalidit toivat esille, kuinka lämpimän veden puute teki heidän vammojensa hoidon vaikeaksi.⁴⁷

Asuntojen puutteellisesta varustelusta huolimatta alivuokralaisasunnoista pyydetty vuokrat nousivat helposti korkeiksi. Niukuuden vallitessa osa vuokranantajista hyödynsi tilanteen vaatimalla myös erilaisia välirahoja. Useimmiten osa vuokrasta haluttiin maataloustuotteina tai sitten vuokralaisilta pyydettiin lainaa, jota ei maksettu takaisin.⁴⁸ Monet eivät suostuneet tai kyenneet vastaamaan vaatimuksiin.⁴⁹ Varsinkin nuoret miehet, jotka joutuivat useamman vuoden ajan elämään päivärahojen varassa, kertoivat menettäneensä vähäisetkin säästönsä sotavuosina.⁵⁰ Vähävaraisille huoneenvuokralaustalokunta oli tällöin ainut vaihtoehto asunnonsaantiin.

Monien osalta taloudellista tilannetta helpotti sodanjälkeinen nopea työllistyminen. Perheelisten palkka hupeni kuitenkin helposti siihen, että asuntopulan oloissa vuokraa jouduttiin maksamaan useampaan paikkaan.⁵¹ Kirjeiden kuvausten perusteella yleensä asiat järjestettiin siten, että mies hakeutui aluksi joko alivuokralaiseksi tai matkustajakotiin ja vaimo lapsineen turvautui mahdollisiin sukulaisiin tai tuttaviiin. Kun tuttavien vieraanvaraisuus loppui, joutui muu perhe lähtemään maalle joko sukulaisten luo tai vuokra-asuntoon. Asunnottomuuden myötä vanhempien roolit perheiden sisällä muuttuivat: aviopuolisot joutuivat pakotettuun asumuseroon, ja lasten kasvatus muuttui kauko-vanhemmudeksi.⁵² Uusien avioparien elämää varjostivat asumisen ahtaus ja kodille ominaisen intiimiyden puute.

Sodanjälkeisen elämän vaikeudet vaikuttivat siihen, miten rintamamiehet arvioivat omia kokemuksiaan ja kuvittelemansa kotirintaman arkea.⁵³ Rintamamiehissä katkeruutta herätti erityisesti se, että heillä ei rintamalta käsin ollut

mahdollisuutta ajaa omaa ja perheensä etua asumisen suhteen

”Kun en millään tavalla esitä suuria vaatimuksia asuntomme suhteen [...] niin olettais, että arv. viranomaisille ei tuottaisi kovin suurta hankaluutta sijoittaa perhettäni varsinkin, kun siis kysymyksessä molemmat sodat alusta loppuun käynneen rintamamiehen turvaton perhe, sillä en perheineni ole ollut siis siinä onnellisessa asemassa, että nk ’kotirintamall’ ollen olisin siinä suhteessa voinut, monen muun tavoin valvoa etuamme, vaan nyt kuitenkin palkkana kaikesta olen perheineni sodasta palattuani jäänyt talven selkään taivasalle, vaikkakin meille rintamiehille niin paljon luvattiin.”⁵⁴

Avunsaannin viipyessä katkeruus alkoi purkautua kirjeissä. Kirjoittajien tuodessa esiin omia epäoikeudenmukaisuuden kokemuksiaan näyttää vertailu muihin olleen olennainen käytäntö. Tavat, joilla asunnonhakijoita kohdeltiin, muodostivat ikään kuin peilin, jonka kautta ihmiset näkivät ja arvioivat omaa asemaansa yhteiskunnassa. Kodittomat rintamamiehet ja erityisesti sotainvalidit argumentoivat syrjäyttämisenä olevan todiste myös heidän antamiensa uhrausten turhuudesta. Kaksi ja puolivuotiaan lapsen

47. Ks. esim. kantelu 16045/931, 7.11.1944, Ee:2, KA.

48. Kantelu 16127/931, 23.11.1944, Ee:2, KA.

49. Kantelu 16176/931, 29.11.1944, Ee:2, KA.

50. Kantelu 16192/931, 2.12.1944, Ee:2, KA; Ks. säästövarojen puutteesta Niilo A. Mannio (1945) ’Laki kodinperustamislainoista’, *Sosiaalinen Aikakauskirja* 39, 2.

51. Hakemus 29.11.1944, 27216, Egl:20, HKA.

52. Vrt. Tiina Kinnunen (2008) ’Naiset, kansakunta ja moraali sota-ajan Suomessa’, teoksessa Martti Turtola (toim.) *Arkea sodan varjossa. Sodassa koettua*, Porvoo: Weilin+Göös, 29.

53. Kotirintamaa ja sotarintamaa koskevien arvostusten kehityksestä ks. Maria Lähteenmäki (2002) ’Ruudinkäryä ja naapuripapua. Suomen naiset kotirintaman töissä.’, teoksessa Lauri Haataja (toim.) *Kotirintama. Suomi* 85, osa 4, Helsinki: Weilin&Göös, 168–177.

54. Kantelu 16271/931, 18.12.1944, Ee:3, KA.

isä näki, että taistelu ”kodin, Isänmaan ja uskonnon puolesta” oli hänen osaltaan mennyt hukkaan: turvattomalla perheellä ei ollut ”edes siedettävää asuntoa”, vaan he joutuivat asumaan kuten ”hiiret tai rotat”.⁵⁵ Asumisvaikeuksiin joutuneiden rintamasotilaiden ja erityisesti invalidien turhautumista lisäsi osaltaan yleinen ilmapääri, jossa korostettiin kunniaavelan maksamista: lähes päivittäin radiossa, sanomalehdistössä ja kaikessa julkisessa puheessa tuotiin esille, kuinka invalidien asia oli kansan yhteinen asia.⁵⁶ Kantelukurjeiden laatijat eivät omassa elämässään päässeet osallisiksi näistä heille osoitetuista lupauksista.

Kunniavelka ja oikeus kelvollisuusaasumiseen

Sotaan kuuluvien ennakoimattomien riskien, kuten pommitusten, takia ihmiset saattoivat menettää asuntonsa ja omaisuutensa yhdessä hetkessä. Toisaalta sota pakotti ihmiset tekemään ratkaisuja, joille ei ollut vaihtoehtoa. Yksilöä suuremmat voimat, sotavuosien luomat yhteiskunnalliset pakot, ajoivat ihmisiä tilanteisiin, joissa liikkumavaraa ei juuri ollut.⁵⁷ Monien rintamamiesten osalta palvelukseen lähtemisen pakko yhdistettynä heikkoon taloudelliseen tilanteeseen johti asunnosta luopumiseen. Yleisesti jaettu käsitys näyttää olleen, että valtion kuului kantaa vastuu sodan kansalaisille aiheuttamista vaikeuksista, koska valtio päätti sodasta ja rauhasta kansalaisia kuulematta.⁵⁸ Asuntohädän kohdentuminen erityisesti perheellisiin rintamasotilaisiin, evakkoperheisiin ja pommituksessa kotinsa menettäneisiin antoikin asunnontarkkijoihin mahdollisuuden vedota avunannon moraaliseen velvoittavuuteen.

Kuten edellisenkin maailmansodan jälkeen, keskusteltiin myös vuodenvaihteessa 1944–1945 vilkkaasti sotavuosien rapauttamasta moraalista ja ihmisten hädällä keinottelusta.⁵⁹ Asumisen suhteen säännöstelytoimet olivat edelliseen kriisijakssoon verrattuna laajempia ja tehokkaampia. Yksityisen voitontavoittelun ja keinottelun kriti-

soinnin sijaan huomio kohdistettiin julkisen vallan toimenpiteiden oikeudenmukaisuuteen. Rintamasotilaita ja muita sodan vaikutuksista kärsineitä kiinnosti erityisesti se, miten julkinen valta kohteli heitä suhteessa muihin ja suhteessa heidän antamiinsa uhrauksiin. Huomion keskipisteeksi nousi erityisesti julkisen vallan vastuulla ollut asunnonvälitys (ks. kuvio 1).

Asuntopulan jatkuessa ja yhä laajempien ihmisryhmien elämäntilanteiden vaikeutuessa, kritiikkiä alettiin kohdistaa myös muihin asumiseen liittyviin kysymyksiin. Julkiseen vallankäyttöön kohdistetun kritiikin rinnalla alettiin kyseenalaistaa sekä ihmisten keskinäinen solidaarisuus että kunnallisten viranomaisten toimien riittävyys. Erityisen voimakasta kritiikkiä alkoi herättää alivuokralaisten taloudellinen riistäminen. Välittömästi sodan jälkeen päähuomio kohdistui kuitenkin asunnonvälitykseen ja asuntojen käytön tehostamiseen.

55. Kantelu 15302/931, 16.3.1945, Ee:5, KA.

56. Vrt. Jenni Kirves, Ville Kivimäki, Sari Näre, Juha Siltala (2008) 'Uhrattu nuoruus' teoksessa Martti Turtola (toim.) *Sodassa koettua*, Porvoo: Weilin+Göös, 226.

57. Petri Karonen (2006) 'Johdanto. Kun rauha tuo omat ongelmansa', teoksessa Petri Karonen ja Kerttu Tarjamo (toim.) *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsinki: SKS, 12; Vrt. Kivimäki (2006), 84.

58. Aseveljien huoltotyöstä kirjoittanut tuleva ministeri Penna Tervo (SDP) näki, että jo yleinen "oikeustajunta pitää itsestään selvänä, että valtion on korvattava ne toimeentulomahdollisuuksiin kohdistuneet vauriot, joita yhteiskunnan jäsenet tavalla tai toisella ovat kärsineet taistelussa maan vapauden puolesta." Ks. Penna Tervo (1943) Aseveljien huoltotyö. Ei painopaikkaa., 2. Vrt. K. J. (2006) 'Ajatuksia sotainvalidien huollosta', *Huoltaja* 20, 393.

59. Säännöstelyrikollisuutta koskevasta yleisestä keskustelusta ks. Satu Jaatinen (2008) 'Ruoka ja kulutustarpeet sotivassa Suomessa', teoksessa Martti Turtola (toim.) *Arkea sodan varjossa. Sodassa koettua*, Porvoo: Weilin+Göös; Silvo Hietanen (1992) 'Rikollisuus ja alkoholi sota-ajan yhteiskunnassa', teoksessa Silvo Hietanen (toim.) *Kansakunta sodassa 3. Kuulun yli*, Helsinki: Valtion Painatuskeskus.

Kuvio 1. Asunnonhakijoiden asunnonsaantimahdollisuudet sodanjälkeisellä ajalla.

<p style="text-align: center;">Julkinen alue</p> <p style="text-align: center;">kaupunkien hätämajoitus ensikodit, invalidiasuntolat</p> <p>Sosiaalinen</p>	<p style="text-align: center;">Voiton</p> <p style="text-align: center;">vuokralautakuntien asunnonvälitys, säännöstellyt vuokramarkkinat</p>
<p>näkökulma</p> <p style="text-align: center;">sukulaiset tuttavat</p> <p style="text-align: center;">Yksityinen alue</p>	<p style="text-align: center;">tavoittelu</p> <p style="text-align: center;">Koulumatkailutoimiston yömajat asuminen alivuokralaisena matkustajakodit</p>

Ylemmille viranomaisille lähetetyistä kante-
lukirjelmistä käy ilmi, kuinka vahvasti rintama-
sotilaat olivat omaksuneet ajatuksen kansalais-
ten ja julkisen vallan välisen suhteen vastavuo-
roisuudesta.⁶⁰ Kirjeissä vedottiin niin valtioval-
lan kuin asevelijärjestöjen antamiin lupauksiin⁶¹
ja sloganeihin kuten ”ensin rintamamiehille
asunto”.⁶² Viranomaisia pyydettiin täyttämään
”edes vaatimaton osa niistä kauniista lupauksis-
ta”, joita sotavuosina annettiin.⁶³

Hakijat eivät vedonneet ainoastaan sotavuo-
sina annettuihin lupauksiin vaan myös teke-
miensä henkilökohtaisiin uhrauksiin. Suostutte-
luun tähtäävissä kirjeissä yhdistävänä tekijänä
ovat kerronnalliset piirteet, pyrkimys välittää
omien kokemusten merkityksellisyyttä muille.
Kirjoittajat näyttävät tukeutuneen elämän kes-
keisten tapahtumien ja murrosvaiheiden ”perio-
disointiin” sekä niiden ajallisen keston kuvauk-
seen. Osa hakijoista kuvasi jopa päivän tarkkuu-
della rintamalla viettämänsä ajan. Sodassa haa-
voittuneille merkityksellistä oli heidän invalidi-
soitumisasteensa, vammojen prosentuaalinen
merkintä. Katkeruutta herättivät tilanteet, joissa
viranomaiset eivät näyttäneet tunnustavan hei-
dän tekemiään uhrauksia:

”Aina asiallinen kysymys on ollut montako prosenttia
olen ja montako prosenttia on vaimoni invalidi.
Kauniita kysymyksiä mutta voin vastata tässä kaikille

että vaimoni on menettänyt molemmat jalkansa. Siis
85 prosenttia ja itse saman verran. Onko liian vähän
lautakunnan mielestä sitä en tiedä. Mutta katsokoot
kaikki sieltä lääkärin todistuksista. Vai arvioidaanko
asuntoa asiat prosenttien mukaan luulisin olevamme
siinä etupäässä. Luulisin että meillekin asunto kuuluu
koska kaiken tämän lisäksi on vielä joka vuosi
maksettava veroja. Tässä on selostus mutta ei
tämäkään kai riitä. Mutta neuvokaa sitten seuraava
paikka missä ymmärretään myös invaliideja.”⁶⁴

Monet rintamasotilaat ja varsinkin sotainvalidit
tiedostivat olevansa vahvasti oikeutettuja avun-
saantiin, mutta tästä huolimatta monista kirjeis-
tä välittyä epävarmuus siitä, miten omia oikeuk-
sia tulisi ajaa suhteessa viranomaisiin. Hakijat
korostivat, kuinka rauhallisesti ja kärsivällisesti
he olivat odottaneet omaa vuoroaan ”haukkumi-
seen” lankeamatta.⁶⁵ Aikalaiset ymmärsivät suh-

60. Vrt. Katajala 1994, 62.

61. Kantelut 16141/931, 25.11.1944, Ee:2, KA; 15156/931,
22.1.1945, Ee:4, KA.

62. Kantelut 16198/931, 8.12.1944, Ee:2, KA; Ks. myös
16082/931, 16.11.1944, Ee:2; 15177/931, 23.1.1945, Ee:4, KA.

63. Kantelu 15286/931, 6.2.1945, Ee:5, KA.

64. Kantelu 16190/931, 1.12.1944, Ee:2, KA. Ks. myös
15950/931, 12.10.1944, Ee:2, KA.

65. Lainaus kantelusta 15285/931, 6.2.1945, Ee:5, KA. Vrt.
15302/931, 16.3.1945, Ee:5.

teensa esivaltaan olevan muuttumassa, mutta liikkumavaran laajuutta ei vielä täysin osattu arvioida. Kunniavelasta ja sen velvoittavuudesta näyttää tulleen ”sosiaalinen fakta”. Sopimusta ei välttämättä kirjattu mihinkään paperiin, mutta se oli yhteiskunnan jäsenten jakama käsitys.⁶⁶

Vuokralautakuntien ja -toimistojen voidaan nähdä Rothsteinin (1998) termein edustaneen tarveharkintaista organisaatiomallia.⁶⁷ Kun asuntopula jatkui ja yhä uusia ja taustoiltaan erilaisia ihmisiä ilmaantui asunnonhakijoiksi, huonevuokralautakunnista tuli paikkoja, joissa ihmiset joutuivat yhä tarkemmin perustelemaan asunnon tarvettaan. Välittömästi sodan jälkeen rintamasotilaiden ei ollut tarvinnut ponnistella perustellakseen oikeuttaan asuntoon. Samanlaisia ryhmiä olivat pommituksessa talonsa menettäneet tai siirtoväen edustajat. Ongelmallisin tilanne vaatimustensa oikeuttamisen suhteen oli muun muassa internoiduilla, poliittisista turva-

säilöistä vapautuneilla tai perheettömillä henkilöillä.

Ihmisten pärjäämiseen julkisen vallan kanssa asioitaessa vaikuttivat paitsi yhteiskunnallinen asema myös yksilölliset erot. Osa hakijoista kykeni vaatimaan asialleen huomiota ja käyttämään hyväkseen olemassa olevia kantelujärjestelmiä. Normatiivisesti tarkasteltuna erityisesti yhteiskunnallinen eriarvoisuus asetti sodanjälkeisen hallinnon kovaan testiin; haasteena oli kohdella yhdenvertaisesti myös niitä, joiden yhteiskunnallinen asema ja arvostus oli julkisessa keskustelussa kiistanalainen.

---

66. Rintamamiesten tulevaa maansaantia koskevien käsitysten synnystä ks. Olavi Haimi (2004) 'Suuret ikäluokat ja asutustoiminta', *Yhteiskuntapolitiikka* 69, 73.

67. Bo Rothstein (1998) *Just Institutions Matter. The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, New York: Cambridge University Press.

Anssi Halmesvirta

Itäisen Keski-Euroopan etninen järjestely toisen maailmansodan jälkeen

Hirmutekojen ja laajamittaisen sodankäynnin seurauksena Keski- ja Itä-Euroopassa vaelsivat toisen maailmansodan jälkeen niin suuret ihmisjoukot, ettei vastaavaa oltu nähty sitten varhaiskeskiajan kansainvaellusten. Anssi Halmesvirta tarkastelee katsauksessaan yleisten väestöliikkeiden ohella erityisesti Unkarin saksalaisten siirtoa ja sitä koskevia liittoutuneiden valvontakomission ja unkarilaisten viranomaisten linjanvetoja.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Euroopan valtioille ja vähemmistökansallisuuksille Versailles'n rauhanteoissa luotu kansainvälinen asema pohjusti tilanteen, jossa niin voittajat kuin hävinneetkin vielä toisen maailmansodan katastrofin jälkeenkin olivat.

Versailles'n sopimusten peruseriaatteena oli ollut monikansallisten imperiumien – Itävalta-Unkarin kaksoismonarkia, Ottomaanien valtakunta ja osin myös Venäjän keisarikunta – hajottaminen pienempiin ja etnis-kielellisesti aiempaa yhtenäisempiin ja homogeenisempiin kan-

sallisvaltioihin. Tätä politiikkaa tukivat sotien välisenä aikana sekä äärioikeistolaiset että autoritääriset konservatiivipiirit useissa Euroopan maissa. Voittajien strategisten etujen, taloudellisten ja liikenteellisten näkökohtien sekä kullekin maalle luonteenomaisten kansallisuussuhteiden ja etnisen sekoittumisen vuoksi Versailles'n periaate jäi kuitenkin suurelta osin käytännössä toteutumatta.¹

Yksi jos toinenkin uusi valtio, esimerkiksi Jugoslavia tai Tšekkoslovakia, muistutti hajonnutta Habsburgien valtakuntaa pienoiskoossa. Uudesta, keinotekoisesta valtiomuodostuksesta seurasi vakavia valtioitten välisiä ja sisäisiä jännitteitä. Niinpä jo ennen uutta maailmansotaa ja etenkin sen aikana ajatus valtioitten homogeenisuuden vahvistamisesta laajoilla evakuoinneilla ja väestönsiirroilla sai merkittävää kannatusta. Sitä tuki aika ajoin myös Kansainliitto, mutta laajamittaisesti sitä todella alkoi toteuttaa natsi-Saksa vuoden 1939 jälkeen. Myös rauhanvalmistelijat Yhdysvalloissa, Englannissa, Neuvostoliitossa ja Balkanilla suunnittelivat sodan loppuvaiheissa väestönsiirtoja. Sota täten pikemminkin avasi mahdollisuuden Euroopan etnisten suhteiden uudelleen järjestelyyn kuin olisi ollut niiden erityinen syy.

---

1. Ks. esim. Kevin Passmore (2002) 'Politics', teoksessa *Europe 1900–1945*. Ed. Julian Jackson. O.U.P., 102–103; Ignác Romsics, (2006) *Az 194-és páriszi békeszersződés*. Budapest: Osiris, ch. IV.

Tšekkoslovakian emigranttijohtaja Eduard Beneš määritteli mahdolliset väestönsiirrot erityiseksi tulevaisuuden politiikaksi. Myös serbit ja romanialaiset suunnittelivat niitä. Nyt voitiin puhua jo enemmistökansallisuuteen kuulumattomien henkilöiden karkotusten valmisteluista. Romanian johtaja, marsalkka Antonescu pani vuoden 1944 lopulla ensimmäisenä toimeen saksalaisten ja unkarilaisten pakkosiirron Neuvostoliittoon ja tätä toimintalinjaa jatkoivat uusien kansandemokratioiden vallanpitäjät karkottamalla epäkansallisiksi luokiteltuja kansanaineksiä.

Toisen maailmasodan hirmutekojen ja laajamittaisen sodankäynnin seurauksena Keski- ja Itä-Euroopassa vaelsivat niin suuret ihmisjoukot, ettei vastaavaa oltu nähty sitten varhaiskeskiajan kansainvaellusten. Kylmän, nälän, sairauksien ja kaoottisen mielentilan rasittamille ihmisjoukoille eivät rauhaan palaaminen ja ”uusi vapaus” merkinneet parempia aikoja, vaan monet ajautuivat pian sodan päätyttyä uusiin koetelemuksiin vierailta mailla, kuten Primo Levi omaelämäkerrallisessa muistelmassaan *Aselepo* (1963) kuvaa kulkeutumistaan Auschwitzistä neuvostoleireille ja sieltä lopulta kotiin.²

Kotikontunsa jättämään joutuneitten tai keskitys- ja vankileireiltä vapautuneitten luku kasvoi vuosien 1945 ja 1947 välisenä aikana yli 20 miljoonaan. Tuohon niin kutsuttuun viidenteen kolonnaan kuului ajeltavien naisten, työttömien työläisten ja talonpoikien ohella runsaasti eri etnisten tai kansallisten vähemmistöjen jäseniä. Kotimaataan vaihtaneiden tai vaihtamaan pakotettujen määrä liikkui 17 ja 18 miljoonan välillä. Näistä suurin osa, noin 12 miljoonaa, oli sitä Itä-Euroopan saksalaisvähemmistöistä koostuvaa joukkoa, joka oli joutunut syntipukiksi natsien hirmutöiden takia. Useiden miljoonien ihmisten joukkoliikenne molempiin suuntiin velloi esimerkiksi Puolan ja Neuvostoliiton rajaseuduilla. Kansanmurhien, suoranaisten vainon ja sota-ajan ja sitä seuraavien vuosien väestönliekhennän seurauksena Itä-Euroopan vähem-

mistöjen yhteinen väkiluku putosi noin 26 miljoonasta alle kymmenen miljoonan.³ Voidaankin todeta, että Euroopasta tuli sodan jälkeisinä vuosina paitsi taloudellisesti myös etnisesti köyhempi maanosa. Tavalla tai toisella siirrettyjen vähemmistöjen tilalle tulleet eivät voineet korvata heidän tietämystään, työtään ja kulttuuriaan. Kansansiirrot ja karkotukset eivät ratkaisseet Euroopan kansallisvaltioitten homogeenistuvan kokoonpanon saati sitten vähemmistöjen ongelmia, vaan esimerkiksi keinotekoisesti pystytetyt Tšekkoslovakia ja Jugoslavia hajosivat vuoden 1989 jälkeisten järjestelmänmuutosten alettua.

Etniset puhdistukset sodan aikana

1900-luvun johtava ideologia oli nationalismi eli kansallisuusaaite. Maailmansotien välisenä aikana se muuttui entistä aggressiivisemmäksi ja militaristisemmäksi, mistä eräänä poliittis-ohjelmallisena ilmauksena oli eräissä itäisen Keski-Euroopan valtioissa aloitettu homogeenisen kansallisvaltion rakentaminen myös pakkokeinoin. Kansallisille ja etnisille vähemmistöille se merkitsi karkotuksia, hajoamista tai sulautumista. Oman kansan hajoamisen pelossa nuorissa kansallisvaltioissa käytiin kansainvälisen tilanteen niin salliessa eri keinoin – missä peitetymmin, missä avoimen väkivaltaisesti – vähemmistöjen kimppuun.

Kansallisen yhtenäisyyden politiikalle oli alueella perinteitä: maailmansotien välisenä aikana oltiin laajalti yhtä mieltä siitä, että kansallisuuden idea oli massojen mobilisoimiseksi hyvin käyttökelpoinen ja suggeroiva; olihan todistettu, että kansan jäsenet voivat uhrata jopa henkensä

2. Primo Levi (2006) *Aselepo*. Suom. Irma Koskinen, Jyväskylä: Gummerus. Tuntemuksensa Levi kiteytti lakonisesti näin: ”En ollut enää orja, mutta otettuani muutaman askeleen vapauden tiellä, siinä istuin kilometripölväällä avuttomana ja käyttökeltottomana kuin rikkinäinen veturi” [...] (mt., s. 37). Vrt. Tony Judt (2005) *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York: The Penguin Press, 13–16.

3. Judt (2005), 22–27.

kansansa puolesta lähes samalla kiihkolla kuin aiemmin uskontonsa vuoksi. Vähemmistöjä uhkasi assimilaatiopolitiikka ja Saint Germain'ssa niiden oikeuksien puolustamiseksi solmittu kansainvälinen sopimus jäi lähinnä kirjaimeksi. Toinen maailmansota tarjosi sitten tilaisuuden kansallisen yhtenäisyyden toteuttamiseen. Hankaluutta aiheutti vain se, että tällä politiikalla usein vahingoitettiin naapurimaan vastaavia tavoitteita, mikä oli omiaan lisäämään jännitystä alueella. Jouduttiin jälleen siihen tilanteeseen, että voimakkaampi osapuoli voitti, mutta vain avuksi tulleen suurvallan tuella.

Vuoteen 1944 mennessä toimeenpannut etniset puhdistukset ja väestönsiirrot tehtiin pääasiassa Natsi-Saksan rotuopeille perustuneen "yksi valtio, yksi kansa" -johtoaatteen merkeissä. Kansallissosialismissa 'kansaa' ja 'kansallisuus' olivat merkityksiltään yhtenevät, mutta 'kansaa' ei muodostanut historia, vaan luonnonvoimat. Natsien mukaan 'kansaa' syntyi yhteisestä veroperinnöstä, yhdestä 'rodusta'. Näin valtion ensisijainen tehtävä oli jaloimmaksi luokitellun arjalaisen 'rodun' puhdistaminen, jalostaminen ja sen elintilan laajentaminen.⁴ Tämä oli kirjoitettu Nürnbergin rotulakeihin, ja niiden mukaista politiikkaa alettiin soveltaa käytäntöön syksyllä 1939 Puolaan suunnatun hyökkäyksen jälkeen. Vuosina 1939–1943 Saksa solmi Itä- ja Kaakkois-Euroopan valtioiden (Italia, Viro, Liettua, Neuvostoliitto, Romania, Kroatia, Bulgaria) kanssa yhteensä yhdeksän sopimusta saksalaisten kotiuttamiseksi. Maailmansodan ensi vuosina noin 800 000 saksalaiseksi määriteltyä henkilöä asutettiin uudelleen Saksaan liitetyille alueille. Näiden siirtojen yhteydessä saksalaiset suorittivat sekä etnisiä puhdistuksia että surmasivat juutalaisia lähinnä Puolassa ja Ukrainan alueella.

Vuoden 1944 jälkeen, kun puna-armeija valtasi Itä-Euroopan, väestönsiirtojen periaatteet muotoiltiin uudelleen. Kansallisuusaatteen rinnalle lanseerattiin kollektiivisen vastuun ja kommunistisen luokkataistelun ideat. Tšekkoslovakian, Puolan, Romanian, Unkarin ja Jugoslavian

kommunistit koettivat kääntää kansallisuus- ja vähemmistökysymykset omaksi edukseen ja määritellä saksalaisten ja muiden "vieraiden aineiden" kansalaisuuden riistämisen, häätämisen ja väestönsiirrot osaksi kansallista oikeudenkäyttöä ja luokkataistelun sanelemiksi. Neuvostoliiton fasismin vastaisuuteen kuului demokration vaatimus, isänmaallisuus ja kansainvälisen vallankumouksen oppi. Jugoslaviassa, Tšekkoslovakiassa tai Puolassa saksalais- ja unkarilaisvastaisia mielialoja lietsoi slaavilaisuuden aate, jota myös neuvostopropaganda levitti. Niissä pikkuvaltioissa, joissa riemuuttiin saksalaisista saatua voittoa ja joissa neuvostoapu yhtenäisemmän kansan luomiseksi otettiin mielihyvän vastaan, ei vielä ymmärretty slaavilaisen veljeyden ja Neuvostoliiton antifasismin olevan vain välisoitto ennen vasallivaltion asemaan joutumista.

Vuoden 1944 lopulta lähtien pakkomuutto koski itäisen Keski-Euroopan saksalaisia, joiden oli paettava länteen puna-armeijan tieltä. Heidän tilalleen muutti puolalaisia, tšekkejä, slovakkeja, unkarilaisia, serbialaisia ja romanialaisia. Venäläiset ja ukrainalaiset asuttivat puolalaisten jättämät alueet. Saksalaisten osa ei tullut olemaan helppo: he saivat tästedes elää vihan ja koston varjossa ja heidät nähtiin kollektiivisesti syyllisiksi maailmanpaloon, vaikka liittoutuneet eivät sitä periaatteessa hyväksyneetkään ja puhuivat idealistisesti kansojen tulevasta rauhasta ja vapaudesta. Kansallissosialismia vastaan alkaneesta taistelusta tuli kuitenkin lopulta taistelu saksalaisia ja saksalaisuutta vastaan. Potsdamin kokouksen asiakirjoissa saksalaiset esiintyivät jo kollektiivisesti vastuussa sodasta ja sen hävityksestä. Pantakoon merkille, että Saksan sitkeimpiin liittolaisiin, unkarilaisiin, lyötiin sama leima. Molotovin tiedetään Benešin kans-

4. Ks. hakusanat 'Nationalism' ja 'Racism' (1996). *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, ed. David Miller. Blackwell: Oxford.

sa joulukuussa 1944 käydyissä neuvotteluissa tokaisseen: ”Unkarilaisia täytyy rangaista”.⁵

Natsismin tappio merkitsi myös Saksan liittolaisten tappiota. Unkarilaisiin kohdistettiin sellainen vaino ja kosto, mitä ei sodasta viime hetkillä irrottautuneiden suomalaisten eikä romanialaisten tarvinnut kokea. Venäläisten lisäksi Unkarin rankaisemiseen osallistuivat myös sitä pitkään suunnitelleet tšekit. Benešin ja hänen lontoolaisen emigranttipiirinsä tavoitteisiin homogeenisen kansallisvaltion luomiseksi kuului unkarilaisen vähemmistön karkottaminen. Saksan tappion käydessä ilmeiseksi nämä suunnitelmat muuttuivat selkeämmiksi.

Neuvostoliiton ulkoministeri Molotov ilmaisi suoran tukensa unkarilaisten karkottamiselle, kun sitä vastoin Yhdysvallat olisi jättänyt vähemmistöjen asian rauhanneuvotteluissa ratkaistavaksi. Myös Moskovaan emigroituneet tšekikommunistit vastustivat laajoja väestönsiirtoja muistuttaen, ettei karkotettavien joukkoon pidä lukea unkarilaisia tai saksalaisia kunnan kommunisteja, vaan näiden tuli saada jäädä kotimaahansa. Tässä, kuten muissakin kommunistien kiistakysymyksissä Stalinin kanta oli ratkaiseva. Hän hyväksyi Benešin suunnitelman, ja niin Tšekkoslovakian Kommunistisen Puolueen pääsihteeri Klement Gottwald saattoi toukuussa 1944 julistaa Moskovan radiossa, ettei maan puhdistaminen saksalaisista ja unkarilaisista ”kotimaan petturien saastasta” ole enää kaukana.⁶

Laajoja kansansiirtoja kaavailtiin Serbiassa suurserbialaisessa hengessä. Bosnialaisen csetnik-liikkeen johtohahmo Stevan Moljević valmisteli vuonna 1941 suunnitelman 2 675 000 muukalaisen häätämiseksi tulevan Suur-Serbian alueelta, mikä olisi käsittänyt paitsi Kroatian, Bosnian, Makedonian ja Montenegron myös melkoisia aluelisiä Romaniasta ja Unkarista. Heistä yksin saksalaisia olisi ollut noin puoli miljoonaa. Maltillisempi oli vuonna 1944 marraskuussa Titolle esitelty suunnitelma, jonka mukaan entisen Jugoslavian alueelta piti karkottaa

vain saksalaiset, ja unkarilaisten, albaanien, italialaisten ja romanialaisten asuttamille alueille tuli organisoida serbialainen etninen enemmistö. Jugoslavian Baanatista (Bacska) oli tarkoitus häätää suuri osa väestöstä, noin 200 000 unkarilaista Unkariin.

Kesällä ja syksyllä 1944 harppauksin etenevä puna-armeija työnsi vihollispakolaisia, saksalaisia ja unkarilaisia edellään aiheuttaen näille raskaita menetyksiä. Osan Bukovinan ja Bessarabian romanialaisista, Karpaatto-Ukrainan ja Transilvanian unkarilaisista sekä yleensä Itä-Euroopan saksalaisista venäläiset veivät Neuvostoliittoon pakkotöihin. Noin 300 000 pakolaista työntyivät venäläisten edellä Romaniaan. Jäljellejääneet joutuivat uuden vallan alla erilaisten sortotoimenpiteiden, murhien, internoinnin, karkotuksen tai lievimmässä tapauksissa kansalaisoikeuksien menetyksen kohteiksi. Syksystä 1944 noin 400 000 Transilvanian unkarilaista jätti kotinsa. Heistä sodan päätyttyä palasi kotikonnuilleen kolme neljäsosaa ja yksi neljäsosa asutettiin Trianonin rauhansopimuksessa 1920 määritellyn Unkarin rajojen sisäpuolelle. Samanaikaisesti noin 35 000 unkarilaisen virta lähti liikkeelle kohti Unkaria myös Vojvodinasta, jonka unkarilaiset olivat Saksan luvalla vallanneet vuonna 1941. Serbialaisten kostoarmeija ajoi heidät kiireesti matkaan.

Itä-Euroopan saksalaisväestö pakeni peräytyvien Wehrmachtin ja SS-joukkojen mukana. Yksin Transilvaniasta ja Baanatista lähteneiden luku ylitti 200 000. Itä-Euroopan varsin hidas tyhjenemien saksalaisista ei johtunut vain siitä, että pakolaisten kuljetukseen ei liiennyt tarpeeksi ajoneuvoja eikä aikaa. Yli puoli miljoonaa paikoilleen jäänyttä, lähinnä maaseutukylissä asuvaa saksalaista näet uskoi, ettei heidän tarvitse pelätä venäläisiä ja romanialaisia. Neuvostoliiton ilmavoimien kylvämät lentolehtiset kehottivat heitä jäämään koteihinsa.

5. Lainausta Stark Tamás, *‘Most jött el az idő’* (2007), *Rubicon* 1–2, 59.

1930-luvulla Jugoslaviassa asui noin puoli miljoonaa saksalaista. Saksaan heistä uudelleen-asutettiin sodan alkuvuosina noin 50 000. Venäläisten lähestyessä saksalaisia ryhdyttiin evakuoimaan Baanatista ja lopulta koko Jugoslavian alueelta, josta saksalaisia evakuoituja ja pakolaisia oli yhteensä noin 300 000. Sodan siirryttyä Unkarin maankamaralle saksalaisten muutto jatkui, mutta lähtijöitä oli enimmilläänkin vain noin 50 000 eli noin 15 prosenttia Unkarissa asuneista saksalaisista. Slovakian alueella saksalaisia asui ennen sotaa noin 140 000. Rintaman lähestyessä syksyllä 1944 sikäläinen saksalainen puolue päätti evakuoida heidät kaikki saaden liikkeelle noin 120 000 saksalaista irtaimistoinen. Tšekinmaassa oleskeli sodan lopussa maan kotoperäisten 3,1 miljoonan saksalaisen lisäksi sinne kulkeutunutta 400 000 muuta saksalaista.⁷ He eivät ehtineet paeta, kun neuvostojoukot sulki heidän tiensä Saksaan. Heidän keskuudessaan esiintyi uskoa tai uskottelua, että sodan jälkeen tilanne normalisoituu niin, ettei pakoon tarvitsekaan lähteä.

Saksalaisten ja muidenkin luulot pelastumisestaan osoittautuivat vääriksi. Venäläiset näet ryhtyivät kyyditsemään heitä neuvostotalouden palvelukseen. Saksalaisten matka päättyi usein Siperiaan, mutta miehittäjät passittivat sinne ja muualle Venäjälle myös unkarilaisia ja romanialaisia. Venäläiset todella käyttivät hävinneitten surkeaa tilannetta hyväkseen ja veivät ulkomaisen työvoiman mukana myös tuotantolaitoksia koneineen. Kyseessä ei ensisijassa ollut etninen puhdistus, vaikka lopputulos olikin sen näköinen. Tosin edellä mainittu kollektiivisen syyllisyyden tai vastuullisuuden leima lyötiin nimenomaan saksalaisiin ja unkarilaisiin, mistä seurasi erisuuruisia etnisiä puhdistuksia ja poliittisia vainoja. Voidaankin väittää, että vuonna 1941 kesken jääneet puhdistukset alkoivat uudelleen vuosina 1944–1945.

Romaniassa pakkosiirrot alkoivat aseleposopimuksen nojalla. Se määräsi Romanian hallituksen palauttamaan kaikki venäläiset, ja niin

60 000 Bessarabian ja Bukovinan neuvostokansalaisiksi uudelleen määriteltyä romanialaista pidätettiin Romanian viranomaisten suosiollisella avustuksella ja kuljetettiin pakkotyöhön Neuvostoliittoon. Ei ole tiedossa, milloin Stalin antoi määräyksen saksalaisen työvoiman hankkimisesta, mutta Berijalta oli lähtöisin sensisäläinen käsky, joka on päivätty 16.12.1944. Toimeenpano alkoi Unkarista, kun puna-armeija ryhtyi määrätietoisesti kokoamaan vankeja suuriin leireihin poiskuljetusta varten. Tässä operaatiossa ei eroteltu saksalaisia unkarilaisista, vaan leireihin ahdettiin suuri määrä unkarilaisia siviilejäkin. Ennalta oli annettu määräys siitä, kuinka monta siviiliä miltäkin alueelta oli haalittava. Jos määrää ei saatu täyteen saksalaisilla, se täytettiin saksalaista nimeä kantavilla unkarilaisilla ja lopulta unkarilaisilla. Toisaalta jos määrä oli jo tullut täyteen, kaikkia saksalaisiakaan ei viety, mikä osoittaa, ettei etninen koostumus, vaan pelkkä määrä oli valikoinnin kriteeri. Eri lähteistä koottujen tietojen perusteella Unkarista Neuvostoliittoon vietyjen siviilien luvun voidaan arvioida olleen 120 000 ja 200 000 väliltä. Transilvaniasta ja Karpaatto-Ukrainasta vietyjen määrä on arvioitu noin 50 000:ksi, joista arviolta 35 000 oli saksalaisia.⁸

Jugoslaviassa työkykyisiksi arvioitujen saksalaisten kyyditys alkoi jouluaattona 1944 ja päättyi tammikuussa 1945. Tällä välin ehdittiin sekä saksalaisten että venäläisten lähteitten tietojen mukaan kyyditä noin 12 000 henkilöä. Toimenpide oli tämän jälkeen epävarman rintamatilanteen takia keskeytettävä. Romaniassa voitiin sen

6. Lainaus: Péter Kenez (2006) *Hungary from the Nazis to Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary 1944–1948*, Cambridge Univ. Press, 210.

7. Ks. kartta 'Kelet-köz'p-Európa etnikai átrendezése 1938 és 1949 között' (2007). *Rubicon* 1–2, 116.

8. Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin (2002) *Kommunismmin musta kirja*, suom. Heikki Eskelinen, Juva: WSOY, 438.

sijaan toimia jo vapaasti: tammi- ja helmikuun aikana kyydin Neuvostoliittoon sai noin 70 000 aiemmin kotiinsa jäänyttä saksalaista. Venäläiset lähteet kertovat Bulgariasta ja Tšekkoslovaakiasta viedyn vain muutamia satoja saksalaisia, kun sitä vastoin Puolan ja Etelä-Saksan alueilta vietiin saksalaisten omien tietojen mukaan 300 000 saksalaista.⁹ Kaiken tämän jälkeen seurasi viimeinen suunnitelmallisen uudelleenasettamisen ja etnisen puhdistamisen aalto, mikä sitten lopullisesti muutti itäisen Keski-Euroopan etnisen kartan.

Etninen puhdistus ja pakkosiirrot sodan jälkeen

Romania irtaantui sodasta 20. elokuuta 1944. Puhdistukset aloitettiin välittömästi. Saksalaiset ja unkarilaiset luokiteltiin valtiolle vaarallisiksi ja internettiin. Lisäksi lähetettiin rangaistusretkikuntia Transilvaniaan.

Myös Titon johtamassa Jugoslaviassa ryhdyttiin pikaisiin toimiin ja saksalaiset ja unkarilaiset leimattiin viholliskansoihin kuuluviksi. On arvioitu, että marraskuusta 1944 lähtien noin 140 000–150 000 saksalaista määrättiin internoitavaksi ja heidän omaisuutensa takavarikoitavaksi. Samanaikaisesti yli 16-vuotiaat unkarilaiset vietiin pakkotyöhön ja myöhemmin internettiin. Titon partisaanit ja turvallisuuspoliisin erikoisjoukot tappoivat summittaisesti kansallisten vähemmistöjen jäseniä niin, että voidaan puhua kansanmurhasta. Saksalaisia murhattiin noin 10 000 ja heitä kuoli eri leireillä noin 70 000. Vuoden 1930 puolesta miljoonasta saksalaisesta oli vuonna 1949 jäljellä noin 50 000. Jugoslavian sisäministeriön asiakirjojen mukaan unkarilaisia murhattiin noin 20 000. Sama luku esiintyy silminnäköjään haastatteluissa ja unkarilaisten historioitsijoiden arvioissa.¹⁰

Tšekkosloveniassa venäläiset miehittäjät auttoivat miliisejä ja kommunistien aseistamia joukkoja ryhtymään rankaisutoimiin kansallisia vähemmistöjä vastaan. Saksalaisten taloja sytytettiin maaseudulla tuleen ja ihmisiä tapettiin

riippumatta siitä, olivatko he olleet saksalaisten miehittäjien puolella vai eivät. Pahamaineisin operaatio suoritettiin Aussigin kylässä, missä miliisi ja hurjistuneet kyläläiset murhasivat saksalaisia ja heittivät heidän ruumiinsa Elbejokeen. Uhrien tarkkaa lukua ei tiedetä, arviot liikkuvat muutaman sadan ja 2 700:n välillä. Internoitujen saksalaisten luku kasvoi 35 000:een samalla, kun pakkosiirtoja alettiin kiireesti valmistella. Esimerkiksi Brnosta hädettiin 30 000 saksalaista 30. toukokuuta 1945, ja heidät pakotettiin kävelemään Saksan rajalle. Marssin rasitukseen kuoli matkalla 1 700 henkeä. Kesäkuun alkuun mennessä 450 000 pakotettiin jättämään kotimaansa.

Slovakiassa vaino oli lievempää eikä saksalaisviha ollut siellä niin kiihkeää kuin Tšekkosloveniassa ja se suuntautui 200 000:een sodan aikana alueelle saapuneeseen saksalaiseen. Heidän tyhjilleen jättämiä asumuksiaan hävitettiin. Unkarilaiset, joita Slovakiassa eli huomattava vähemmistö, noin 600 000, sen sijaan saivat tuta vainoa, puhdistusta ja pakkosiirtoja. Maan johdon julistama ”demokraattinen ja kansallinen” vallankumous kääntyi unkarilaisia ja saksalaisia vastaan. Heitä rangaistiin takavarikoimalla omaisuus ja internoimalla hätäisesti noin 20 000 henkeä, joista 82 prosenttia oli saksalaisia, 12 prosenttia unkarilaisia ja loput slovakkeja. Saksalaiset oli määrä siirtää Saksaan ja asuttaa sinne; unkarilaisia uhkasi häätö maasta. Saksalaisten osalta liittoutuneet viimein päättivät vuoden 1946 alussa kaikkien saksalaisten pakkosiirrosta Tšekkoslovakian alueelta ja lopputuloksena oli maan tyhjeneminen saksalaisista, joita oli yhteensä noin 3,1 miljoonaa. Tyhjentyneille suodettialueille asutettiin noin 1,9 miljoonaa asukasta Slovakiasta, joukossa myös unkarilaisia.

9. Luvut löytyvät: Stark (2007), 62–63.

10. *A magyarok krónikája* (1996). Toim. Ferenc Glatz, Guttersloh: Officina Nova, 65 ja 640.

11. *Ibid.*, 65.

Slovakiasta saksalaisten siirrot aloitettiin keväällä 1946. Vuonna 1950 tilanne oli sellainen, että 150 000 saksalaisesta vain 5 147 asui yhä maassa.¹¹

Liittoutuneet eivät päättäneet Potsdamissa 1945 Tšekkoslovakian unkarilaisista mitään erityistä, kysymystä pidettiin niin vähäpätöisenä.¹² Tšekkoslovakian johto koetti päästä ratkaisuun Unkarin hallituksen kanssa esittäen erikoista vähemmistöjen vaihtoa. Slovakkiasiantuntijat olivat laskeneet, että 600 000 unkarilaista voitaisiin korvata 300 000–500 000:lla Unkarin slovakilla, vaikka 1930-luvun lopun Unkarin väestönlaskennassa vain vähän yli 100 000 henkeä ilmoitti olevansa slovakki. Oletettiin myös, että tilannetta voitiin tasoittaa sirottelemalla loput unkarilaiset ympäri Slovakiaa eli päämääränä oli täydellinen assimilaatio. Uhkaamalla karkottaa unkarilaiset Tšekkoslovakia unkarilaiset saatiin taipumaan ihmisvaihtokauppaan. Helmikuun 27. päivä vuonna 1946 maat solmivat sopimuksen, jonka mukaan yhtä monen unkarilaisen tuli lähteä Slovakiasta kuin vapaaehtoisia slovakkeja lähti Unkarista.¹³

Ongelma syntyi, kun Unkarista ei löytynyt tarpeeksi slovakkeja, vain 73 273, mikä oli propagandatappio Slovakialle. Sitä vastoin Slovakiasta löytyi noin 200 000 unkarilaista tai sellaiseksi luokiteltua henkilöä, joista 83 000 päätyi Unkariin, enemmistön jäädessä aloilleen. Paikataksien väestönvaihdon epäonnistumista Tšekkoslovakian hallitus päätti kesäkuussa 1946 yksipuolisesti karkottaa vielä 200 000 unkarilaista.¹⁴ Venäläiset hyväksyivät toimen, mutta länsiliittoutuneiden vastalauseen takia päätös ei tullut osaksi Unkarin rauhansopimusta. Nyt ainoaksi vaihtoehdoksi jäi asuttaa unkarilaiset sudeetti-alueille, mutta tämäkään ratkaisu ei ollut hallituksen näkökulmasta riittävä, vaikka yli 44 000 unkarilaista saatiinkin liikkeelle. Muutaman vuoden kuluttua heidän sallittiin palata. Slovakiassa kokeiltiin myös positiivista väestöpolitiikkaa, kun ulkoslovakkeja alettiin houkutella ”palaamaan” uuteen kotimaahan. Sekään ei tuotta-

nut odotettua tulosta, vaikka noin 140 000 slovakkeja saapui Romaniasta, Bulgariasta, Puolasta ja Jugoslaviasta ja noin 25 000 Ukrainasta.¹⁵ Lajajoista siirtotoimista huolimatta Tšekkoslovakiasta ei tullut vain tšekkien ja slovakkien valtiota, sillä sinne jäi melkoinen määrä unkarilaisia.

Kun Neuvostoliitto vuonna 1946 määräsi satelliiteilleen uuden kansallisuuspolitiikan, niissä yritettiin tehdä loppu etnisistä konflikteista. Lopullista sovintoa slovakien ja unkarilaisten välillä ei ole syntynyt tähänkään päivään mennessä. Tämä tosiasia käy selvästi ilmi myös tekemistäni haastatteluista Etelä-Slovakiassa Unkarin vastaisen rajan pinnassa (entinen Gömörin lääni). Paikan päällä voi nähdä ja kuulla, miten nyt itsenäisen Slovakian vähemmistöpolitiikka vahingoittaa paikallistasolla eri kansallisuuksien yhteiselon traditioita ja synnyttää tarpeetonta epäluuloa, katkeruutta ja aika ajoin vihanpurkauksia niiden välillä.¹⁶

Unkarin saksalaisten pakkosiirrot

Unkarissa ei toisen maailmansodan aikana esiintynyt mitään erityistä vihanpitoa unkarilaisten ja maan saksalaisvähemmistön kesken, eikä sillä ollut mitään perinteitä Unkarin kulttuurissa. *Volksbundin* eli Unkarin saksalaisten liiton ja SS:n toiminta aiheutti levottomuutta ja sosiaalisia jännitteitä joillakin alueilla, mutta avointa väkivaltaa ei esiintynyt. Myöskään Saksan Unkarin miehitys 18.3.1944 ei nostattanut svaabien (Unkarin saksalaisten nimitys) vastai-

12. Liittoutuneiden politiikasta ks. *Foreign Relations of the United States*, Washington D.C., 1968, vol. 4, 928–951.

13. Sopimusteksti löytyy: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999, I* (2000), toim. Ignác Romsics, Budapest: Osiris, 458–461.

14. Ignác Romsics (1999), *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest: Corvina, 239–240; *A magyarok krónikája*, 637.

15. Kenez (2005), 212; Stark (2007), 66.

16. Lokakuussa 2006 kenttäyömatkalla tehdyt haastattelut, Suomeksi litteroituina kirjoittajan hallussa. Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitos.

sia mielialoja. Vasta venäläisten miehitettyä maan saksalaisia alettiin pitää sotasyllisinä. Heitä ei kuitenkaan vainottu, vaikka esimerkiksi vuonna 1945 toimitettu mielipidemittaus osoitti, että 43 prosenttia unkarilaisista kannatti saksalaisten pakkosiirtoa, 35 prosenttia olisi halunnut kovempia rankaisutoimia ja 20 prosenttia oli hellemmän kohtelun kannalla.¹⁷

Pakkosiirtoon ryhtymisen pääsyy oli taloudellinen, ei rotu- tai etnispoliittinen. Unkariin näet virtasi menetetyiltä alueilta sodan jälkeen satoja tuhansia unkarilaisia ja heille piti hankkia maata ja koteja. Venäläisten valvoman vuoden 1945 maareformin yhteydessä juuri svaabeilta otettiin pakolla viljelysmaata, sillä liittoutuneiden Unkarin valvontakomission¹⁸ puheenjohtaja, marsalkka Vorošilov, piti heitä rikkaina lypsy-lehminä myös miehittäjälle.¹⁹ Venäläiset vetosivat siihenkin tulevaisuuden näkymään, että mahdollisessa uudessa sodassa Saksaa palvelleet Unkarin saksalaiset menisivät jälleen vihollisen puolelle ja siksi heidät tuli siirtää pois.²⁰

Svaabien ensimmäisenä traumaattisena kokemuksena oli tajuta, että heidät kyydittäisiin Neuvostoliittoon pakkotyöhön. Puna-armeija haali joulukuun 1944 ja helmikuun 1945 välisenä aikana 40 000 saksalaismiestä, enimmäkseen kaivosmiehiä, internoitaviksi ja myöhemmin pois kuljetettaviksi. Monet heistä kuolivat jo matkalla tuntemattomaan kohteeseen Neuvostoliitossa. Tämä pakkosiirto oli osaa laajempaa vankien kokoamiskampanjaa, minkä tuloksena venäläiset ottivat kiinni noin 150 000–200 000 siviiliä. Tätä ei valvontakomission asialistalla näy.

Traumaattista saksalaisille oli myös Unkarin kansalaisoikeuksien menettäminen, mikä tapahtui samalla, kun heidän maaomaisuutensa takavarikoitiin.²¹ Perusteena oli valtiopetos. ”Pettureiksi” laskettiin myös ne saksalaiset, jotka eivät olleet hyväksyneet kansallissosialismia, mutta kuuluivat Unkarin saksalaisten järjestöihin.²² Pahempaa oli tulossa: Unkarin ja Neuvostoliiton aseleposopimuksen 20.1.1945 mukaan unkari-

laisten oli internoitava kaikki saksalaiset. Myöhemmin määräys ulotettiin koskemaan myös SS-joukoissa palvelleita. Käytettävissä olevista lähteistä ei selviä, kuinka monta saksalaista todella suljettiin leireille, mutta kun liittoutuneet kysyivät unkarilaisilta viranomaisilta, kuinka moni saksalainen menetti maansa, Unkarin sisäministeriö ilmoitti luvuksi 103 000.

Samoihin aikoihin kuitenkin noin 40 000 ”syytöntä”, maanpetturisyytteen välttänyttä saksalaista asutettiin Unkariin. Tuolloin Unkarin hallituksessa oltiin laajalti yhtä mieltä siitä, että kaikki saksalaiset, myös raskaassa teollisuudessa työskentelevät oli pakkosiirrettävä ja se pyysi 26. toukokuuta 1945 liittoutuneita vastaanottamaan 200 000–300 000 saksalaista Saksan miehitysvyöhykkeille. Koska Unkarissa eli noin 490 000

17. Ignác Romsicsin haastattelu, *Mozgó Világ* 2007/2, 13.

18. Verrattuna Suomessa toimineeseen valvontakomissioon, Unkarin vastaava oli täysin venäläisten hallinnassa, ja brittien ja amerikkalaisten rooli supistui kysymysten esittämiseen ja selitysten vaatimiseen. Siihen kuului noin 1 500 henkilöä, kolme kertaa enemmän kuin Suomessa ja kaksi kertaa enemmän kuin Romaniassa ja Bulgariassa. Siihen kuului myös tšekkejä ja jugoslaaveja, ja edellisten osuudesta voinee mainita, että vuonna 1946 he hankkivat kuukausittain 13 000 pulloa alkoholijuomia, mikä olisi merkinnyt, että delegaation jokainen jäsen olisi juonut 150 pulloa kuukaudessa. Ks. tark. István Vida (2002), ”The Formation and Activity of the Allied Control Commission in Hungary, 1945–1947”, teoksessa *Hungary and Finland in the Twentieth Century*, toim. Olli Vehviläinen ja Attila Pók, Helsinki: SKS, 184–195.

19. Unkarin valvontakomission ptk:t, 10.10.1945. *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947 (=DMACCH)* (2000). Toim. István Vida, MTA, Budapest: Jelenkór-kutató bizottság, dok. no. 11, s. 86.

20. Valvontakomission 17.7.1945 pitämän kokouksen ptk:t. *DMACCH* (2000) dok. no. 6, s. 51.

21. Muistitietoa tästä ks. László Péter (2007), ’Otthontalanok’, *Rubicon* 1–2, 75–77; Krisch András (2007), ’A hűség jutalma’, *Rubicon* 1–2, 78–63.

22. Unkarin tuolloisista puolueista vain sosiaalidemokraatit tuomitsivat ”kollektiivisen vastuun” ulottamisen koskemaan myös Unkarin svaabeja. Ks. Ignác Romsics (2006), *A 1947-es páriszi békeszerződés*, Budapest: Osiris, 127.

saksalaista, voidaan päätellä, että Unkarin hallitus piti noin puolta heistä sotasyllisinä ja pettureina.

Saksalaiskysymys tuli entistä monimutkaisemmaksi, kun liittoutuneet päättivät heinäkuussa Potsdamissa asuttaa Puolan, Tšekkoslovakian ja Unkarin saksalaiset Saksaan. Nyt Unkarin hallitukselta odotettiin nopeita toimia, mutta sen yksimielisyys karkotuskysymyksessä rakoili. Koalitiollahituksen sisäministeri, János Gyöngyösi, antoi ymmärtää, että syllisten saksalaisten erottelu syyttömistä ja heidän häätämisensä perustuivat samoihin rotuoppeihin, joille Hitler oli perustanut rotupoliittikkansa. Myös Unkarin arkkipiispa, kardinaali József Mindszenty ja tunnettu demokraatti, István Bibó, joka toimi sisäministeriön palveluksessa, protestoivat pakkosiirtoja vastaan pitäen niitä laittomina, moraalittomina ja epäinhimillisinä. Jos ne olisi toteutettu, seurauksena olisivat olleet mielivaltaisuudet ja epäoikeudenmukainen kohtelu, sillä komiteassa, jonka piti seuloa saksalaiset, istui kaksi unkarilaista talonpoikaa ja yksi kommunistipuolueen edustaja.²³ Mitään ei kuitenkaan ollut tehtävissä, koska valvontakomission uusi puheenjohtaja, kenraali Vladimir Sviridov, käski unkarilaisia panemaan 450 000 saksalaisen pakkosiirtokäskey toimeen. Hänen venäläisestä näkökulmastaan Unkarin saksalaiset eivät mitenkään ”auttaisi Unkarin demokratian asiaa”.²⁴ Kaikki ne saksalaiset, jotka olivat vuonna 1941 väestönlaskennassa rekisteröityneet unkarilaisiksi, mutta olivat äidinkieleltään saksaa puhuvia, ja ne, jotka olivat kuuluneet Volksbundiin sekä ne, jotka olivat taistelleet saksalaisissa joukoissa, oli joulukuun lopulta 1945 lähtien siirrettävä Saksaan.²⁵ Nimenomaan saksaa puhuvien unkarilaisten lukeminen siirrettävien joukkoon oli Bibón mielestä suuri virhe, koska käskey koski sellaisia kansallisuudeltaan unkarilaisia saksaa puhuvia, jotka olivat rohkeasti taistelleet Unkarin puolella sodassa.²⁶ Nöyryytys ja vaino olisivat olleet palkkiona heidän uskollisuudeltaan unkarilaisuudelle.

Pakkosiirtoprosessi pitkittyi ja se vietiin läpi kolmessa vaiheessa. Valvontakomission pöytäkirjojen mukaan ensimmäisen junalastillisen saksalaisia olisi pitänyt lähteä 19. tammikuuta 1946. Se kuitenkin lähti muutama päivää myöhemmin, ja siitä lähtien tavallisesti joka päivä 40 vaunusta kokoonpantu juna kuljetti pois noin 1 000 henkeä. Tämän perusteella voidaan laskea noin 25 000–30 000 saksalaisen kuljetetun Unkarista, ei venäläisten, vaan amerikkalaisten miehitysvyöhykkeelle.²⁷ Heinäkuun alkuun mennessä lähes 110 000 saksalaista oli siirretty Saksaan, kunnes amerikkalaiset vaativat kuljetusten pysäyttämistä. Vastaanottoleirit olivat täyttyneet ja amerikkalaisten resurssit asuttaa ja ruokkia saapuvia olivat loppumassa. Viranomaisten ja pakkosiirrettyjen välillä alkoi myös esiintyä kahnauksia. Myöskään paikallisten saksalaisten suhtautuminen tulokkaisiin ei ollut erityisen ystävällistä.²⁸

Lännen edustajat valvontakomissiossa arvoskelivat voimakkaasti unkarilaisia viranomaisia epäinhimillisistä ja kehuista kuljetusjärjestelyistä. Siirrettäville ei ollut esimerkiksi annettu lähtiessä Saksan markkoja eikä heillä ollut matkalle tarpeeksi ruokatarpeita ja polttoainetta. Saapuessaan Saksaan he olivat ”kurjassa kunnossa ja nälkäisiä”.²⁹ Venäläiset vastasivat, että

23. Kenez (2006), 175.

24. Sviridovin lausuma, lainaus *DMACCH* (2000), dok. no. 11, s. 86.

25. Käskey 16.A.12.330/1945 löytyy: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999, I* (2000), 453–454.

26. Bibón protesti: 'Emlékirat a magyarországi németség kitelepítésével kapcsolatol helyzetrol', Budapest, 1945. december, 15-én, teoksessa *Bibó István (1911–1979) életút dokumentumokban* (1995), dokumentumokat válogatta és összeállította Huszár Tibor, szerk. Litván György & Varga Katalin, 1956-os intézet, Budapest: Osiris, Századvég, 323–325.

27. Valvontakomission kokouksen ptkkt, 10.12.1943, *DMACCH* (2000), dok. no 16, s. 105–107.

28. Kenraali Weemsin informaatio 6.12.1946, *DMACCH* (2000), dok. no. 39, s. 255–256.

29. Lainaus: valvontakomission kokouksen ptkkt, 12.2.1946, *DMACCH* (2000), dok. no. 23, s. 149.

ottaen huomioon talviset olot ja unkarilaisten resurssien vähyyden, ”inhimillisen kohtelun” käsite tuli ymmärtää suhteellisesti.³⁰ Unkarilaisetkin ajoittain epäilivät kuljetusten järjestyttä, mutta ei inhimillisillä, vaan taloudellisilla perusteilla. Pakkosiirretty olivat talonpojiston parhaimmista ja heidän menetyksensä merkittiin melkoista iskua hyvin hitaasti toipuvalle Unkarin talouselämälle. Kuljetuksia ei silti lopetettu, vaan Unkarin hallitus sittemmin säästi – ilmeisesti edellä mainittujen, erityyppisten protestien vuoksi – unkarilaisiksi vuonna 1941 rekisteröityneet saksalaiset ja ne, jotka eivät olleet kansallissosialisteja.

Kuljetukset aloitettiin uudelleen marraskuussa 1946, mutta amerikkalaiset pysäyttivät ne jälleen joulukuussa. Vaikka venäläiset kuinka vaativat niiden jatkamista, siihen ei suostuttu. Amerikkalaisten vyöhyke oli ottanut vastaan jo 185 000 saksalaista, ja leirit olivat ylikansoitettuja eivätkä viranomaiset voineet enää taata inhimillisiä olosuhteita uusille tulijoille.³¹ Unkarin kommunistien salamitaktiikalla (soluttautuminen kilpaileviin puolueisiin, niiden pilkkominen sisältä päin ja viimein sulauttaminen kommunistiseen puolueeseen, kuten Unkarin sosialidemokraateille ensimmäiseksi kävi) miehittämä hallitus, turvautui nyt viimeiseen keinoon: venäläisiltä kysyttiin, voisivatko he ottaa miehitysvyöhykkeelleen 50 000 saksalaista. Näiden kuljetukset alkoivat niinkin myöhään kuin elokuussa 1947. Lännen edustajat valvontakomissiossa arvelivat – muutakaan he eivät oikeastaan voineet tehdä – unkarilaisten ja venäläisten vastuulla olevien saksalaisten kohtelun rikkovan valvontakomission itsensä asettamia sääntöjä.³² Saksalaiset aiheuttivat uusille kuljettajilleen ongelmia – yleensä vain varakkaimmat valikoitiin siirrettäviksi – koska he eivät olleet lainkaan halukkaita lähtemään ja heitä piti öisin väkisin viedä kokoomispaikoille. Kenraali Sviridov selitti vihastuneille lännen edustajille suorasukaisesti uusien pakkosiirtojen ”auttavan” Unkaria, koska useilla maatiloilla oli hänen saamansa tiedon mukaan

siirtojen keskeyttämisen vuoksi kaksi isäntää, uusi unkarilainen ja nykyinen saksalainen. Venäläisen talonpoikaisjärjen valossa oli päivänselvää, ettei ”yhteen säkkiin mahdu kahta kissaa”. Samassa äänensävyssä hän vakuutti venäläisten alkaneen vastaanottaa noin 50 000 saksalaista omalle vyöhykkeelleen.³³ Todellisuudessa noin 35 000 pääsi perille.³⁴

Pakkosiirtojen ansiosta Unkarin saksalaisten lukumäärä väheni noin puolesta miljoonasta noin 200 000:een. Vuoden 1949 väenlaskun mukaan saksaa puhuvia oli 22 455 ja kansallisuudекseen saksan ilmoittaneita 2 600. Saksalaisten paikan olivat ottaneet unkarilaiset pakolaiset: ennen vuotta 1939 Unkarin ulkopuolella syntyneiden ja Unkariin muuttaneiden luku nousi sodan jälkeisinä vuosina 376 173 henkeen.³⁵

Johtopäätöksensä tälle katsaukselle on, että liittoutuneiden määräämiä Unkarin saksalaisten pakkosiirtoja voidaan pitää Unkarille suurena menetyksenä. Se menetti parhaat maanviljelijänsä ja parhaimmat tehdas- ja kaivostyöläisensä. Heidän menetystään eivät Unkarin ulkopuolelta siirretyt unkarilaiset korvanneet. Vaikka moni saksalainen on viime aikoina ostanut maatilan Unkarista, maa ei ole täysin toipunut menetyksestä. Mutta pakkosiirroilla on ollut laajemminkin jälkivaikutuksensa: jos – tosin jos osin epähistoriallisissa mielessä – vertaamme toisen maailmansodan jälkeisiä ihmismenetyksiä itäisen Keski-Euroopan kansanmurhissa, pakkosiirroissa ja etnisissä puhdistuksissa 1990-luvun ih-

30. Lainaus: *DMACCH* (2000), dok. no. 16, 105–107.

31. *DMACCH* (2000), dok. no. 39, s. 249; *A magyarok krónikája* (1996), 640.

32. Valvontakomission kokouksen ptk:t 15.8.1947, *DMACCH* (2000), dok. no. 49, s. 411.

33. Sviridovin selonteko: *DMACCH* (2000), dok. 49, s. 409–410.

34. Stark Tamás (2007), 'A magyarország németek sorsa 1944–1949'. *Rubicon* 1–2, 74.

35. *20 századi magyar történelem 1900–1994* (1997), toim. Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Iszák Lajos, Budapest: Korona, 290.

mistappioihin Balkanilla, voidaan Balkanin menetyksiä vähättelemättä sanoa niiden olleen selvästi suppeampialaisia ja vähäisempiä. Molemmat katastrofit ovat kyllä viime aikoina johta-

neet eri osapuolten anteeksipyyntöihin ja korvausvaatimuksiin, mikä osoittaa vihan ja surun olleen pitkään sikäläisten kansojen historiatietoisuuden merkittäviä tekijöitä.

*Pakolaisia Berliinissä 1945.
Corbis / Suomen Kuvapalvelu.*

Syväluotaus

Oula Silvennoinen

Lojaalin oppositiomiehen muotokuva

Michael Jonasin teos *Wipert von Blücheristä* on uutta luova tutkimus yhdestä keskeisistä vaikuttajista ja vaikutuskanavista Suomen kohtalonvuosilta kansallissosialistisen Saksan kumppanina. Samalla se on uusinta Suomen historian tutkimusta parhaimmillaan, kansainväliseen tutkimuskirjallisuuteen vaivattomasti niveltävä lisä kansallissosialismin aikakauden ja toisen maailmansodan historian tutkimukseen.

Suomen ja kansallissosialistisen Saksan virallisten yhteyksien historia kattaa runsaan yhden-toista vuoden aikakauden. Vieläkin lyhyempi on se välirauhan ja jatkosodan vuosien ajanjakso, jolloin Suomen välit Hitlerin Saksaan olivat jostain muuta kuin tavanomaiset kahden valtion väliset suhteet. Vaikka aikajänteet jäivät näin lyhyiksi ja vaikka sota-ajan poliittiseen taustaan Suomessa muuten on koko ajan kohdistunut kiihkeä mielenkiinto, Suomen ja suomalaisten poliittiset, kulttuuriset ja ideologiset yhteydet kansallissosialismiin ovat jääneet riittämättömästi tutkituksi ja yleisessä historiatietoisuudessa huonosti tunnetuksi alueeksi.

Sodanjälkeisen Suomen olosuhteissa, Neuvostoliiton varjon alla, mikään syvälinen kansal-

linen itsetutkistelu oman maan suhteesta Hitlerin järjestelmään ei toki voinut edes alkaa. Ei kansallissosialismin aikakauteen kohdistuva suomalainen tutkimus silti kokonaan hiljaa ollut, kuten voi todeta vaikkapa Eino Murtorinteen ja Britta Hiedanniemen tutkimuksista. Suomen asemaan Kolmannen valtakunnan aseveljenä liittyneitä ristiriitoja avasi niin ikään jo 1980-luvun alkuvuosina Antti Laineen väitöstutkimus Suomen roolista Itä-Karjalan miehittäjänä.

Kattava kansallinen keskustelu taisi kuitenkin jäädä syntymättä ja käymättä oloissa, joissa moni mukana ollut vaikutti yhä yhteiskunnassa ja monella oli edelleen syytä olla julkisesti muistelematta aivan jokaista yksityiskohtaa. Erityisesti Suomen ja Saksan yhteistä sotaa Neuvostoliittoa vastaan leimanneen virallisen, ja ilmauksissaan yksiselitteisen siekailemattoman anti-kommunismien mieliin palauttaminen merkitsi poliittiselle miinakentälle astumista. Siksi ne, jotka olivat olleet tiiviimmin mukana rakentamassa suomalais-saksalaisia erityissuhteita, yleensä vaikenivat. Suomalais-saksalaisten suhteiden kuva piirtyi liiaksi valikoivan muistamisen ja tarkoituksenmukaisen unohduksen varaan.

Suomalais-saksalaisten suhteiden ulottuvuudet, niin uskon, ovat sen takia yleisesti vähän tunnettuja niin historian harrastajien kuin tutkijoidenkin parissa. Erityisen vähäistä on kansallissosialismin itsensä sekä kansallissosialistisen valtion ja hallintokoneiston tuntemus, jotka kuitenkin ovat välttämättömiä lähtökohtia jokaisel-

le yritykselle ymmärtää Hitlerin Saksan sisäistä dynamiikkaa ja sen suhteita ulkopuolisiin. Ikään kuin meillä ei akateemisissakaan piireissä aina myönnettäisi, että kansallissosialismin historia yleensä on myös Suomen historian kannalta relevantti aihepiiri. Sen tutkimus vaatii lisäksi teki-jältään erityistä perehtyneisyyttä, joka on otettava huomioon jo yliopisto-opetuksen suunnittelussa.

Jos järjestelmällinen tutkimusponnistus Suomen ja Saksan suhteiden kriittisten vuosien tapahtumista ja taustoista on jäänytkin tekemättä, aihepiiriä käsittelevä tutkimus saa poikkeuksetta osakseen sekä mielenkiintoa, että kiivasta arvostelua. Missä tutkimustieto on vähissä, siellä uskomusten merkitys korostuu. Lähinnä ideologisista ennakoasetelmista ponnistavan tunnepitoisen kiistelyn kohteena ovat siksi kaikkein korostuneimmin Suomen kohtalonvuodet 1939–1944, joiden aikana Hitlerin Saksa ensin möi, sitten osti ja lopulta menetti ”akselinsa pohjoispään mutterin”.

Aristokraatin uroteot kylmässä

Pohjolassa

Tietämyksemme aukkoja paikataan nyt. Michael Jonasin Saksan Suomen-lähettilään Wipert von Blücherin poliittisen elämäkerran ilmestyminen suomeksi on siksi kirjallinen tapaus ja tärkeä lisä kansallissosialismin aikakautta käsittelevään tutkimuskirjallisuuteen.¹ Samalla se on selvä osoitus siitä, miten hitaasti sekä suomalainen että Suomeen kohdistuva tutkimus on joutunut etenemään. On kuvaavaa, että Jonasin tutkimuksen kaltainen kokonaisarvio Saksan ulkoasiainhallinnon Suomen-politiikan keskeisestä toimijasta on puuttunut tähän päivään saakka. Nytkin sen tarjoaa meille ulkomaalainen, jos kohta Suomessa opiskellut ja väitellyt tutkija.

Kolmannen valtakunnan lähettiläs perustuu Jonasin Helsingissä tarkastettuun saksankieliseen väitöstutkimukseen. Lukijan ei kuitenkaan tarvitse pelätä saavansa käteensä yksinkertaisen kansanpainoksen; täydet lähdeviitteet on

sisällytetty myös suomenkieliseen versioon. Jonasin tutkimus ei ole tarkastelu- ja esitystavaltaan radikaali, vaan nuoren polven tutkijalta ehkä yllättävänkin perinteisillä linjoilla pysyttelevää poliittisen historian analyysiä. Jonas kuitenkin osoittaa, ettei elämäkerran tai perinteisesti etenevän poliittisen historian esityksen valitsemisessa tutkimuksen esitys- ja lähestymistavaksi edelleenkään ole mitään hävettävää.

Kronologisesti etenevän elämäkerran puitteissa tulevat kuvatuiksi niin Blücherin uran varhaisvaiheet kuin sodanjälkeinen aika muistelevana eläkeläisenä. Teos kuitenkin keskittyy kuvaamaan hänen diplomaattuuransa huipentumaa, aikaa Saksan lähettiläänä Suomessa vuosina 1935–1944. Tämä oli Blücherin omanakin käsitetyksen mukaan hänen uransa huippu, jonka aikana hän suoritti Kolmannen valtakunnan palveluksessa ”diplomaattiset urotyönsä”, kuten hän ne itse määritteli. Näistä kenties huomattavin oli Blücherin toisen maailmansodan kynnyksellä johdonmukaisesti ja säälimättä ajama kampanja ulkoministeri Rudolf Holstin syrjäyttämiseksi Berliinille ei-toivottuna henkilönä.

Kuvaa Saksan diplomaattisesta toiminnasta Suomessa ovat tähän saakka hallinneet sekä Blücherin 1950-luvulla ilmestyneet omat muistelmät että hänen alaisensa, lähetystön lehdistöattaseana toimineen Hans Metzgerin 1980-luvulla julkaistut ja tuolloin paljon keskustelua herättäneet muistelmateokset. Blücherin omien muistelmien vaikutus on tuntunut tähän päivään saakka, toivathan ne suomalaisen historiakeskusteluun ensi kertaa vertauksen maan ajautumisesta jatkosotaan kuin ajopuu koskessa. Vertaus oli niin vetoava, ettei se ole jättänyt meitä rauhaan sen jälkeen.

Blücherin ajattelua ja toimintaa leimasi perustava ristiriita, joka on tuttu useimmille diktaattuurin oloissa eläville intellektuelleille. Henkisesti ja sukutaustaltaan Blücher ankkuroitui aristo-

---

1. Michael Jonas: *Kolmannen valtakunnan lähettiläs. Wipert von Blücher ja Suomi*. Ajatus, Helsinki 2010. 558 s.

kraattiseen konservatismiin, jolle Hitler ja tämän johtama poliittinen liike oli ja pysyi vieraana. Blücherin arvomaailman taustan muodosti Saksan keisarikunta, joka hänen ajattelussaan edusti jatkuvuutta, turvallisuutta ja ennustettavuutta. Kuvaava oli Blücherin Saksan Persian-lähettiläänä noudattama tapa liputtaa hakaristilipun rinnalla keisarikunnan värejä kantavalla puna- Valko-mustalla viirillä.

Kuitenkin tämä aristokraattinen, konservatiivinen herrasmies oli huomattavan lojaali kansallissosialistien hallinnolle, jonka hän katsoi sitenkin edustavan Saksaa ja isänmaan etua. Kuten niin monet saksalaiset, ja Saksan konservatiivit erityisesti, myös Blücher taipui kansallissosialistien vallankumouksen tukijaksi. Siihen vaikutti joukko aatteellisia ja henkilökohtaisia syitä. Yhdistelmä oli jokaisella yksilöllinen, mutta antidemokraattisuus, antikommunismi, oman edun tavoittelu ja pyrkimys pienemmän pahan valitsemiseen olivat näiden vastahakoisten loyalistien tyypillisiä vaikuttimia. Blücher ei lopulta kaan ollut vastarintamies, vaan konformisti, joka ylpeili lojaaliudellaan ja ”diplomaattisilla urotöillä” siitä huolimatta, että Ribbentrop ja Hitler suhtautuivat huomattavan kylmästi Pohjan perukoille sysättyyn lähettilääseensä.

Terveellinen muistutus Suomen painoarvosta kansallissosialistien ulkopoliitikassa on se, että Suomeen ei edes aseveljeyden vuosina akkreditoitu suurlähettilästä, poliittisesti ajan tasalla olevaksi katsotusta henkilöstä puhumattakaan. Saksan diplomaattinen edustus maassa pysyi ajastaan jälkeen jääneeksi arvioidun, pelkän lähettilään arvon omaavan vanhan koulun uradiplomaatin harteilla. Samalla se kertoo *Auswärtiges Amtin* (AA) asemasta kansallissosialistisen valtion Suomen-politiikassa: Saksan ulkoasiainhallinto oli vain yksi pelaaja muiden joukossa, ja suorat yhteydet erityisesti asevoimien edustajien, Saksan eri valtakeskusten virallisten ja epävirallisten ”erikoislähettiläiden” ja SS:n salaisen diplomatian kautta ohittivat usein ulkoasiainhallinnon kokonaan.

Jonas analysoi ilahduttavan huolellisesti Blücherin suhdeverkostoja Suomessa. Tämä keräsi ympärilleen saksalaismielisten oikeistovaikeuttajien piiriin, jonka keskeisinä jäseninä olivat Uudenmaan läänin maaherra Ilmari Helenius ja ulkoministeriön lehdistöosaston päällikkönä toiminut Kaarle Nestori Rantakari. Rantakarin laaja-alainen toiminta suomalaisen oikeiston taustavaikuttajana ansaitsisi epäilemättä osakseen oman tutkimuksensa, vaikka onkin avoin kysymys, missä määrin Blücherin korkealle arvostama Rantakari todella oli sellainen harmaa eminenssi, joksi hänet Saksan lähetystössä miellettiin.

Rantakarin henkilökohtaisessa elämässään kokemat vastoinkäymiset estivät häntä koskaan nousemasta eturivin vaikuttajaksi kokoomuspuolueen piirissä. Vaikka kansallissosialistinen hallinto oli kosiskellut häntä yhtenä Saksaan potentiaalisen myönteisesti suhtautuvien maiden lehdistön taustavoimana vielä 1930-luvun alkupuolella, hän oli sota-aikana jo unohdettu henkilö Berliinissä. Hänen henkilökohtaiset ystävänsä Esko Rieki ja Bruno Aaltonen joutuivat erikseen esittelemään ja suosittelemään häntä Kolmannen valtakunnan johtajiston jäsenille. Joka tapauksessa Rantakari toimi pitkään Blücherin informanttina, ja jakoi näkemyksiään vapaasti myös Hans Metzgerille. Vaikka Metzger muistelmissaan esitti oman tiedottajaverkostonsa itsenäisenä luomuksenaan, Jonasin tutkimuksen perusteella on ilmeistä, että hän melkein kokonaan tukeutui maassa pitempään vaikuttaneen esimiehensä tuttavuuksiin.

Hillittyä vaihtoehtopoliitikkaa

Suomessa on sodan jälkeisenä aikana totuttu korostamaan maan asemaa vakaana demokratiana, jonka valtioetoksesta irtisanoutuivat tietoisesti lähinnä kommunistit. Kuitenkin oikeiston parissa oli koko itsenäisyyden alkuajan elänyt voimakkaita antidemokraattisia, antiparlamentaristisia ja autoritaarisia virtauksia. Talvisodan päättyminen ryöpsäytti ne lopulta pintaan en-

nennäkemättömällä tavalla, kun maltillinen vassemmistokin joutui ilmeisen pakon edessä arvioimaan uudelleen suhdettaan kansanvaltaisuuteen.

Välirauhan ja jatkosodan hyökkäysvaiheen pelon ja hurman kuukausina suomalaisessa yhteiskunnassa näytetään eletyn lyhyt, mutta potentiaalisesti vaarallinen kuohuntakausi. Samalla maa käytännössä lakkasi olemasta demokratia, ainakin parlamentaarinen demokratia. Blücherin kontaktien avomieliset lausunnot demokration tulevaisuudesta Suomessa, ja heidän halukkuutensa saattaa tuntemuksensa ulkovaltan edustajan tietoon, ovat kylmäävä muistutus laajenevien piirien valmiudesta asettua omaloitteisesti rauhanomaiseen rinnakkaiseloon diktatuurin kanssa sille kelpaavilla ehdoilla. Ilmiö ei sittemmin jäänyt ainoaksi lajissaan Suomen historiassa.

Kuvauksessaan talvisodan poliittisesta taustasta Jonas kuvaa suomalaisten neuvottelijoiden asenteen Moskovassa olleen ”lähes typeryyttä sivunnutta kyvyttömyyttä” suurvallan kiistattomien ja siksi siis legitiimien ”turvallisuusintressien” edessä (s. 117). Tulkintalinja on kiintoisa, koska siinä ei ole mitään uutta. Vastakkain olivat pikkuvaltion toki kansainväliseen oikeuteen nojaava oikeus omiin turvallisuusintresseihinsä ja loukkaamattomuuteensa, ja suurvallan voimaan perustuva oikeus edellyttää muiden ottavan huomioon sen vaatimukset. Vastakkain olivat siis moraalit ja realismi; kansainvälisessä politiikassa moraalit kohtalona on yleensä ollut joutua kerta toisensa jälkeen häviäjän osaan.

Toisaalta Jonas itsekin myöntää (s. 126–127), ettei aikalaisilla – yhtä vähän kuin tutkijoilla vielä – ollut selvää käsitystä Neuvostoliiton todellisista tavoitteista sen esittäessä vaatimuksiaan Suomelle. Kyllä voiman suoma oikeus Suomessa ymmärrettiin, mutta neuvotteluissa Neuvostoliiton kaltaisen kumppanin kanssa näytti olevan tarjolla vain Suomen kannalta huonoja ratkaisuja. Taipumaton linja johti tunnettuun tulokseen, mutta Neuvostoliiton turvallisuustar-

peiden legitiimiyden tunnustamisen seuraukset olisivat nekin mahdollisesti tulleet Suomelle eteen viimeistään seuraavana kesänä, jolloin Neuvostoliitto miehitti toisen tien valinneet Viron, Latvian ja Liettuan.

Kansallissosialistisen hallinnon erityispiirre oli, että Saksan ulkoministeriö oli, erityisesti mitä pitemmälle sota eteni, vain yksi Saksan politiikan kanavista. Sen vakavimmaksi kilpailijaksi ajan mittaan nousi vaikutusvaltaansa kaikkialle Saksan hallintokoneistoon ja politiikantekoon ulottanut SS. Jonaskin joutuu kapealle pohjalle analysoidessaan SS:n ulkoministeriön kautta toteutettaviksi kaavailtuja hankkeita, kuten yrityksiä asettaa Helsingin-lähetystön yhteyteen niin kutsuttu poliisiyhteysupseeri, myöhemmin poliisiattasea.

Ulkoasiainhallinnon oman dokumentoinnin pohjalta syntyvä kuva antaa toki ymmärtää AA:n olleen hankkeissa määräävässä asemassa. Huomioimatta jää, että vielä keväällä 1942 vakavisiaan tunnustellun poliisiattasean asettamisen ja toiminnan edellytyksenä olisi ollut ennen kaikkea kahden tahon, *Reichssicherheitshauptamtin* (RSHA) ja Suomen hallituksen, lähinnä siis sisäasiainministeriön ja valtiollisen poliisin, yhteisymmärrys. Saksan ulkoasiainhallinnolle olisi tässä asetelmassa jäänyt pelkkä kokousisännän rooli. Poliisiattasea olisi toiminut SS:n ja Suomen poliisihallinnon välisenä suorana kontaktina, jolla ei olisi ollut mitään syytä ottaa ulkoasiainhallintoa uskotukseen, vielä vähemmän alistua sen ohjaukseen.

Blücherillä ja lähetystöllä oli siksi kaikki syyt suhtautua torjuvasti pyrkimyksiin asettaa SS:n asiamies lähetystön yhteyteen, mutta ratkaisevaa yrityksen epäonnistumiselle ei ollut lähetystön kielteinen kanta, vaan suomalaisten vastahakoisuus. Kun valtiollisen poliisin päällikkö Arno Anthoni oli keväällä 1942 torjunut ajatuksen poliisiattasean tulosta, ei asiaan enää palattu. RSHA:n mieheksi Suomeen jäi jatkosodan päättymisen saakka peitetetävissä toiminut Alarich Bross. Hänen vaikutusvaltansa ja kykyn-

sä välittää Suomesta merkittävää tiedustelutietoa jäivät kumpikin rajallisiksi.

Blücherin harjoittama varovainen vaihtoehtopolitiikka tuli kenties selkeimmin näkyviin hänen suhtautumisessaan kansallissosialistien juutalaispolitiikkaan, joka 1930-luvun ja sota-vuosien kuluessa kärjistyi syrjinnästä terrorismiin ja huipentui lopulta kansanmurhaan. Saksan ulkoasianhallinto kätki riveihinsä useita Blücherin kaltaisia konservatiiveja, joille rodullinen antisemitismi ja siitä kumpuavat radikaalit ratkaisut olivat lähtökohtaisesti vieraita. Blücherin ratkaisu oli koettaa ennakoivasti hillitä Saksan juutalaispolitiikan laajentamista asemamaahan. Hän pyrki herättämään epäilyjä sen poliittisesta tarkoituksenmukaisuudesta, ja varoittelemaan Berliiniä, ettei asiassa kannattanut edetä niin kauan kuin politiikan perusteet pysyivät suomalaisten valtaosalle käsittämättöminä.

Kuten Jonas toteaa, Blücherin asennoituminen ei tässä suhteessa ollut erityisen poikkeuksellista, eikä hän ottanut suuria henkilökohtaisia riskejä yrityksissään ennaltaehkäistä sellaisia poliittisia avauksia, joiden taakse Saksan johto ei missään vaiheessa asettanut koko ulkopoliittista arvovaltaansa. Blücherin vastarinta oli lähinnä lojaaliudella silattua vastahakoisuutta, mikä ei koskaan merkinnyt politiikan perusteiden haastamista, vaan korkeintaan vitkastelua ja argumentoinnin ohjaamista uusille urille. Blücher ei niin ikään ollut mikään varsinainen Suomen-ystävä, jos kohta ymmärsikin asemamaataan paremmin kuin useimmat esimiehensä Wilhelmstrassella, ministeriön ideologisista satureista puhumattakaan.

Huolellista tutkimustyötä

Käännöstä on pidettävä kokonaisuutena onnistuneena, vaikka alkutekstin ja alkukielen piirteet paistavat läpi raskaina lauserakenteina ja lauseenvastikkeiden turhana viljelynä. Joitakin teksteissä esiintyviä käsitteitä, kuten ”myöhäiskausi” Saksan keisarikunnan yhteydessä, olisi ollut syytä tarkentaa tai avata suomalaiselle yleisölle.

Alle viisikymmentä vuotta kestäneen valtakunnan kehitysvaiheiden jako erilaisiin kausiin ei ole ei-saksalaiselle lukijalle selvää. Hämmennystä lisää käännöksessä esiintyvä ”Vilhelmin myöhäiskausi” (s. 131), jolla tarkoitetaan siis keisarikunnan viimeisiä vuosikymmeniä huolimatta siitä, että koko keisarikunnan olemassaolon aikana kaksi kolmesta valtaistuimelle nousseesta keisarista oli nimeltään Vilhelm. Ampuma-aseiden kaliiperit esitetään suomalaisen käytännön mukaan millimetreinä, joten ”kahden senttimetrin” ilmatorjuntatykit (s. 120) aiheuttavat turhaa sekaannusta. Myös termi ”pintapommitus” (s. 125) viitattaessa länsiliittoutuneiden ilmasotaan Saksaa vastaan on harhaanjohtava, kyse on aluepommituksista, jotka kuuluivat erityisesti Ison-Britannian ilmavoimien doktriiniin.

Michael Jonas tekee varmalla tutkijanotteella perusteellisesti selkoa aiheestaan, ja lukija tuntee voivansa turvallisesti nojautua hänen asiantuntevaan ja syvälliseen johdatukseensa. Kiviä ei ole jätetty kääntämättä, kuten voi havaita myös Jonasin perusteelliseen ja yksityiskohtaiseen lähdeapparaattiin tutustumalla. Poliittisen historian tutkijoille ja ystäville kirja sisältää runsaasti kiinnostavaa taustatietoa Saksan Suomen-politiikan taustoista ja vaikuttimista. Samalla se on kiehtova analyysi muistin, muistamisen ja historiankirjoituksen suhteesta. Jonas osoittaa omaa uraansa muistelmissaan runsaasti kuvanneen Blücherin luoman narratiivin epäjohdonmukaisuudet ja poliittiset tarkoituksenmukaisuudet, mutta toteaa Blücherin muistipoliittisesti motivoituneen kirjoittelun kuitenkin pääpiirteissään yllättävän yhtäpitäväksi lähdeaineiston kanssa.

Jonasin tutkimus on uutta luova syväluotaus yhteen keskeisistä vaikuttajista ja vaikutuskanavista Suomen kohtalonvuosilta kansallissosialistisen Saksan kumppanina. Samalla se on uusinta Suomen historian tutkimusta parhaimmillaan, kansainväliseen tutkimuskirjallisuuteen vaivatomasti niveltävää kansallissosialismin aikakauden ja toisen maailmansodan historian tutkimusta.

Arvosteluja

Pohjolan Pyhä Olavi

Jyrki Knuutila: Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 203. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 2010. 496 s.

Pyhimysten tutkimuksella on suomalaisessa akateemisessa maailmassa jo pitkät perinteet, mutta viime vuodet ovat olleet erityisen tuottoisia. Lisäksi esimerkiksi Pyhän Birgitan juhlavuosi vuonna 2003 avasi laajemman yleisön tietämystä katolisen aikamme merkikhenkilöistä. Nykyään suosittua on myös hyödyntää pyhimystradition tarjoamia hartausmahdollisuuksia pyhiinvaellusten muodossa.

Pyhä Olavi, merkittävä pohjoismainen pyhimys, on ollut Jyrki Knuutilan pitkäaikaisen kiinnostuksen kohteena. Tutkimuksen tulokset on nyt koottu yhteen teokseen *Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin*.

Pyhä Olavi oli alun perin kuningaskalisen viikinkisuvun vesa Olav Haraldsson, josta tuli Norjan kuningas vuonna 1016 käytyjen taistelujen jälkeen. Hän oli tutustunut

kristinuskoon ja hyödynsi uutta uskontoa valtapyrkimyksissään. Olavi Haraldinpoika kaatui Stiklestadin taistelussa nykyisen Trondheimin lähetyvillä heinäkuun 29. päivänä vuonna 1030. Tästä päivästä tuli hänen uusi syntymäpäivänsä ja siten hänelle omistettujen kirkollisten juhlien päivämäärä.

Knuutila tuo esiin Olavin mahdollisesti käyneen ryöstöretkillään Suomessaakin, Karjaan–Tenholan seudulla, jonka on todettu jopa autioituneen 1000-luvun alussa. Tämä tapahtui ehkä juuri ryöstelyn seurauksena. Kuinka tästä kostonhimoisena ja väkivaltaisena tunnetusta miehestä sitten tuli Pohjolan kuningaspyhimys, puuveistosten lempeästi hymyilevä kruunupää? Jos Olavi oli käyttänyt kirkkoa hyväkseen elinaikanaan, niin kirkko pisti paremmaksi: Nidarosin (Trondheimin) piispa Grimkel pilkkoi Olavin ruumiista pyhäinjäännöksiä ja siirretti loput ”ihmeenomaisesti säilyneet” osat tuomiokirkkoon, mistä sitten muodostuikin merkittävä pyhiinvaelluspaikka. Olavin kohtalokas taisto muotoutui tavallisesta sodankäynnistä kristinuskon puolustamiseksi, ja sotapäälliköstä tuli marttyyri. Kultin liturginen osuus lainattiin Englannista, mikä on yksi esimerkki Pyhän Olavin tuottamista kulttuurivaikutteista. Poliittisista syistä rakennettu kultti levisi nopeasti aina Konstantinopoliin saakka.

Knuutila on asettanut tutkimuksensa tehtäväksi pohtia Pyhän Olavin kultin muodostumista Suomes-

sa. Kirjoittaja kysyy, milloin ja miksi Olavia alettiin kunnioittaa ja mille alueille kultti levisi. Tutkimuksen aineisto rajautuu kirkollisiin rakennuksiin, niiden esineistöön ja siellä tapahtuneeseen toimintaan. Knuutila liittää tutkimuksensa omaan alaansa, käytännölliseen teologiaan ja siten uskonnon harjoittamiseen. Kuten keskiajantutkimus melko yleisesti nykyään, tämäkin tutkimus hyödyntää useita tieteenaloja.

Knuutilan tutkimus jakaantuu viiteen pääluokkaan, joista viimeinen kokoaa esitetyt tiedot yhteen. Tämän jälkeen on vielä laajahko tiivistelmä. Johdantoluku esittelee päähenkilön sekä antaa tutkimukselle paikallista kontekstia tarkastelemalla Suomea sen varhaisessa kristillistymisvaiheessa 1000–1200-luvuilla. Näitä vuosisatoja perataan johdannossa kirjan otsikkoon nähden turhankin perusteellisesti, sillä tutkimus ulottuu uuden ajan alkuun asti, vaikka myöhempiä vuosisatoja ei johdannossa samalla tavoin käsitelläkään. Pyhän Olavin kultin käyttö osana kristillistämistä onkin Knuutilan painopiste.

Toisessa luvussa Knuutila pyrkii vastaamaan kysymykseen siitä, mitkä kirkolliset rakennukset Turun hiippakunnassa oli omistettu Pyhälle Olaville ja miksi juuri tämä pyhimys oli valittu. Knuutila korostaa ruotsalaisen maahanmuuton vaikutusta ja tämän toiminnan poliittisia tarkoituksia kirkkojen dedikaatioiden taustalla. Lähteet

ovat yleensä moniselitteisiä kirkkorakennusten suojeluspyhimysten suhteen: ei ole yksinkertaista määrittää, onko kyse todella tietylle pyhimykselle omistetusta kirkosta, vai halutaanko viitata kyseessä olevassa kirkossa harjoitettavaan tietyn pyhimyksen kunnioittamiseen. Lisäksi kirkkorakennukset oli usein omistettu monille pyhimyksille. Knuutila tarkastelee Olaville omistettuja kirkollisia rakennuksia useasta eri näkökulmasta, jotka kiinnittyvät ruotsalaiseen kaupparenkulkuun, siirtolaisuuteen, vallanpitäjien poliittiseen toimintaan sekä kirkollisen esivallan pyrkimyksiin. Ratkaisu käydä läpi jokainen kirkollinen rakennus aina uuden näkökulman valossa antaa perusteellista pohdintaa, mutta aiheuttaa myös toistoa.

Kolmas luku käsittelee kirkollista taidetta, erilaisia esineitä ja kuvia, joissa Pyhä Olavi on esitetty. Tästä materiaalista Knuutila käyttää operatiivista käsitettä ”Olavi-taide”. Näitä kuvia on tutkimuksen mukaan 84 kappaletta, mihin sisältyy niin veistoksia, maalauksia kuin reliefin muodossa esitettyjä kuviakin. Veistosten erilaisuus vaikuttaa kuitenkin ratkaisevasti niiden lähdearvoon, ja tätä olisi voinut painottaa tutkimuksessa nähdäkseni enemmän.

Pyhimyksen kunnioituksen mitaamisen kannalta on nimittäin eri asia, onko kyseessä esimerkiksi pyhimyskaappi, jossa on Pyhää Olavia kuvaava veistos ja tätä veistosta suojaamassa kaappi, jonka ovissa on pyhimyksen legendaan liittyviä maalattuja kohtauksia, vai onko kyseessä suuri alttarikaappi, jossa Olavia esittävä figuuri on vain yksi monien muiden joukossa. Ensimmäisen kaltainen esimerkki on taidokas Saloisten kirkon pyhimyskaappi, mikä varmasti kertookin Pyhän Olavin kunnioituksesta tämän teoksen äärellä. Mutta esimerkiksi Naantalin birgittalaisluostarin alttarikaapissa oleva Olavi-veistos, yksi näyttävän alttarika-

pin ovien 16 pyhimyksestä, ei puolestaan kerro kunnioituksesta juuri tätä sivuhahmoa kohtaan. Kokonaisuus, johon teos kuuluu, on siis keskeinen seikka.

Neljännessä pääluvussa kirjoittaja paneutuu säilyneisiin Pyhää Olavia käsitteleviin liturgisiin lähteisiin, joita luetteloidaan 51. Knuutila on kiinnostunut siitä, missä liturgista materiaalia käytettiin ja minä aikana, muttei varsinaisesti sisällöistä. Olisi ollut mielenkiintoista lähilukea joitakin tekstejä – tällöin lukija olisi saanut kosketusta siihen, mitä Olavin kunnioitus on yksittäiselle ihmiselle voinut tulla.

Knuutilan tutkimuksessa hyödynnetään laajasti kvantitatiivisia menetelmiä. Tämä metodologinen valinta ei ole ongelmaton, sillä kuten Knuutila korostaakin useassa kohdassa, kadonnut lähdeaineisto voisi muuttaa kokonaiskuvaa oleellisesti eikä nyt säilyneen aineiston perusteella voi tehdä varmoja johtopäätöksiä; taulukoihin kootut tiedot ovat suuntaa-antavia.

Knuutilan mukaan Pyhälle Olaville on keskiajalla ollut Suomessa omistettuna 23 kirkkoa tai kappelia. Olavin kuvan sisältävää taideseineistöä on ollut 61 kirkollisessa rakennuksessa, liturgista aineistoa on saatettu käyttää 12 rakennuksessa ja 39:ssä on mahdollisesti ollut alttari. Ristiintaulukoinnin perusteella Knuutila esittää Olavikultin harjoittamisen paikkojen lukumääräksi 71.

Yksi näistä paikoista oli Ulvila. Vuodelta 1429 oleva asiakirja kertoo alueella sijainneesta palaneesta Pyhälle Olaville omistetusta kirkosta, ja varmana pidetään, että myös 1400–1500-lukujen vaiheessa rakennettu Ulvilan kivikirkko oli tälle omistettu. Knuutilan mukaan on todennäköistä, että Olavin kunnioitus tuli Ulvilan alueelle gotlantilaisten kauppiaiden sekä toisaalta dominikaanien myötä. Knuutila ei tutkimuksessaan juurikaan tuo

esille yksittäisten ihmisten vaikutusta hartauskultteihin, mutta voi vain arvella, että paikallisen rässi-miehen Olof Draken merkitys ja toiminta 1400-luvun lopulla edesauttoivat hänen nimikkopyhimyksensä kunnioitusta. Aiemmassa tutkimuksessa on nimittäin ehdotettu hänen jopa palkanneen kirkon suunnitelleen rakennusmestarin. Vaikka Knuutila pohtii Olavi-nimen yleisyyttä tietyillä paikkakunnilla, Olaf/Olavi-nimisiä toimijoita ei yllättävästi ole henkilölohakemistossa lainkaan.

Uvilan kirkossa on lisäksi näytävä Olavi-kuningasta esittävä puuveistos. Todennäköisesti Mecklenburgissa valmistettu teos esittää tämän parrakkaana mahtimiehenä, jonka asua koristaa suurihelainen vyö. Kädessään hänellä on *ciborium*, kannellinen astia hostiaa varten. Knuutilan mukaan tällä korostettiin Olavin olevan taivaallisen vallan omaava kuningaspyhimys; Kristuksen ruumiin hallussapito alleviivasi hänen voimiaan. Ehtoollisastian kannatteleminen voi nähdä myös tuovan esille ylipäänsä myöhäiskeskiajalla korostunutta Kristuksen ruumiiseen keskittyntä hartautta, joka vaikutti kuva-aiheiden ikonografiaan ja loi uusia, kuten pieta-kuvat tai Gregoriuksen messu-aiheen.

Uvilan veistoksen ympärillä on oletettavasti ollut kaappi, jonka ovissa tiedetään 1700-luvun alusta olevan kirjoituksen perusteella olleen Olavin legenda kuvaavia maalauksia. Kuten aiempi tutkimus kertoo, näissä oli kuvattuna muun muassa Olavin purjehdus, jonka aikana hän tapaa sotaisia peikkoja. Vaikka emme voikaan absoluuttisesti tietää, että mainitut ovet ovat kuuluneet juuri tätä pyhimysveistosta ympäröineeseen kaappiin, on tämä kuitenkin enemmän kuin todennäköistä. Knuutila on tulkinnut toisin ja luettellout Ulvilan kohdalle sekä säilyneen veistoksen että erikseen maalaukset ja pyhimyskaapin. Nyt

lukija saa taulukosta sen käsityksen, että ”Olavi-taidetta” on Ulvilassa ollut kolme eri esinettä.

Knuutila toteaa Pyhää Olavia tutkitun runsaasti (s. 55), mutta erottaa itsensä näistä mainitsemalla, ettei kirjoittajan teoksen kaltaista kokonaisnäkemykseen pyrkivää lähestymistapaa ole muissa julkaisuissa. Tämä pitää paikkansa suomalaisen tutkimuksen osalta, mutta esimerkiksi ruotsalaisen taidehistorioitsijan Anne Lidénin mittava Pyhän Olavin kuvauksia, kulttia ja liturgiaa koskeva väitöstutkimus ilmestyi vuonna 1999. Tämä saa kysymään, mikä lopulta on kokonaisnäkemys? Myös Knuutila on rajannut tutkimuksensa tiettyyn aineistoon eli kirkkorakennuksen piiriin, ja tätä aineistoa tutkitaan vain tietyistä näkökulmista katsoen. Lidénin teosta voi mielestäni yhtä lailla pitää kokonaisnäkemysnä siinä valitulla rajauksella, ja se olisi ansainnut tulla johdannossa erikseen nimetyksi varsinkin kun siihen usein myös viitataan. Ylipäänsä lyhyt aiheen tutkimushistoriallinen katsaus olisi ollut kiintoisaa, etenkin kun kirjoittaja sen selvästi erittäin hyvin tuntee.

Knuutila kaipaa samanlaista levinneisyyttä systemaattisesti tarkastelevaa pyhimystutkimusta kuin hänen omansa voidakseen tehdä vertailevaa tutkimusta. Pyhimyksiä ja heidän suosiotaan tutkittaessa on kuitenkin olemassa paljon eri tutkimuksellisia vaihtoehtoja, ja olisi poikkeuksellista jos kaksi, saati useampi tutkija valitsisi täsmälleen saman näkökulman ja metodologian. Vaikka numeerista vertailua eri tutkimusten tulosten välillä ei voikaan tehdä Knuutilan toivomalla tarkkuudella, joustavampi tieteellinen dialogi muiden pyhimystutkimusten kanssa olisi rikastuttanut käsittelyä.

Koska kirkkorakennukset ovat tutkimuksessa keskeisessä osassa, on Knuutila ammentanut runsaasti dosentti Markus Hiekkasen keskiajan kivikirkkoja käsittelevistä

tutkimuksista. Tämä tuodaan anteliaasti esipuheessakin julki. Myös kuvamateriaali on paljon Hiekkasen kameran välittämää. Hiekkasen vaikutus näyttäytyy toisinaan aavistuksen turhana rakennusteknisenä ja -historiallisena tarkkuutena käsillä olevan tutkimuksen etsimiin kysymyksiin nähden.

Knuutila kirjoittaa selkeää ja huolellista kieltä. Kirja on detaljitarakkuudessaan vaikuttava, mutta lukijalle melko työläs rakenteensa puolesta: taulukot ja niiden selitykset olisivat käsitykseni mukaan toimineet paremmin tutkimuksen liitteinä. Tutkimuksen viimeinen kokoava luku ja sen hyvin toimiva tiivistelmä ovatkin lukijalle suureksi hyödyksi, kuten myös luvut päätävät yhteenvedot.

Kuvaluettelo on liitetty lähteisiin. Siinä on numeroituna myös ”kuvat”, joita ei ole olemassa, toisin sanottuna ne visuaalis-materiaaliset teokset, joista on jäänyt vain kirjallisia lähteitä. Niiden paikka kuvaluettelossa on kuitenkin hieman harhaanjohtava, varsinkin kun nämä kadonneet teokset mainitaan jo kertaalleen ”Olavi-taidetta” luettelovissa taulukossa.

Knuutilan Pyhä Olavin kanssa kulkema pitkä tutkimustaival, jonka merkityksellisyys kirjoittajalle tulee esipuheessa kauniisti esille, on saanut arvoisensa lopputuloksen. Aiheeseensa paneutunut tutkimus selvittää, kuinka Olavin kultti leviämisen Suomen alueelle 1200-luvun alusta lähtien oli kolmivaiheinen ja yhteydessä ruotsalaiseen siirtolaisuuteen. Pyhän Olavin opetettiin suojelevan hallitsevaa poliittista eliittiä ja sen sotajoukkoja, maanviljelijöitä ja kauppiaita, joiden välityksellä kultti siten levisi kaikille asutetuille seuduille nykyisen Suomen alueella. Pahan vastustaminen oli Pyhän Olavin keskeinen hengellinen tehtävä, ja tätä sovellettiin Knuutilan mukaan laajasti kristinuskon juurruttamisessa ja vallan vakiinnuttamisessa: Pyhä Olavi oli muistutus

siitä kirkollisesta opetuksesta, että Jumala antaa yhteiskunnallisen vallan hallitsijoille.

– ELINA RASÄNEN

Rikas keskiaika

Kirsi Salonen: Synti ja sovitus, rikos ja rangaistus. Suomalaisen rikkomuksista keskiajalla. SKS, Historiallisia tutkimuksia 249, 2009. 337 s.

Keskiajan suomalainen mies tai nainen velvoitettiin tunnustamaan syntinsä rippi-isälle vähintään keran vuodessa. Pappi kuunteli, kyseleli tarkentavia kysymyksiä, määräsi tarvittavat katumusharjoitukset ja lopulta julisti synnit anteeksi. Näin ihminen vapautui mieltään painavista asioista. Pappi ei saanut kertoa kenellekään ihmisten synneistä, ja myös katumusharjoitukset oli määrättävä niin, etteivät muut tajuaisi tuon ihmisen tekemän nyt katumusharjoituksia jonkin synnin vuoksi. Kuulostaa varsin hienotunteiselta.

Mutta jos kyseessä oli maallinen oikeus ja esimerkiksi varkaustapaus, tilanne oli tyystin toinen. Tapaus käsiteltiin julkisesti, ja lukuisen varkaudesta syytettyjen ihmisten nimi ja kohtalo on luettavissa säilyneiden keskiaikaisten dokumenttien sivuilta. Maininnat ovat lyhyitä mutta paljon puhuvia: heinäkuussa 1477 Martin Jensson tuomittiin hirtettäväksi, koska hän oli varastanut Ingwar Diecknin lehmän. Lähteestä kävi ilmi, että tuomittu tunsikin rangaistuksen hyvin entuudestaan; hän toimi Turussa pyövelinä. Korppoossa syntynyt piika Kadrin puolestaan tuomittiin elävältä haudattavaksi 1488, koska hän oli varastanut isännältään Hans Ullfilta 16 markkaa. Piika

Kadrinin rikosta pidettiin erityisen raskauttavana, koska hän oli varastanut omalta isännältään ja näin rikkonut rauhanvaloja vastaan.

Näistä esimerkeistä käy ilmi kaksi eroa: ensinnäkin, hengellisen ja maallisen vallan käytännöt olivat kovin erilaiset. Toiseksi sukupuoli vaikutti rangaistuksen sisältöön ja muotoon. Miesten kuolemantuomio pantiin yleensä käytäntöön hirttämällä, kun taas naiset joko teloitettiin miekalla tai haudattiin elävältä. Lisäksi jos naisella oli pieniä lapsia, hänen rangaistuksensa saatiin muuttaa esimerkiksi raipparangaistukseksi.

Mutta oliko tilanne todella näin jyrkästi kahtiajakautunut? Kirkonmiesten kourista pääsi kuin koira veräjänraosta, kun taas maallisen oikeuden käsittelyssä kävi yleensä todella huonosti? Kysymykseen ei ole olemassa yksiselitteistä vastausta. Mutta Kirsi Salosen kirja synnistä, sovituksesta, rikoksesta ja rangaistuksesta tarjoaa kysymykseen seikkaperäisimmän suomen kielellä kirjoitetun vastauksen.

Teoksen kaksi ensimmäistä päälukua selvittävät maallisen ja kirkollisen oikeusjärjestelmän historian ja toimintaperiaatteet keskiajan Suomessa. Tekijä toteaa, että nämä luvut eivät sisällä varsinaisesti uutta, vaan ne perustuvat aiempaan tutkimukseen. Tämä lieene aivan totta, mutta Salonen on tehnyt kuitenkin suuren työn koottaessaan hajallaan lukuisissa erikielissä tutkimuksissa olevat tiedot napakaksi suomenkieliseksi tekstiksi. Suuri osa lähteistä ja tutkimuksista on ruotsin kielellä, eivätkä käytetyt termit aukea tavalliselle lukijalle – tai keskiajan tutkijallekaan – helposti. Salosen kirjasta käy esimerkiksi selväksi, mitä tarkoittavat käsitteet ”kaari” tai ”rauhanvala”. On kiitettävää, että myös sanojen ruotsinkieliset vertiot kerrotaan; se nimittäin helpottaa aiheesta innostuvia ymmärtä-

mään paremmin ruotsinkielistä tutkimusta ja lähdeaineistoa.

Kolmessa seuraavassa pääluvussa keskitytään kirkon sielunhoidolliseen oikeusjärjestelmään, syntiin ja sovitukseen käsitteinä sekä paavilliseen penitentiariaattiin, katolisen kirkon korkeimpaan sielunhoidolliseen laitokseen. Lisäksi paneudutaan siihen, miten suomalaiset osasivat luovia kolmessa erityyppisessä oikeusjärjestelmässä: maallisen ja kirkollisen järjestelmän puitteissa, joista viimeksi mainittu jakaantui vielä kahteen eri osaan eli viralliseen oikeuslaitokseen, jonka tehtävänä oli rangaista rikoksiin syyllistyneitä kristittyjä, ja sielunhoidolliseen järjestelmään, joka keskittyi johdattamaan katuvat syntiset vähemmän synnittömään elämään. Lähteinä käytetään kirkollisia ja maallisia lakeja sekä näiden käytäntöön panemisen seurauksena syntyneitä asiakirjoja.

Kirkollisen oikeuslaitoksen piiriin kuuluivat kaikki papiston tekemät rikokset, koska katsottiin, että papin voi tuomita vain toinen pappi. Lisäksi kirkollisen tarkastelun piiriin kuuluivat kaikki yhtä hyvin maallikkojen kuin pappien rikkomukset, jotka liittyivät jotenkin kirkkoon itseensä, sen dogmeihin tai uskonharjoittamiseen. Tällaisia olivat esimerkiksi vääräntäminen, harhaoppi, henkirikos, tuhopoltto, kiristys, aviorikos, varkaus ja noituus. Kirkollisen tuomioistuimen rangaistukset olivat yleensä vain sakkorangaistuksia. Toisin kuin maallisella oikeudella sillä ei ollut oikeutta määrätä kuoleman- tai ruumiinrangaistuksia.

Paavillisessa penitentiariaatissa käsiteltiin anomukset, joiden lähettäjät olivat syyllistyneet synteihin, joista edes piispa ei voinut antaa synninpäästöä. Tällaisia erikoistapauksia oli lukuisia, ja varsinkin 1400-luvulta lähtien paavillisen penitentiariaatin virkamiehillä piti kiirettä. Koska rippisalaisuus on ehdoton, rekistereihin on koottu ainoastaan tapaukset, jotka eivät

kuulu rippisalaisuuden piiriin. Ihmiset kääntyivät penitentiariaatin puoleen ehkäistäkseen syntejä ennalta esimerkiksi tapauksissa, joissa avioaineköivien välillä oli kirkkolain mukaan virallinen avioeste. Näitä esteitä oli esimerkiksi neljännen polveen ulottuva sukulaisuussuhde tai kummisuhde. Penitentiariaatti myönsi 35 suomalaiselle avioliittoon liittyvän erioikeuden. Väkivaltaan syyllistynyt pappi tuli automaattisesti ekskommunikoiduksi, toisin sanoen erotetuksi kirkon ehtoollisyydestä ja tarvitsi näin ollen penitentiariaatin palveluksia. Samoin maallikonkin oli käännettävä paavillisen oikeusistuimen puoleen vuodesta 1139 lähtien, mikäli oli syyllistynyt vakavaan väkivaltaan pappia kohtaan tai jopa tappanut papin.

Paavillisen kuurian katumusjärjestelmän luo johtivat myös selibaattirikkomukset, kirkollisten valojen ja lupausten noudattamatta jättäminen tai jos joku toimitti sakramenteja ja otti vastaan synnintunnustuksia ilman paikallisen kirkkoherran lupaa. Valtuuksien ylittäjiä olivat usein kerjäläisveljestykseen kuuluvat papit, jotka olivat esimerkiksi vihkineet ihmisiä avioliittoon kysymättä lupaa kirkkoheralta. Muutamissa tapauksissa anojat pyysivät erityislupaa aviottoman syntyperänsä vuoksi. Kirkkolain mukaan avioliiton ulkopuolella syntyneet pojat eivät kelvanneet papeiksi. Paradoksaalista kyllä, monet näistä erivapauden anojista olivat pappien aviottomia lapsia. He saivat penitentiariaatista luvan ryhtyä papeiksi, ja näin voidaan todeta pappisuuden silloin tällöin periytyneen isältä pojalle, selibaattisäännöstä huolimatta. Lyhyesti ilmaistuna penitentiariaatin tehtävänä oli ”vapauttaa katuvat kristityt synnin taakasta ja kirkonkirouksesta tai toisaalta antaa kristityille lupa toimia kirkon määräyksiä vastaan hyvällä omallatunnonla.” Paavillinen kuuria auttoi anojia laatimaan hakemukset oikeaan

muotoon tarjoamalla heille *prokuraattoria* avuksi. Tämä tunsu käytännöt ja vaaditut sanamuodot tarkkaan. Oikein laadittu anomus yleensä meni myös läpi ylemmissä asteissa.

Salosen kirjasta käy hyvin selville, että kirkollisen ja maallisen oikeusjärjestelmän päällekkäisyys aiheutti joskus jopa kirkollisen oikeusjärjestelmän hyväksikäyttöä, sillä samasta rikkomuksesta ei yleensä voinut määrätä rangaistusta kuin yhdessä oikeusistuimessa. Periaatteessa työnjako maallisen ja kirkollisen laitoksen välillä oli seuraava: maallisen piiriin kuuluivat henkirikokset, väkivaltarikokset, varkaudet ja omaisuus- ja maakiistat. Kirkollinen oikeus kattoi kirkon normeja vastaan tehtyjä rikkomuksia olivat ne sitten pyhäpäivärikkomuksia, kirkkokurin rikkomuksia tai seksiin liittyviä syntejä. Oikeuskäytäntöihin tuo aimo anoksen sekavuutta se, että käytännössä kaikki maallisen lain piiriin kuuluvat rikkomukset olivat kirkon näkökulmasta syntejä ja siten kuuluivat myös sen vastuupiiriin.

Kirjassa esitellään seikkaperäisesti, millaisiin rikoksiin suomalaiset tyypillisesti näyttivät syyllistyneen. Varkaudet ja väkivaltarikokset olivat yleisimpiä. Salonen saa tiristettyä usein varsin niukoista lähteistä monipuolisen kuvan etenkin 1400-luvun suomalaisten keskinäisistä suhteista. Näyttää selvältä, että vaikka paavi oli Pohjolasta katsottuna kaukana, hän pystyi koneistonsa avulla tukemaan vallassa olevia suomalaisia piispoja, niin etteivät alemman papiston edustajat päässeet niskaan päälle.

Lopuksi on mainittava kahdesta kauneusvirheestä kokonaisuutena hienossa kirjassa. Kirjassa puhutaan pyhimysten palvonnasta (s. 95), tilalla pitäisi olla pyhimysten kunnioitus, koska palvonta on varattu vain Jumalalle. Toinen lipsahdus liittyy sanaan Kangasala (s. 284). Margit Pedersdotter ei ole

kotoisin Kangasalalta, vaan Kangasalta. Vanhan tamperelaisen pitäisi tämä knoppi tietää. Lopuksi voi vain onnitella tekijää mainiosta kirjasta. Salonen on kypsyttellyt aihepiiriin liittyviä asioita noin vuosikymmenen ajan ja julkaissut aiheesta useilla eri kielillä. Syvä perehtyneisyys aiheeseen näkyy käsillä olevassa kirjassa yhtäältä selkeytenä ja toisaalta seikkaperäisyytenä.

– PÄIVI SALMESVUORI

Naantalin luostarin kulttuuriperintö

Eva Ahl-Waris: Historiebruk kring Nådendal och den komemorativa anatomin av klostrets minnesplats. Societas Sanctae Birgittae, Helsingfors & Vadstena, 2010). 328 s.

Eva Ahl-Waroksen väitöskirja liittyy kulttuuriperinnön aatehistorian tutkimukseen, ja hänen tavoitteenaan on tutkia muistelukulttuuria historian käyttönä Naantalin luostarin tapauksessa. Keskeisin tutkimusongelma on muotoiltu seuraavasti: ”Millaisten historian käytön piirteiden voi havaita liittyvän Naantalin luostarin jäänteisiin 1800- ja 1900-luvulla?” Tämän lisäksi esitetään runsaasti tarkentavia kysymyksiä historian käytön käytänteistä, toimijoista, henkilökohtaisista ja kollektiivisista intresseistä sekä niiden yhteyttymisestä nationalismiin, paikallisuuteen ja muihin identiteettiä luoviin prosesseihin.

Väitöskirja puolustaa kahta teesiä. Ensimmäisen mukaan Naantalin luostarin jäänteet on esitetty ja

ne ovat saaneet merkityksensä ”poliittisena sillanpääasemana länteen”; ikään kuin länteen suuntautuneen historianäkemyksen, tuhatvuotisen kristillisen oppitradition ja yleisesti ruotsinmyönteisyyden symbolina. Tämän vastakohdaksi asetuu Suomen muinaislinnoja kohtaan tunnettu kiinnostus, mikä liitetään sotaisempaan ja fenomenaaniseen historiakäsitykseen.

Luostarijäänteiden elinkaarta kulttuuriperintönä dekonstruoidaan metodologisesti kolmiportaisella mallilla: ensiksi tutkitaan, kuinka kronikoitsijat, historioitsijat ja tieteelliset seurat loivat ja visualisoivat muistelupaikat ja kuinka ne jo varhain suhteutettiin Suomen historiaan ja yleiseen kansallistamisprosessiin; toiseksi sitä, kuinka paikka sai oman muistelukulttuurinsa ja kuinka siitä tuli historian käytön ja keksittyjen perinteiden (*invented traditions*) areena; ja lopuksi tutkitaan, kuinka perinteitä vietiin eteenpäin riemujuhlien vietoilla ja muilla muistelukäytännöillä. Tutkittu ajanjakso on huomattavan pitkä, 1600-luvun kirjoituksista nykyajan muumimaahan, joten kyseessä on *longue durée* -tutkimus. Empiirisesti ja analyttisesti pääpaino on kuitenkin ajanjaksossa 1860–1950 ja erityisesti sotien välisessä ajassa.

Lähestymistapa on sekä tieteenhistoriallinen että aatehistoriallinen laajassa merkityksessä. Niin akateemisia tutkijoita kuin muita luostarin jäänteistä kiinnostuneita henkilöitä sisältyy tutkimuksen henkilögalleriaan. Lavea lähestymistapa on edellytys historian käytön tutkimukselle, sillä historian käyttö oli usein julkista ja sitä harjoittivat erityyppiset toimijat pikemminkin vuorovaikutteisella kuin johdonmukaisella tavalla.

Suuret riemujuhlat, joilla oli enemmän tai vähemmän selvä yhteys Naantaliin, käsitellään omassa luvussaan. Huomiota saavat erityisesti Naantalin 500-vuotisjuhla 1943, kaupungin 550-vuotisjuhla

1993 sekä Pyhän Birgitan syntymän 700-vuotisjuhla 2003. Ehkä Naantalin muistojuhlilla on ollut erityistä merkitystä juuri kriisiaikoina? Näin Ahl-Waris ainakin esittää.

Tutkimus on asetettu hyvin laajaan viitekehykseen. Kolmena rinnakkaisena teemana seurataan muinaistutkimuksen ja muinaismuistojen hoidon institutionalisointia ja ammatillistumista, yleisempää poliittista kehitystä sekä Pyhän Birgittaan ja birgittalaisuuteen liittyvää uskonnollista toimeliaisuutta tutkittuna aikakautena. Laaja konteksti on kieltämättä tutkimuksen vauhuu. Se on kuitenkin jossain paikoin niin laaja, että lukija miettii toisinaan, mikä on tutkimuksen pääkohde.

Empiirinen aineisto on myös laaja ja todistaa korkealle asetetuista tavoitteista. Arkistomateriaalia ei ole hankittu vain Suomen arkistoista vaan myös Ruotsista ja Virosta, koska vertailuja tehdään Piritan ja Vadstenan suhteen. Tutkimuksessa on käytetty aikaisemmin hyödyntämätöntä materiaalia kuten kirjekokoelmia, puheita ja käsikirjoituksia. Tämän lisäksi on hyödynnetty suurta määrää julkaistua aineistoa kuten tietokirjallisuutta ja päivälehtiä. Vaikutelmaksi jääkin, että väitöskirja perustuu luotettavaan perustutkimukseen ja että lähdeaineistoja on käsitelty asiaankuuluvalla lähdekriittisellä terävyydellä. Väitöskirjassa on useita kuvia, jotka toimivat myös lähdemateriaalina. Myös maiseimat eli itse paikat on otettu huomioon, mikä on harvinaista historianantutkimuksessa.

Väitöskirjan teoreettisena lähtökohtana on, että aineellinen ja henkinen kulttuuriperintö ei ole staattista tai annettua vaan muuttuvaa ja konstruoitua, ja siten sitä voidaan analysoida ja dekonstruoida samoin kuin muitakin kulttuurisia artefakteja. David Lowenthalin kulttuuriperinnön ja historian suhdetta käsittelevät tutkimukset ja Pierre Noran eronteko historian ja

kollektiivisen muistin välillä ovat tässä suhteessa olleet tärkeitä inspiraation lähteitä. Tutkija nostaa esille ja analysoi monia tunnettuja kulttuuriperinnön ja historian käytön tutkimuksessa käytettyjä analyttisiä käsitteitä. Muita käsitteitä on otettu usein lähitutkimusaloilta nationalismiin, alueiden, kotiseutumantiikan, etnisyyden ja identiteetin tutkimuksesta. Epätavallisempi mutta tässä yhteydessä hyvin oivallettu on Hannah Lewin käsite *commemorative anatomy*, joka viittaa tiettyyn alueeseen liittyvien muistelukultuuristen ilmenemisten kokonaisuuteen. Ahl-Waris käyttää sitä viitatessaan siihen historian kyllästämään muistelumaisemaan, joka Naantali nykyään on.

Ludwig Flecksin käsitettä ”ajatusyhteisö” käytetään myös mutta pikemminkin kuvailevasti kuin analyttisesti. Ensiksi paljastetaan ”liberaalifennomaaninen ajatusyhteisö”, johon kuuluivat esimerkiksi historioitsija Sven Gabriel Elmgren ja arkeologi Reinhold Hausen. Tämän yhteisön käsityksen mukaan Naantali oli osa ”kansallisen historian kertomusta”. Sitä seurasi arkeologi Juhani Rinteen, museomies Julius Finnbergin ja yrittäjä Amos Andersonin ajatusyhteisö, jonka päämääränä oli rakentaa Naantalin luostarin muistosta suomalaisen Vadstena. Vastaaviin sodan jälkeisiin ajatusyhteisöihin ei viitata, mutta kohtuudella sellaisen voisi kuvitella, ja mahdollisesti Ahl-Waroksen yhdeksi sen jäsenistä.

Tutkimuksen teoreettinen panos on vaikuttava ja osaksi innovatiivinen. Ahl-Waris luo jopa uuden käsitteen ”arkeologian käyttö”, joka ansaitsee laajempaa huomiota. Hyvin ilmeistä kuitenkin on, että useat käytetyistä käsitteistä ovat enemmän tai vähemmän päällekkäisiä, mikä tekee lukemisesta paikoin hankalaa. Merkitysvaihteita ei ole kovin helppo huomata osittain siksi, että tutkijat käyttävät käsitteitä eri tavoin ja vaikuttavat

myös olevan jonkin verran erimielisiä historiografisista kysymyksistä. Useilla käsitteillä ja teorioilla, kuten kuvitellut yhteisöt, ajatusyhteisö ja ryhmätason käyttäytyminen, pyritään tuomaan esiin kollektiivisia tai julkisia prosesseja. Tästä ei kuitenkaan näy paljoa väitöskirjassa. Keskiössä ovat poikkeuksetta yksittäiset toimijat silloinkin, kun heidät liitetään toisiinsa ja erilaisiin yhdistyksiin ja sosiaalisiin verkostoihin. Kävijäjoukkoja ei myöskään juuri oteta huomioon lukuun ottamatta vuoden 2003 juhlaa.

Väitöskirjan motoksi on kekseliäästi valittu lainaus Amos Andersonilta, jonka viestinä on, että ”menneisyyden kivet puhuvat”. Mutta kuten Ahl-Waris osoittaa asia ei ole näin yksinkertainen. Varmaankin voidaan ajatella, että kivet ikään kuin puhuvat selvää kieltään, mutta ne eivät puhu itsestään. Ne puhuvat sitä kieltä, mikä niille annetaan puhuttavaksi, ja se kieli on osittain poliittista ja usein vahvasti tunteenoimaista. Kivet ovat todistaneet Suomen historiallisesta siteestä milloin Ruotsiin milloin Euroopan historiaan ja ajoittain kansainväliseen birgittalaistraditioon. Niitä on käytetty sekä eksistentiaalisena voimanlähteenä väsyneille ja sureville sieluille että materialistisena matkailukohdeena. Kivet ovat pauhanneet monin eri äänin, mutta – kun kiinnostus jäänteitä kohtaan on vähentynyt – ne ovat olleet myös aivan hiljaa. Niiden merkitys paikallisessa ja kansallisessa kulttuuriperinnössä on muuttunut huomattavasti aikojen kuluessa.

Ahl-Waris on onnistunut osoittamaan tämän ja paljon muutakin poikkeuksellisen kunnianhimoisessa ja huolellisessa historianantutkimuksessaan. Väitöskirjan rikas sisältö on kieltämättä vauhuu, ja tekijän vaivannäkö on epäilemättä kannattanut. Työ epäilemättä sekä laajentaa että syventää Suomen keskiajan tutkimusta. Poliittisesti militanttimman ja fennomaanisesti

orientoituneen keskiaikakäsityksen rinnalle voidaan nyt asettaa hartaampi, pasifistisempi ja ruotsi-myönteisempi, ehkä myös feminis-tisempi näkökulma. Mutta väitös-kirjan laajuus on myös ongelma. Keskeisin kritiikkini kohdistuu siihen, että tekijä on ollut liiankin kunnianhimoinen: kysymyksen-asettelua olisi voinut rajoittaa, tutkittu ajanjakso olisi voinut olla lyhempi, analyttisten käsitteiden määrää olisi voinut rajoittaa, ja ennen kaikkea runsas ja yksityiskoh-tainen konteksti olisi voinut olla suppeampi. Tällöin esitystapa olisi mahdollisesti ollut vieläkin sel-keämpää ja työn historiografiset ansiot vielä suuremmat.

— CHRISTER NORDLUND

Ihme- kertomuksia arkielämässä

Sari Katajala-Peltomaa: Gender, Miracles, and Daily Life. The Evidence of Fourteenth-Century Canonization Process. Brepols, Turnhout 2009. 312 s.

Sari Katajala-Peltomaan väitöskirja on julkaistu Brepolsin sarjassa *History of Daily Life*. Aiheensa puolesta teos sopiikin sarjaan erin-omaisesti, sillä sen keskiössä ovat maallikoiden ihmekertomukset, jotka ovat säilyneet osana Herefordin piispan Thomas de Cantiluppen ja italialaisen Nicholas Tolentinolaisen kanonisaatioprosessin pöytäkirjoja 1300-luvun alkupuolelta. Näiden sinänsä arjesta poik-keavien tapahtumien kuvaukset toimivat rikkaana lähdeaineistona Katajala-Peltomaalle, joka pääsee niiden kautta tarkastelemaan yhteisön sukupuolittunutta roolija-

koa ja maallikoiden suhdetta pyhi-myksiin. Arjen historia ja tavallisten ihmisten kokemukset ovat keskiajantutkimuksessa viime aikoina esillä olleita trendejä, ja siten Katajala-Peltomaan väitöskirja heijastaa hyvin tutkimuksen uusimpia teemoja. Kanonisaatioprosessin pöytäkirjoja on myös ruvettu viime vuosikymmeninä arvostamaan uudella tavalla sosiaalishistorian lähdeaineistona, joka paljastaa lähiluvun kautta yksityiskohtia ihmisten arkielämästä ja yhteisöjen sisäisistä suhteista, rooleista ja arvoista.

Vaikka sukupuolen tuottaminen ja uusintaminen ovat Katajala-Peltomaan tarkastelun keskiössä, hän nostaa ansiokkaasti esiin myös muita todistajanlausuntoihin vaikuttaneita tekijöitä, kuten iän ja vaurauden. Näin hän kyseenalaistaa yksinkertaisen nais / mies -jaot-telun ja pyrkii monisyisempään lähestymistapaan. Monissa kohdin Katajala-Peltomaan lähdeaineisto antaakin materiaalia kiinnostaviin tulkintoihin, jotka eivät tue kleri-kaalisen, usein naisvihamielisen-kin, kirjallisuuden tarjoamaa kuvaa aikansa sukupuolirooleista. Näin kanonisaatiopöytäkirjat päästävät tutkijan lähemmäksi sitä todellista arkielämää, jota ihmiset keskiajalla elivät.

Ensimmäisessä luvussa Katajala-Peltomaa esittelee lähdeaineis-toaan ja sen luonnetta tuoden hyvin esiin ne tekijät, jotka vaikuttivat muistiinmerkittyjen ihmeiden valintaan. Kanonisaatioprosessia johtaneet kirkonmiehet kontrolloivat sitä, ketä haastateltiin ja mitä heiltä kysyttiin. Valintoihin vaikuttivat niin todistajan asema ja luotettavuus kuin kyseessä olleen ihmeen luonnekin. Haastatellut todistajat olivat ihmeiden kokijoita ja todistajia sekä näiden perheenjäseniä ja muita yhteisön jäseniä, jotka olivat tietoisia tapahtuneesta ihmeestä. Näin kullakin ihmeellä oli useita todistajia, joiden kertomukset saattoivat poiketa toisis-

taan. Katajala-Peltomaa näkee pyhimyksen puoleen kääntymisen tietoisena sosiaalisena strategiana, jota saatettiin hyödyntää arkielämän ongelmia kohdattaessa. Toisessa luvussa hän tarkastelee tätä uskonnollisen elämän osaa yhteisöllisenä toimintana, joka loi ja vahvisti sosiaalisia siteitä. Pyhimyksen puoleen kääntyminen saattoi tapahtua joko julkisessa tilassa tai yksityisesti kodin seinien sisällä tai siihen saattoi liittyä kirkon pyhässä tilassa suoritettua rituaalista toimintaa. Julkisen ja yksityisen tilan jaottelu ei kuitenkaan Katajala-Peltomaan mukaan ole lähdeaineistossa millään tavalla tiukkaan rajattua tai muuttumatonta, vaan se oli aina tilanteen mukaan neuvoteltavissa.

Seuraavassa luvussa Katajala-Peltomaa keskittyy ihmeen jälkeisiin pyhimykselle suunnattuihin kiitollisuudenosoituksiin, kuten pyhiinvaelluksiin, votiivilahjoihin ja katumusharjoituksiin. Nämä kiitollisuudenosoitukset olivat merkittävässä roolissa maallikon ja pyhimyksen välisessä suhteessa, mutta samalla ne olivat myös sosiaalisesti näkyviä tekoja, jotka vaikuttivat ihmeen kokijan asemaan yhteisös-sään. Käsitelleessään pyhiinvaelluksia Katajala-Peltomaa kyseenalaistaa Victor ja Edith Turnerin ajatuksen pyhiinvaelluksesta liminaalisena tilana. Katajala-Peltomaan lähdeaineiston valossa pyhiinvaellus näyttätty tyypillisenä strategiana, jonka avulla selvittiin arkielämän haasteista ja joka ennemminkin vahvisti yhteisöllisiä siteitä kuin asetti pyhiinvaeltajan liminaaliseen tilaan. Pyhiinvaelluksen kautta naiset saattoivat tuoda yksityisen huolenpitäjän roolinsa esiin ja saada sille julkisen vahvistuksen. Juuri tämän tapainen sosiaalisten tekijöiden ja yhteisön roolin korostaminen osana pyhimiyskulttia tekee Katajala-Peltomaan tutkimuksesta erityisen kiin-nostavan. Lisäksi huomion kiinnittäminen erityisesti sukupuoliroo-

leihin tarjoaa mahdollisuuksia kanonisaatiopöytäkirjojen tuoreeseen tulkintaan.

Neljäs luku esittelee ihmeiden muistamista keskittyen etenkin perheen sisäisiin rooleihin ja muistamisen sosiaaliseen ulottuvuuteen. Pyhimyksen kultin ja ihmeen muiston ylläpitäjänä etenkin naiset näyttävät saaneen keskeisen roolin monissa perheissä. Muisti ja muistaminen ovat viime vuosikymmeninä olleet historian tutkimuksessa paljon esillä, ja aiheesta on kirjoitettu jopa käyttäen samoja lähteitä kuin Katajala-Peltomaa. Siten olisi-kin ollut toivottavaa, että hän olisi käynyt enemmän keskustelua etenkin Robert Bartlettin ”Hirtetty mies” -teoksen kanssa.¹ Bartlettin vuonna 2004 ilmestynyt teos käsittelee samaista Thomas de Cantiluppen kanonisaatioprosessia. Muisti on keskeisessä roolissa myös Bartlettin teoksessa; hänen painopisteensä vain on laajemmassa yhteisössä ja koloniaalisessa Walesissa, kun sitä vastoin Katajala-Peltomaa valaisee tarkemmin perheiden sisäisiä suhteita.

Kirjansa johtopäätöksissä Katajala-Peltomaa korostaa sukupuoli-roolien tilannesidonaisuutta ja liikkuvuutta. Hänen tutkimukseensa nouseekin kiinnostavasti esiin myös miesten huolenpito jälkeläisistään erityisesti englantilaisessa talonpoikaisyhteisössä, kun taas italian urbaanimmassa ympäristössä isillä ei ollut vastaavaa hoivaroolia. Tutkimuksen lähdemateriaali on sikäli hyvin valittua, että se tarjoaa välähdyksiä pyhimyksen kulttia ylläpitäneiden perheiden ja yhteisöjen arkeen ja sisäisiin suhteisiin toisin kuin esimerkiksi pyhimyselämäkerrat. Katajala-Peltomaa viittaa ohimennen kirjallisten

mallien vaikutukseen todistajalauseuntoihin, mutta aiheetta olisi voinut pohtia syvemminkin, sillä on selvää että esimerkiksi juuri pyhimyselämäkertojen kaltaisella materiaalilla on kuitenkin ollut vaikutusta siihen, miten pyhimysten ihmeistä kerrottiin. Lisäksi olisi ollut toivottavaa, että kirjoittaja olisi valottanut tarkemmin lähdeaineistonsa valintaan ja rajaamiseen johdaneita seikkoja sekä sitä, millä tavoin Nicholaksen ja Thomasin kanonisaatiopöytäkirjat edustavat lajityyppeään. Joissakin kohdin kirjoittaja olisi myös voinut antaa lukijalle lähteistä sinänsä hyvin valittujen anekdoottien lisäksi hiukan tarkempaa tietoa siitä, kuinka usein kuvatut ilmiöt esiintyivät lähdeaineistossa sen sijaan, että hän vain toteaa näin olleen usein tai useimmiten (esim. s. 93).

Katajala-Peltomaan teos edustaa hyvin sitä suuntaa, johon keskiajantutkimuksessa ollaan menossa. Suurten poliittisten tapahtumien sijaan tutkimuksen keskiöön ovat nousemassa tavallisten ihmisten elämä ja tunteet. Kanonisaatiopöytäkirjat kuuluvat niihin lähteisiin, jotka on ikään kuin löydetty uudelleen, ja Katajala-Peltomaan tutkimuksen perusteella ne näyttävät erittäin hedelmälliseltä lähderyhmältä juuri tämänkaltaiseen tutkimukseen.

– KATJA RITARI

Oppaita keskiajan tutkimukseen

Keskiajan avain. Toim. Marko Lamberg, Anu Lahtinen ja Susanna Niiranen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1203. SKS, Helsinki 2009. 571 s.

Att studera medeltiden. Lena Roos. Studentlitteratur, Malmö 2008. 191 s.

Marko Lambergin, Anu Lahtisen ja Susanna Niirasen toimittama *Keskiajan avain* on ensimmäinen laaja-alainen suomeksi julkaistu käsikirja keskiajan tutkijoille. Kyseessä on alan oppihistoriaa, lähteitä, metodiikkaa ja aputieteitä käsittelevä perusteos, jollaista on kaivattu jo pitkään.

Keskiajan avain toimii keskiajasta kiinnostuneiden opiskelijoiden oppaana alan tutkimukseen, yliopisto-opetusta tukevana oppimateriaalina sekä muistinvirkistäjänä alalla jo toimiville tutkijoille. Teoksen näkökulmassa painottuu Suomen ja Pohjoismaiden historia.

Kirjan 34 pääluvussa kirjoittavat paneutuvat keskiajan historiankirjoitukseen ja muihin keskeisiin kirjallisuuden lajeihin, oikeushistoriallisiin asiakirjoihin, kirkollisiin lähteisiin, suullisen ja kirjallisen tradition väliseen suhteeseen, keskiajalta periytyviin arkeologisiin ja taidehistoriallisiin aineistoihin, paleografiaan, numismatiikkaan, heraldiikkaan ja sinettitutkimukseen sekä keskiajan latinan, kreikan ja kansankielten erityispiirteisiin. Käsitellyistä teemoista erityisesti muinaiskielten keskiaikaista kehitystä valottavat luvut ovat tärkeä lisä, sillä suomenkielisten kielioppien ja sanakirjojen puuttumisen lisäksi keskiajan kansankielten opetus maamme yliopistoissa on ollut vali-

1. Robert Bartlett (2004) *The Hanged Man*, Princeton University Press: Princeton. Suom. Hirtetty Mies. Kertomus ihmeestä, muistista ja kolonialismista keskiajalla, Gaudeamus, Helsinki 2006.

tettavan vähäistä. Tutkimuskielten hallintaa kohti ponnistelevalle aloittelevalle tutkijalle urakka on vähintäänkin haastava, ja kotimaisilla kielillä saatavilla olevat työvälineet kullannarvoisia.

Kirjan pääpaino on lähdeyyppien esittelyssä ja keskiajantutkimuksen metodologiassa. Artikkelien väliin on lisäksi sijoitettu yleisesityksiä, jotka toimivat johdantoina käsiteltäviin kokonaisuuksiin. Kirjassa toisiaan seuraavat yleis- ja erityisjaksot sopivat temaattisesti yhteen ja tuovat vaihtelua, mikä tekee sinänsä tiiliskivimäisen ja sisällöllisesti tiiviin järkkäleen lukemisesta miellyttävän kokemuksen. Lukijan yleiskuvan saamista teoksesta olisi kuitenkin helpottanut, jos sisällysluettelo olisi jäsenneilyt siten, että nämä keskenään sisällyttötiedon yksityiskohtaisuuden suhteen erilaiset artikkelivariantit olisi selkeästi eroteltu toisistaan.

Laajassa kokoomateoksessa tekstien tieteellinen laatu on usein epätasainen, ja tämä pätee myös *Keskiajan avaimien*. Uraauurtavan käsikirjan nootituksen soisi olevan viitseliästä ja alkuperäislähteisiin nojautuvaa, ja vaikka teoksen kirjoittajat ovat pääsääntöisesti näitä periaatteita pyrkineet noudattamaan, nootituksen tarkkuudessa on kirjoittajien välillä huomattavia eroja. Joissakin tapauksissa myös keskiaikaisen nimistön kirjoitusasu vaihtelee kirjoittajien välillä. Tämä on tavallinen keskiajantutkimukseen liittyvä piirre / ongelma, jonka ratkaisuja teos olisi hyvin voinut käsitellä.

Tekijöiden asiantuntemus edustaa kansallisen osaamisen kärkeä, ja erityisesti tapausanalyysien osalta tekstit tarjoavat myös etabloituneelle tutkijalle herkullisia pähkinöitä purtavaksi, joskin myös joitakin varsin perinteisiä tulkintoja on livahtanut joukkoon. Itse en esimerkiksi enää puhuisi ristiretkistä Suomeen ilman lainausmerkkejä termin ”ristiretki” ympärillä, oli kyseessä myytin tulkinta tai ei.

Teoksessa on muutamia harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta onnistuttu välttämään toistoa, mikä on edellyttänyt toimituskunnalta huomattavaa paneutumista tekstien väliseen dialogisuuteen. Kirjan ainoa turha osio on lyhyt yhteenvedo ”keskeisistä monimerkityksellisistä käsitteistä”, johon on hiukan sattumanvaraisen oloisesti koottu kirjassa käytettyä perustermistöä. Nämä olisi hyvin voinut sisällyttää indeksiin.

Keskiajan avaimen keskeinen ansio on myös monitieteisyyden korostaminen. Keskiajan kirjallisten yhteisöjen jäsenten tavoin myös nykyajasta käsin operoiva tutkija tarvitsee tuekseen tieteiden ja oppiaineiden rajoja ylittäviä asiantuntijaverkostoja, joiden yhteistoiminta rikastuttaa tutkimusta monin tavoin.

Teoksen ulkoasu on kaunis ja harkittu ja kuvitus ja liitteet hyvin valittuja.

Keskiajan avain on kunnianhimoinen yritys esitellä keskiajan tutkimuksen laajaa kenttää kattavasti yksien kansien välissä. Pitkälti tässä yrityksessä on myös onnistuttu. Kaiken kaikkiaan kyseessä on tietorikas, tärkeä ja tekijöidensä asiantuntemusta ja innostusta heijastava teos, joka osaltaan täyttää suomenkielisessä tutkimuskirjallisuudessa pitkään olleen ammottavan aukon.

Keskiajan avaimen tavoin myös Lena Roosin teos *Att studera medeltiden* on keskiajantutkimuksen opaskirja. Lähestymistavoiltaan, kohderyhmältään ja osittain myös käsiteltyjen teemojen osalta teokset ovat kuitenkin varsin erilaiset. Siinä missä *Keskiajan avain* on tarkoitettu käsikirjaksi tutkimuksen tekijöille, *Att studera medeltiden* on helppotajuinen yleisesitys lukijalle, jolla ei välttämättä ole lainkaan aiempia tietoja aihepiiristä eikä historianantutkimuksen metodologiasta ylipäätään. Teos toimii lyhyenä johdatuksena pohjoismaiseen keskiajantutkimukseen.

Roosin päämääränä on luoda vuoropuhelua akateemisen tutkimusperinteen ja populaarikulttuurin välille ja osaltaan helpottaa keskiaikaan liittyvän tieteellisen tiedon saatavuutta. Myös tässä teoksessa korostetaan keskiajantutkimuksen monitieteisyyttä ja tarvetta kulttuurienväliseen ajatustenvaihtoon. Kirjoittajan erikoisalan myötä kirjaan päätyneet esimerkit keskiajan juutalaisten ja islamilaisien yhteisöjen historiasta ja yhtymäkohdista sekä ristiretkiilikkeseen osallistuneista naisista ovat erityinen ansio.

Valittu näkökulma on kuitenkin ongelmallinen, sillä teos jää tasapainoilemaan akateemisuuden ja ei-akateemisuuden välimaastoon. Akateemiseksi oppikirjaksi teoksen metodinen ote on varsin kevyt, mutta toisaalta valittuja tapaustutkimuksia esitellään turhankin spesifisesti esimerkiksi satunnaisen roolipelaajan tarpeisiin. Kirjoittaja itse suosittelee tekstiään itsenäisen opiskelun ja keskiaikaa käsittelevien opintopiirien tueksi, mikä lieenee kylvöllinen käyttötarkoitus kirjalle. Ensimmäisen tai toisen vuoden perusopiskelijalle *Att studera medeltiden* tarjoaa helposti omaksuttavan katsauksen keskiajantutkimuksen perusteisiin.

Aiheen käsittely alkaa alan oppihistoriasta ja määritelmistä ja siirtyy sitten historianantutkimuksen menetelmiin, saatavilla oleviin keskiajan kirjallisiin ja ei-kirjallisiin lähdeyhmiin sekä näille ominaisiin erityispiirteisiin. Kirjoittaja pyrkii nostamaan esiin keskiajan lähde- materiaaliin liittyviä suuria linjoja ja selittämään tapaustutkimusten avulla kädestä pitäen, miten tutkijat tulkitsevat lähteitä. Oman lunksa saavat keskiajan arkeologian ja taidehistorian tutkimus.

Esimerkkien avulla Roos analysoi historianantutkimuksen tavoitteita eri konteksteissa ja pohtii keskiajantutkimuksen ajankohtaisia ilmiöitä, sukupuolentutkimusta, valtakulttuurin ja vähemmistöjen

välistä suhdetta, kulttuurien kohtaamista ja arjen historiaa ja lopettaa tarkastelun keskiajan näkyvyyteen nykymediassa. Keskiaikaan sijoittuvien kaupallisten elokuvien analyysi tuo esille sen monitieteisyyteen eittämättä liittyvän dilemman, että kukaan ei ole profeetta kuin omalla maallaan, jos sielläkään. Elokuvien osalta kirjaan olisi voinut liittää vaikkapa tietoruutuna mediatutkijan näkemyksen keskiaikaan sijoitetuista elokuvista.

Teos pyrkii tarjoamaan konkreettisia apuvälineitä keskiajan lähteiden äärelle pääsyyn, ja erityisesti tutkimusta tukevia sähköisiä kanavia on käsitelty runsaasti. Keskeisten digitaalisten lähdeaineistojen lisäksi Roos listaa ne akateemiset verkostot, kausijulkaisut, kansainväliset konferenssit ja tutkijakoulut, joista aloittelevan keskiajantutkijan on vähintään syytä olla tietoinen. Vaikka kirjaan sisällytetyt nettilinkit auttamatta vanhenevat kirjaa nopeammin, ovat ne silti tervehdellut lisää perinteisiin metodikirjoihin: jos tietää mitä etsiä, on ylipäätään mahdollista ryhtyä jäljittämään tietoa.

Nettilähteiden heikkouksista ja vahvuuksista, keskinäisestä riippuvuudesta, tiedollisesta hierarkiasta ja valintaperusteista olisi kuitenkin ollut hyvä käydä kriittistä keskustelua erityisesti ottaen huomioon sen, että kirja on suunnattu myös sellaisille lukijoille, jotka ensimmäistä kertaa tutustuvat lähdekritiikkiin käsitteeseen. Lähdevitteitä kirjassa ei ole, mutta bibliografia sisältää lukukohtaisen lähde- ja kirjallisuusluettelon sekä aihepiiriin liittyvät sähköiset aineistot.

Att studera medeltiden muistuttaa jokaisen tutkijan vastuusta tieteellisen tiedon popularisoinnista ja levittäjänä. Tähän näkemykseen voi lämpimästi yhtyä.

– SINI KANGAS

Vankka tutkimus 1800-luvun lopun maaseutuyhteisön seksuaalisuudesta ja sen kontrollista

Pasi Saarimäki: Naimisen normit, käytännöt ja konfliktit. Esiaviollinen ja aviollinen seksuaalisuus 1800-luvun lopun keskisuomalaisella maaseudulla. Jyväskylä studies in humanities 138. Jyväskylän yliopisto 2010. 260 s. + 31 liitesivua.

Historiantutkija ei voine ottaa montakaan jännittävämpää kohdetta tutkittavakseen kuin seksuaalisuuden historia. Se on tärkeä mutta vaikea aihe. Tutkimustaakka on raskas. Tutkija joutuu alistumaan siihen, että käytettävissä olevat historialliset kirjalliset ja kuvalliset lähteet, ainakin nyt kohteena olleena aikakautena, kertovat asiasta vain vähän tai vain välillisesti, osin viitteellisesti tai harhaanjohtavasti ja useimmiten tyystin vaieten. Seksuaalisuus on koettu intiimiksi alueeksi, tabuksi, jota on harvoin tuotu julkisuuteen. Yleensä vain seksuaalinormien rikokset on kirjattu muistiin. Kuitenkaan ei liene tutkimusala, josta niin monet ovat rakentaneet vahvoja väitteitä, huikeita yleistyksiä ja kattavia tulkintoja pelkän pehmeän ja ohuen lähdeaineiston varaan, asioita ja ilmiöitä kepeästi yhdistellen.

On heti todettava, ettei Pasi Saarimäen väitöskirjatutkimus kuulu tähän joukkoon. Se on huolellisesti konstruoitu ja uskottavasti argumentoitu tutkimus, joka pe-

rustuu riittäväan lähdeaineistoon ja nojautuu tiukasti vain ja ainoastaan empiirisen aineistoon. Se on poikkeuksellinen sanan parhaassa merkityksessä yhdistäessään oikeushistorian, sosiaalishistorian, väestötieteen, kirkkohistorian ja antropologian lähestymistapoja ja käsitteitä. Saarimäki ei osallistu seksuaalisuuden historiaa koskeviin laajoihin teoreettisiin keskusteluihin. Hän ei pyri rakentamaan kokonaiskuvaa seksuaalisuuden monivaihteisesta maailmasta yleensä tai 1800-luvun lopun suomalaisessa maalaisyhteisössä erityisesti. Tutkimus on rajattu tarkasti kohteensa, aikakautensa ja paikansa suhteen. Jossain määrin tämä ”kapeus” on myös työn puute ja ongelma.

Saarimäen työ liittyy sosiaali-, oikeus-, kirkko-, väestö- ja perhehistorian tutkimustraditioihin ja on aidosti monitieteellinen. Hän pyrkii tarkastelemaan sitä, miten sallittu ja kielletty seksuaalisuus määrittävi 1800-luvun lopulla kolmessa maaseutupitäjässä Keuruun käräjäkunnan alueella. Aihetta lähestytään kolmelta taholta: yhtaältä kontrollin, oikeus- ja kirkkolaitoksen asettamien kirjattujen normitusten ja oikeuskäytäntöjen näkökulmasta ja toisaalta paikallisyhteisöissä toteutuneiden, seksuaalisuuteen liittyneiden tekojen ja puheiden näkökulmasta. Kolmas taso on paikallisyhteisö, jonka määrittelemät seksuaalisuuskäsitykset, -tavat ja -normit vaikuttivat sekä virallisiin oikeuskäytäntöihin että yksilöiden suhtautumistapoihin ja käyttäytymismalleihin. Käräjät olivat foorumi ja näyttämö, jolla yhä uudestaan piirrettiin seksuaalikäyttäytymisen rajoja ja neuvoteltiin siitä mikä oli suotavaa ja kiellettyä, mikä hyväksyttävää ja tuomittua. Käräjillä mahdollisesti saatu sakkotuomio oli toki raskas kantaa. Kirkkoherran ripitys, ainakin julkisesti annettuna, oli nöyryyttävä. Mutta paikallisen yhteisön langettama tuomio, maineen menetys ja hal-

veksunta olivat vielä pelottavampi asia. Sen kanssa oli vaikea elää. Kolmiyhteys laki, tapa ja teko ja se, miten ne kytkettyivät toisiinsa aikakauden agraariyhteisössä, on tutkimuksen tärkeintä antia. Keskeisenä ”tuloksena” voidaan pitää myös sitä, miten seksuaalikäyttäytymisen sekä juridinen ja kirkollinen että yhteisöllinen kontrolli peilautuivat niin vahvasti avioliittoinstituutioon ja sen tukemiseen. Seksuaalinen käyttäytyminen oli hyväksyttävää (yhteisön näkökulmasta) tai ainakin siedettyä (tuomarin ja papin näkökulmasta), jos se johdatti avioliittoon tai tuki avioliittoinstituution olemassaoloa. Vastaavasti kaikki mikä vaaransi tai loukkasi avioliiton pyhyttä, oli ankarasti tuomittua sekä tuomarin, papin että yhteisön muiden jäsenien silmissä.

Miksi avioliitto oli niin pyhä instituutio? Toki se toi turvaa, ennustettavuutta ja vakautta yhteisön sosiaalisiin suhteisiin, ehkäisi häiriöitä ja konflikteja, mutta silti luki ja jäi odottamaan lisäpäätelmiä. Avioliittoinstituution monet keskeiset tehtävät talouden, työnjaon, turvallisuuden, lastenhoidon ja -kasvatuksen, aineellisen ja henkisen perinnön siirtämisen ja sosiaalistamisen ja kontrollin alueilla mainitaan työssä, mutta niiden merkitys oli jo vähentynyt. Yksilöt kytkettyivät yhteiskuntaan jo muidenkin sosiaalisten siteiden kautta. Oliko avioliittoinstituution vahvuus siinä, että se oli aidosti yhteisöjen itsensä tuottama ja ylläpitämä instituutio, jota valtio ja kirkko voimakkaasti tukivat omista intresseistään lähtien?

Saarimäen tutkimusaihe on ollut kansainvälisessä historian tutkimuksessa yhtenä keskeisenä alueena jo ainakin 1960-luvulta lähtien. Seksuaalisuudesta ja erityisesti seksuaalikäyttäytymisestä ja sen kontrollista on julkaistu sadoittain artikkeleita kaikilla niillä tutkimusaloilla, joita väitöskirja sivuaa. On hieman sääli, että tutkija ei ole

tähän kirjallisuuteen laajemmin perehtynyt. Kyse ei ole vain koko laajan alan tutkimuskentän hallittamisesta sinänsä, vaan siitä, että kansainväliset vertailut olisivat voineet syventää kysymyksenasettelua ja tuoda analyysiin uusia ulottuvuuksia. Suomalaisen ja muun pohjoismaisen alan tutkimuksen Saarimäki tuntee hyvin ja esittelee perusteellisesti. Tutkimus asettuu hyvin siihen suomalaisen historian tutkimuksen kenttään, jonka kohteena on ollut ihmisten arkielämä. Se tuo lisää tietämystä, oikoo eräitä harhakäsityksiä ja ainakin haastaa vahvasti monet totena pidetyt selitykset ja tulkinnat. Käyttämässä käsitteet kirjoittaja esittelee riittävän kattavasti. Tutkimus liikkuu niin monen tieteenalan alueella, ettei laajempi esittely ole tarpeen. Ainoastaan perhe- ja avioliittoinstituution pohdinta olisi voinut olla laajempi.

Tutkimuksen kysymyksenasettelua on hyvä tarkastella osana tutkimuksen kokonaisrakennetta. Jos historiallisen tutkimuksen kohteena on seksuaalisuus, aihetta voi oikeastaan tutkia vain kahta eri tietä. Toinen tie on käyttää suullista, sanallista, kuvallista tai esineellistä historiallista lähdeaineistoa. Toinen mahdollisuus avautuu kontrolliviranomaisten tuottamista aineistoista. Seksuaalikäyttäytymistä voi lukea kirkonkirjojen syntyneiden, avioituneiden ja ripitettyjen luetteloista. Montako aviotonta lasta syntyi? Kuluiko viikimiestä vähintään yhdeksän kuukautta siihen hetkeen, jolloin ensimmäinen lapsi syntyi? Keitä pappi nuhteli tai ripitti avioliiton ulkopuolisista seksuaalisuhteista? Jäikö rippikirjaan merkintöjä? Tilastollisesti merkitseviä tuloksia tulee paljon, mutta kysymyksiä herää sitäkin enemmän. Saarimäen – ja monen muun – valinta on ollut käyttää tuomioistuinten pöytäkirjoja pääasiallisena lähdeaineistona. Kyse on ns. kvalitatiivisesta oikeushistoriasta. Olennaista ei silloin ole

se, mikä oli totuus tai valhe. Oikeusprosessi kertoo, kuten Saarimäki toteaa, normien ja inhimillisten käytäntöjen yhteenlöymäyksestä. Ne heijastavat ennen kaikkea sitä, mitä yhteisössä on pidetty oikeana. Mutta oikeusprosessi voidaan myös nähdä näyttämönä, jossa osallistujat antavat lausuntojaan, todistuksiaan, tapahtumien kulusta. Oikeusprosessi itse ja nämä lausunnot paljastavat oman aikansa kulttuurisia ja valtakäytäntöihin liittyneitä rakenteita.¹ Ne kertovat aikansa ihmisten ajattelutavoista ja toimintamalleista, ympäröivän yhteiskunnan todellisuudesta.² Ne heijastavat oman aikansa maailmankatsomuksia ja uskomuksia.³ Tutkijan tehtävä on lukea ja tulkita pöytäkirjoja, katsoa ”ikkunasta aikakauden maailmaa”. Lopputuloksen onnistumisen määrittää se, kuinka kattavasti ja uskottavasti hän pystyy havaintonsa ja tulkintansa perustelemaan ja lukijansa vakuuttamaan.

Saarimäki rajaa hyvin tarkkaan tutkimuskohteensa. Viisaasti hän toteaa, että vain oikeudenkäyntikirjojen paljastama seksuaalisuuden maailma on se, mitä hän tutkii. Edelleen ns. normaalin heteroseksuaalisuuden kenttä on hänen tutkimuksellisen kiinnostuksensa kohteena. Ymmärrettävästi tutkimusaineisto ei voi olla laaja, koska analyyttinen kenttä edellyttää tutkimuksen kontekstin, ajan ja paikan tarkkaa haltuunottoa. Voidaan perustellusti kysyä, onko Keuruun

1. Juha Rajala (2004), *Kurittaja ja puukkosankareita: väkivalta ja sen kontrollointi Kannaksen rajaseudulla 1885–1917*. Helsinki, SKS, 44.
2. Alessandro Portelli (1991), *The death of Luigi Trastulli, and other stories: form and meaning in oral history*. Albany (NY): State University of New York Press, cop., 241–269.
3. Carlo Ginzburg (1996), *Johtolankoja: kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Helsinki: Gaudeamus, 156–164.

käräjäkunnan kolmen pitäjän otos 1800-luvun kahdelta viimeiseltä vuosikymmeneltä ”edustava”. Onko se vain erityistapaus ja onko vaarana tehdä liian laajoja yleistyksiä rajatun aineiston varassa. Tutki- ja pystyy osoittamaan, että aineisto antaa *tarpeeksi* kattavan kokonaiskuvan suomalaisen maaseudun seksuaalisuuden kontrollista. Mikään ei puhu sen puolesta, etteikö kuva olisi ainakin riittävän tarkka antamaan uskottavan *yleiskuvan* niistä mekanismeista, jotka ilmiöön vaikuttivat.

Saarimäen tutkimus kytkeytyy myös ajanmukaiseen mikrohistorialliseen tutkimussuuntaukseen. Siinä kohde valitaan tarkasti ja rajatusti, ja ns. pienten ihmisten arkipäivän teot saavat suuren merkityksen, kun niitä peilataan suuriin, yleisiin linjoihin ja etsitään poikkeavuuksia ja epätyypillisyyksiä. Mikroa on vaikea ymmärtää ottamatta käyttöön vanhaa yhteisö-käsitettä, joka ui kuin varkain mukaan uuteen tutkimukseen. Näin jo uinahtaneet termit *Gemeinschaft / Gesellschaft* tai mekaaninen vs. orgaaninen solidaarisuus ovat syntyneet uudesti vaikkapa sosiaalisen pääoman nimellä. Paikallisyhteisö on myös kirjoittajan työssä keskeisellä sijalla. Se on silta, jonka avulla yksittäisten ihmisten arkipäiväiset teot kytkeytyvät ja ovat tulkittavissa osiksi suurempia rakenteita ja prosesseja. Ne eivät ole missään nimessä vain niiden peilejä tai tuloksia, vaan niitä tuottavia ja muovaavia tekoja. Ongelmallista on, että yhteisö on tutkimuksissa usein vain musta aukko, loputon selittävä tekijä, joka otetaan annettuna, vaivautumatta purkamaan sitä ajallisesti ja paikallisesti osiinsa. Pahimmillaan se on romantisoitu, epähistoriallinen möhkäle, johon nykypäivää projisoimme. Epäilemättä käräjäprosessin tutkiminen on hyvä tapa purkaa yhteisöä; seksuaalisuus ainakin on yhteisön keskeinen ja kattava elementti. Koska paikallis-

yhteisö on Saarimäen työssä niin keskeisellä sijalla, sen käsitteellistä avaamista olisi toivonut enemmän.

Kysymyksenasettelu on onnistuttu tässä suhteessa suhteuttamaan ja rajaamaan ilmiön luonteeseen ja aineiston laatuun nähden sopivaksi. Tutkimuskehikko on laadittu huolellisesti ja se on kestävä. Analyysi, aineisto ja johtopäätökset ovat hyvässä suhteessa tutkimuskysymyksiin. Saarimäki on erittäin varovainen tekemään pitkälle meneviä päätelmiä tai uskaliaita yleistyksiä. Hiukan enemmän uskallusta olisi kaivannut ainakin tutkimuksen lopussa, jossa on tapana yleistää oman tutkimuksen tulokset laajempiin yhteyksiin. Tässä hän on hieman liiankin varovainen.

Huolellisen päättelyn jälkeen on hieman yllättävää, ettei Saarimäki pohdi käyttämiään metodeja paljonkaan. Hän kyllä analysoi sitä, miten yleisesti luotettavina todellisuuden heijastajina oikeudenkäyntipöytäkirjoja voidaan pitää ja kuinka tilastoaineistojen avulla ja kontekstioimalla niiden pohjalta tehtyjä päätelmiä voidaan tukea. Sen sijaan käyttämänsä yksittäisten tapausten sisällöllistä purkamista ja teemoittaista synteesiä hän esittelee valitettavan vähän. Tätä metodia, jota kutsutaan analyysiksi ja synteeksiksi, tai vaikkapa *Grounded Theory*-tyyppiseksi metodiksi, Saarimäki esittelee vain lyhyesti. Kirjoittaja olisi voinut käsitellä esimerkiksi metodiin liittyviä läpinäkyvyyden, kattavuuden, kyläisyyden ja ristiriitaisuuksien ongelmia ja niiden ratkaisutapoja. Liitetiedostossa oleva esimerkkitapaus ei paljoa metodista käsittelytapaa avaa. Itse analyysiluvuissa tekijä noudattaa kurinalaista päätelyä ja tarpeen vaatiessa nojaa tulkinnoissaan tilastollisiin aineistoihin ja vertaistutkimuksiin. Lopputulos on uskottava ja havainnollinen.

Työn analyysi etenee niin, että kertomuksesta rakentuu avioliiton rakentumis- ja hajoamisprosessi

alusta loppuun. Luvuissa 2–3 käsitellään nuorten seurustelutapoja ja osoitetaan, kuinka tiukasti ns. yöstelytraditio liittyi nuorten normaaliin kanssakäymiseen sekä pariutumisrituaaleihin ja kuinka nuorten esiaviollinen seksuaalinen seurustelu oli yhteisön piirissä sallittua, mikäli se tehtiin vakaassa avioitumistarkoituksessa. Toisin sanoen seurustelun tuli johtaa nuoren parin avioitumiseen. Yhteisö seurasi tarkasti sukupuolten välistä seurustelua ja asetti sille omat tiukat rajoituksensa. Niinpä talollisten ja piikojen väliet suhteet olivat tar- kan silmälläpidon alla, eikä yhteisö niitä hyväksynyt mikäli tulkitsi asiassa epäsuhteista yksipuolista vallankäyttöä. Luvussa neljä tarkastellaan aviottomien lasten syntymä ja aviottoman äidin asemaa yhteisössä. Aviottoman äidin asema oli periaatteessa heikko, mutta yhteisö osoitti tässä suhteessa pitkälle menevää ymmärrystä. Pelko yhteisön ulkopuolelle joutumisesta oli kuitenkin niin suuri, että raskaus pyrittiin usein salaamaan ja pahimmassa tapauksessa äiti surmasi oman lapsensa. Mikäli naiselle syntyi useampia lapsia, yhteisön paheksunta kasvoi ja syrjintä kärjistyi. Seuraavassa luvussa osoitetaan, että kirkko oli ennen kaikkea huolestunut avioliittoinstituution säilymisestä, ja siksi papit seurasivat tarkkaan liian pitkiä kihlausai-koja ja pyrkivät saattamaan erillään asuneet puoliset yhteen. Vanhat kirkon käyttämät häpeälliset ripittämiset olivat edelleen käytössä, vaikka lain henki ja tarkoitus olivatkin jo muuttumassa. Yksittäisten pappien toiminnassa oli tässä suhteessa suuria eroja. Vaikka seurakunta tuomitsi, rajoitti ja rankaisi, yhteisö saattoi osoittaa aviottomalle äidille pitkälle menevää ymmärrystä, jopa suojaa.

Luvussa kuusi tulee esille tutkimuksen kaikkein kiinnostavin osuus: kunnia, maine ja käräjät. Mikäli aviottoman lapsen isä ei suostunut elatusmaksujen maksa-

miseen, lapsen äiti saattoi kärjä-oikeuden avulla pakottaa lapsensa isä sovintoon. Käräjille haastaminen oli myös keino säilyttää maine yhteisön silmissä. Mikäli lapsi oli syntynyt valheellisten avioliittolu-pausten pohjalta ja nainen pystyi tämän oikeudessa osoittamaan, yhteisö suhtautui häneen huomattavan ymmärtäväisesti. Myös miesten näkökannalta yhteisön silmissä oli tärkeä säilyttää maine miehenä, joka huolehtii omista tekemisistään. Kärjäsalin oli siksi paitsi oikeuden ja rangaistusten antamisen ja saamisen kenttä myös julkinen foorumi, jossa saattoi puolustaa itseään ja mainettaan. Käräjillä saattoi köyhä ja huonokin puolustautua ja pelata. Tuomioistuimen, yhteisön ja yksilöiden välisen dynamiikan tutkimus on tässä luvussa erityisen ansiokasta. Luvussa seitsemän analysoidaan ehkä liiankin perusteellisesti oikeudellisia käytäntöjä, joista monet ovat jo alan aiemmista tutkimuksista tuttuja. Kiinnostavinta on siinäkin monin eri tavoin esiin nouseva avioliiton ”pyhyiden” käsitys, joka vielä 1800-luvun lopulla lävisti miltei koko yhteiskunnan.

Loppuluvussa kahdeksan kootaan tutkimuksen tulokset yhteen varsin lyhyesti. Tässä luvussa olisi ehdottomasti toivonut laajempaa kannanottoa aiempaan tutkimukseen ja tulosten suhteuttamista niihin. Mielenkiintoinen tulkinta voisi olla, että kun virallinen oikeuskoneisto alkoi antaa yhä enemmän sijaa ihmisten yksilöllisille valinnoille ja käyttäytymiselle, kirkko yritti vielä sitkeästi ohjata paikallisyhteisön käyttäytymistä. Kirkko yritti sitä, vaikka yleinen maallistuminen oli vienyt arvovaltaa ja muuttuneet kirkollisilait olivat vieneet aseet tehokkaan ohjauksen toteuttamiselta. Mutta paikallisyhteisö säilytti tiukan valvovan otteensa. Se on tietysti ymmärrettävää siltä kannalta, että sen oli turvattava toimintakykynsä. Yhteisön jäsenen oli vielä tuolloin

ellettävä yhteisönsä piirissä, oli ”vain kestettävä”, kuten aviottoman lapsen saaneen naisen äiti totesi.

Pasi Saarimäen teos on huolellisesti rakennettu tutkimus suomalaisen maaseutuyhteisön heteroseksuaalisesta käyttäytymisestä 1800-luvun loppuvuosikymmeninä. Se piirtää tarkasti kielletyn, siedetyn ja hyväksytyin rajoja. Se on selkeästi poikkitieteellinen tutkimus, joka ammentaa sosiaali-, kirkko-, perhe-, oikeus- ja väestöhistorian traditioista. Tutkija tuntee ja esittelee hyvin alansa pohjoismaisen tutkimuksen. Niukemmin tutkimusta on rakennettu laajemman seksuaalisuuden historiaan liittyvän tutkimuksen tai teoreettisen tiedon varaan. Tutkimusaineisto on kysymyksenasettelun kannalta relevantti ja ”riittävä”, jotta olennaisia asioita suomalaisen maaseutuyhteisön seksuaalielämästä voidaan esittää.

Valitettavasti Saarimäki pohtii käyttämiään metodeja lähinnä lähteiden ”todistusarvon” näkökulmasta käsin. Itse analyysissä käytetty analyysi-synteesi-problematiikka olisi kaivannut lisäpohdintaa ja mahdollisesti myös selvittäviä esimerkkejä. Itse analyysi on tutkimuksen edetessä huolellisesti rakennettu ja perusteltu. Tieteellinen argumentointi on erittäin huolellista ja perusteltua sekä asianmukaisesti dokumentoitua. Saadut tulokset vaikuttavat uskottavilta. Tärkeimmät tulokset liittyvät avioliitoinstituution keskeiseen asemaan niin oikeuden, kirkon kuin paikallisyhteisönkin silmissä. Sen prisman kautta näiden instituutioiden suhtautuminen rakentui. Parasta antia tutkimuksessa on myös sen, näyttäminen, miten oikeudenkäynnin logiikka rakentui pelkän tuomitsemisen sijasta myös ihmisten tavasta puolustaa itseään ja mainettaan yhteisön silmissä. Tämä mahdollisuus oli ennen kaikkea aviottoman lapsen saaneille naisilla, jotka kärjäsalissa saattoi-

vat hakea itselleen oikeutta ja puolustaa kunniaansa.

Tuomioistuimen, kirkon ja paikallisyhteisön kolmiyhteys avautuu lukijalle oivallisesti. Tutkija onnistuu myös kumoamaan eräitä sitekeitä agrariiyhteisön seksuaalisuuteen liittyviä liiallisia yleistyksiä. Eräät oikeushistorialliset erityisilmiöt (epätäydellinen avioliito) tulevat kiinnostavalla tavalla esille. Valitettavasti tutkimuksen tulosten esittely on jäänyt kovin vaatimattomaksi. Saarimäki olisi voinut paljon rohkeammin suhteuttaa tuloksiaan vastaaviin, eri puolilla maailmaa tehtyihin seksuaalisuuteen ja sen kontrolliin liittyviin tutkimuksiin. Vaatimattomuus ei tutkimusta kaunistaa.

– ANTTI HÄKKINEN

Kainuun musta kulta

Oiva Turpeinen: Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle. Amanita 2010. 199 s.

Mustan kullan maa jatkaa Oiva Turpeisen Kainuuta käsittelevien kirjojen sarjaa. Näyttämönä on tälläkin kertaa Kainuun seutu, sen ihmiset ja elinkeinot sekä nälkään ja keskusvallan, pohjoisen ja etelän, talouspoliittinen vuorovaihtus, mutta samalla myös Kainuun ja globaalin maailman aktivoituvat taloudelliset kontaktit. Kirjan otsikoinnissa on tarkentamisen varaa. Kannessa on otsikkona ”Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle” mutta alkulehdellä on alaotsikkona ”Tervan historia”. Jos ihan tarkkoja ollaan, kumpikaan otsikko ei täysin vastaa sisältöä. Sisältöä paremmin vastaava otsikko olisi ollut esimerkiksi: ”Mustan kullan maa. Tervanpoltto ja metsäkäyttöpoliittikka Kainuussa 1860–1914.”

Kirja on siis nimenomaan Kainuun 1800-luvun loppupuoliskon tervahistoria, vaikka takakannessa kerrotaan aiheen olevan paljon laajempi, ”suomalaisen tervan valmistuksen ja kaupan historia” tai ”ensimmäinen seikkaperäinen esitys vuosisataisen kauppatavaran historiasta”. Mustan kullan maa ei ole laaja-alainen tervan kulttuurihistoria, vaikka se tällaiseksi – ymmärrettävästi kustantajan toivomuksesta – on pyritty laajentamaan. Esimerkiksi tervataloutta Pohjanmaalla tai Savossa ei oikeastaan käsitellä.

Kirjan alkupuolelle on lisätty aihetta täydentäviä ja ajallisesti laajentavia tekstejä. Niitä ovat esimerkiksi Olaus Magnukselta suoraan lainatut kirjoitukset tervanpoltosta ja Eric Juveliuksen 1700-luvulla laatima kansatieteellinen väitöskirja tervahaudan tekemisestä. On perusteltua kerrata Olaus Magnuksen tervakuvaukset sellaisenaan, mutta Juveliuksen väitöskirja olisi kaivannut tuekseen jonkinlaisia hyödyn ajan kontekstointia. Miten Turun akatemian talousopillinen tutkimus ja julkaisutoiminta edesauttoivat tervataloutta? Kuvauksia tervanpoltosta olisi voinut hyödyntää vertaamalla ja kysymällä, tapahtuiko tervanpoltossa sadan vuoden aikana mitään muutosta.

Tervanpoltto on ikivanha keksintö, jota on hyödynnetty Pohjolan ohella ainakin Välimerellä ja Lähi-idässä. Jo kaikkietävä Jumala hallitsi myös oikeaoppisen puunkäsittelyn ja neuvoi Nooa tervaamaan arkkinsa pohjan. Nooan arkki ei lahonnut vaan törmäsi vuoreen. Mutta mihin, kysyttiin Ruotsissa 1600-luvulla? Suurruotsalaiset göötiläisen herätyksen saaneet arkeologit etsivät vuosisadan lopulla Olof Rudbeckin johdolla näitä kadonneen arkin tervaisia jääniteitä Ären ja Aavasaksan rinteiltä.

Terva mainitaan usein, myös Turpeisen kirjassa, laivojen tärkeänä tiivistysaineena ja lahoamisen

estäjänä. Kuitenkin laivat olivat 1600- ja 1700-luvulla tervauksesta huolimatta nykyiseen verrattuna hyvin lyhytikäisiä. Laivat lahosivat nopeasti; 1600-luvulla ne olivat käyttökeltottomia jo alle kymmenessä vuodessa ja 1700-luvun kaleereja poistettiin käytöstä jo parinkymmenen vuoden palveluksen jälkeen. Synnä entisaikojen alusten lyhytikäisyyteen oli mielestäni niiden purjehduskauden ulottumisen jäiden tulon asti. Laivat jätettiin jäihin tai vinsattiin märkinä telakalle, jossa ne eivät ehtineet kuivua ennen pakkasia. Pohjoinen petäjä kesti kuitenkin pakkasta paremmin kuin eteläinen tammi, ja mänty korvasikin tammen 1700-luvun puolivälissä ainakin pienemmissä aluksissa.

Alun kulttuurihistoriallisten ja kansatieteellisten lukujen jälkeen päästään käsittelemään Kainuun tervapoltoa luvussa ”Metsälainsäädäntö 1861”. Kirjoittaja, itsekin kainuulaisen tervanpolttajan poika, tuntee hyvin maakunnassa käydyin metsä- ja aluepoliittisen väännön. Kirjan loppuosa käsittelee merkittävää talouden rakennemuutosta, jossa kainuulaisittain verraten kannattava tervanpoltto joutui valtiovallan muutospainoiden kohteeksi.

Keskusvallan ja paikallisyhteisön intressit törmäsivät Kainuussa 1800-luvun keskivaiheilla, kun valtiolta halusi lopettaa tervanpoltton alueella. Tuo etelän näkökulmasta arkaainen elinkeino tuli ajaa alas samalla tavoin kuin kaskeaminen edellisellä vuosisadalla kauppasahojen tieltä. Uusi innovaatio, tieteellinen metsänhoito, levisi Suomeen 1800-luvun puolivälissä Saksasta (alan johtava asiantuntija oli saksalainen Edmund von Berg). Tervanpoltosta ja metsien haaskaamisesta oli siirryttävä metsänhoitoon. Valtio halusi päästä osalliseksi pohjoisen metsärikkauksista ja kumota Kainuuta koskevat 1700-luvulla tehdyt keskusvallalle epäedulliseksi muodostuneet

kontrahdit. Taustalla oli, minkä tekijä hyvin tuo esiin, Krimin sodan sekä Helsingin ja Hämeenlinnan välisen rautatien rakentamisesta aiheutuneet ennennäkemättömän suuret kustannukset. Täyttääkseen nämä rahareitit valtio halusi ottaa käyttöönsä Pohjois-Suomen suuret metsävarat. Tämä toteutettiin iso-jaolla, joka 1800-luvun puolessa välissä ulotettiin Kainuuseenkin. Näin valtio erotti kylien välillä olleen aiemmin yhteiskäytössä ja vapaassa nautinnassa olleen ”liikamaan” omaksi valtionmetsäkseen. Tervanpoltto ei kuitenkaan loppunut.

Eräänlaisena tuhoon tuomittuna kompromissina valtiolta yritti kannustaa pohjoisen talonpoikia siirtymään hautatervanpoltosta uudensuun tervauuneihin. Saksalaisperäisellä innovaatiolla oli kaksi merkittävää etua: se säästi tukkimetsää, ja juureksia ja kantoja voitiin polttaa tervauuneissa myös talvella. Tervauuni ei ajallisesti joustavana elinkeinona haitannut perinteisen hautatervanpoltton tapaan maanviljelystä ja karjanhoitoa, joita valtiolta kaiken aikaa yritti vahvistaa Kainuussa. Tervauunit tai suuremmat ”tervatehtaat” eivät kuitenkaan kannattaneet taloudellisesti. Tervauunit olivat liian kalliita ja palonarkoja, ne eivät kestäneet yli 240 asteen kuumennusta useiksi kymmeniksi tunneiksi. Tervauunien käyttö tyremäsi kannattamattomuuteen, mutta ei vanha hautatervamennetelmäkään vielä ollut kadonnut. Tuhatvuotisen menetelmän loppu kuitenkin koitti 1900-luvun alussa, kun rautatie ulottui Kainuun korkeudelle ja lopetti maantieteen ja luonnonolojen vuosisataiset kuljetusesteet puutavaralle. Metsää kannatti nyt hyödyntää muullakin tavoin kuin tervaa polttamalla. Metsäteollisuuden ja metsänhoidon aika alkoi pohjoisessa.

Kainuun näkökulmasta tervanpoltton kieltäminen ja maanviljelyyn kannustaminen kieli siitä, ettei

valtiovalta tuntenut Nälkämäan oloja. Keskusvallan ylempien virkamiesten pohjoiselle rajaseudulle tekemät matkat olivat 1800-luvulla vielä poikkeuksellisia tapauksia. Esimerkiksi suoviljelyn mahdollisuuksiin uskottiin liian optimistisesti. Tietoa pohjoisen kasvimaantieteestä ja geologiasta vasta kerättiin. Toisaalta valtiovaltan pyrkimykset eivät kokonaisuudessaan avautuneet korpikansallekaan, vaikka näillä ”eteläisillä” pyrkimyksillä ajettiin pitkällä tähtäimellä myös pohjoisen etua. Olihan esimerkiksi kustannuksia nielleen Helsinki–Hämeenlinna-radnan rakentaminen ensimmäinen tärkeä askel siinä kehityksessä, jonka ansiosta 1900-luvun alussa saatiin ratayhteys Kainuuseenkin.

Välillä Turpeisen käyttämät lähteet ”puhuvat” ehkä jonkin verran liikaa. Esimerkiksi luku ”Keisari pyydetään apuun” koostuu toinen toistaan seuraavista viranomaislausunnoista, ”Talonpojan ääni” lähes pelkästään lehtikirjoituksista ja luku ”Väylien kunnostus” lainauksista Suomen virallisesta tilastosta. Viime mainitusta seuraava tekstinäyte: ”Vetotielle pystytettiin hirsiarokku, jonka täyttämiseen tarvittiin 204 kuutiota kiviä. Siihen käytettiin 162 päivätyötä ja rahaa 429 markkaa.” Asia olisi voitu esittää taulukon muodossa.

Sinänsä vesiliikenneyhteyksiä käsittelevä luku on aiheeltaan kirjan tärkeimpiä. Olihan Kainuun taloudessa ja olemassaolossa kyse juuri siitä, kuinka maantieteen ja luonnontutkimuksen esteet kovalla työllä vihdoin voitettiin ja kuinka liikenneyhteydet, rata, höyrylaivaliikenne, koskienperkaukset, kanavoinnit ja venetiet (*vetomöjlät*) sekä lopulta puhelin kytkivät Kainuun lopulta maailmantalouden lähes reaaliaikaiseen verkostoon.

Turpeinen tuo hyvin esille miten talonpojat osasivat hyödyntää omaa pohjoista lehdistöään, Oulun Viikko-Sanomia, Kajaanin Lehteä ja Kaikua, taistelussaan

Helsingin herrojen ja silloisen ”etelän median” (Uuden Suomettaren) ”tietämättömyyttä” vastaan. Talonpojat vaativat perusteettoman laajoja maita isojakoneuvotteluissa, kirjoittelivat yliampuvia ja lioittelevan naiiveja valitusvirsiä tervanpolton raskaudesta (”tervanpolttaminen on *kidutusvankeus*”), taktikoivat viranomaisille laatimissaan vastineissa, joissa oli usein ns. kätetty agenda (s. 125) tai runsaasti ”pelivaraa”, tai lähetettävät karvalakkidelegaatioita senaattiin. Turpeinen tuo hyvin esille sen, etteivät pohjoisen talonpojat olleet mitään aloitekyvyttömiä alamaisia.

Tervan ympärille muodostui keskialjalta alkaen Pohjois-Suomeen kokonainen tervakulttuuri valmistusrituaaleineen, tervaveneineen, kauppatapoineen ja kielenkäyttöineen. Kun tervatynnyrit pitkän ja vaivalloisen matkan – yleensä työnjako oli se, että emäntä souti ja isäntä piti perää (kuvat s. 141, 191) – päätteeksi oli saatu Oulun tervahoviin, alkoi tynnyreiden tarkastus eli *räkyminen*. Tynnyreistä laskettiin, *kuseteltiin*, aluksi tarkastajien toimesta ylimääräinen vesi pois. Joskus tämä asiaan kuuluva kusetelu muuttui todelliseksi *kusettamiseksi*, kun *räkäri* laski kepposmielessä veden sijaan ehtaa tervaa omiin pulloihinsa.

Jos tervatynnyreiden saanti Ouluun oli hankalaa, ei kotiinpaluukaan ollut leppoisaa huvimatkaa. Vaarallisia koskia piti laskea tavaraa pullollaan olevilla kiikkerillä tervaveneillä ja ylittää Oulujärven laaja tuulinen selkä. Oman haasteensa veneen ohjaamiseen toivat kaupungista hankitut tuliais, mm. rommi, jonka voimalla moni koskia liian iloisesti lasketteleva tervaukko otti hölmöjä riskejä ja menetti henkensä. Pätevistä venemiehistä alkoi onnettomuuksien takia olla pulaa. Tervakaupan myötä peräkyliin levisi rommin ohella muitakin uutuuksia, kuten kahvia ja sokeria. Hyvinä aikoina tervan kysynnän huippukausina, näitä ul-

komaisia nautintoaineita oli Kainuun nälkämäilla yllin kyllin.

Lähdeaineisto on kokonaisuudessaan monipuolinen, ja mukana on myös venäjänkielistä asiakirjaaineistoa. Kuvitus on hyvin valittu, ja varsinkin kaupunkien asema-kaavat ja tervakaupan vaikutus niihin on tuotu selkeästi esille.

Kaiken kaikkiaan Oiva Turpeisen eloisasti juurevaan tyyliin kirjoittama kirja on asiantunteva Kainuun tervan ja autonomian ajan pohjoisen metsäpolitiikan historia ja samalla pohjoinen näkökulma Suomen taloushistorian merkittävimpään murroskohtaan.

– MIKKO HUHTAMIES

Elämäkerta hankalasta paperi- ja persoonasta

Teemu Keskisarja: Vihreän kullon kirous. G. A. Serlachiuksen elämä ja äfäärit. Siltala, Juva, 2010. 350 s.

Göran B. Nilsson kirjoitti jo kohta 20 vuotta sitten *Personhistorisk tidskrift*issä (1994) kahdesta toisilleen vastakkaisesta tavasta tehdä elämäkerrallista tutkimusta. Ns. ”laiska hermeneutikko” tutkii suurmiehiä ja -naisia, eikä jaksa saati uskalla kritisoida heitä. Toisessa ääripäässä on tutkimuskoh-teensa hukkaava strukturalisti, joka katsoo, että päähenkilö on vaihdettavissa keneen tahansa toiseen. Nilsson luonnollisesti kärjistää ja pitää odotetusti ideaalina näiden ääripäiden parhaiden osien yhdistämistä.

Teemu Keskisarjan kirjoittama elämäkerta käsittelee kauppaneuvos Gustaf Adolf Serlachiukselta (1830–1901), joka kuuluu kiistatta

1800-luvun teollisuushistorian keskeisiin toimijoihin. Gösta Serlachiuksen taidesätiö on rahoittanut työtä, ja tilaaja lienee tyytyväinen lopputulokseen. Vauhdikkaasti kirjoitettu teos ei suinkaan tarkastele päähenkilöä myötäsukaisesti mutta toki hänen toimiaan pääosin ymmärtäen. Kirjoittaja ei kuitenkaan puhu työhön valituista menetelmistä tai sen teoreettisista lähtökohdista juuri mitään.

Kirjan johdanto on itse asiassa teoksen tiivistelmä, joka sisältää sanamuotoja ja jopa viitteitä myöten samoja asioita kuin varsinainen käsittely. Itse olisin sijoittanut nämä tiedot loppulukuun. Tämä on kuitenkin makukysymys.

Perinteiseen ja hyväksi todettuun tapaan Serlachiuksen vaiheet esitetään alussa kronologisesti. Ensimmäisen luvun (”Rojunkeittäjä”) pitkäkö 1600-luvulta alkava sukuselvytys tuntuu jossain määrin turhalta. Keskivaiheilla käsittely muuttuu temaattiseksi, mutta noudattaa pääpiirteissään päähenkilön elämänvaiheita ja hänelle keskeisiä episodeja. Keskisarja selvittää Serlachiuksen Mäntän tehtaan liiketoiminnan konkreettisia koukeroita rajoitetusti, mikä on hyvä ratkaisu jo yksin tehtävänrajuksen kannalta.

Serlachius-elämäkerran omintakeisuus perustuu ennen muuta Teemu Keskisarjan purevaan, nasevaan, jopa kärjistävään tyyliin. Hän tekee usein osuvia huomioita päähenkilöstään ja tämän aikalaisista sekä 1800-luvun liikemiehen toimintaympäristöistä. Kirjoittajalla on harvinainen kyky tiivistää puoleen lauseeseen olennaisin kulloinkin relevanteista konteksteista. Tulkinnat jäävät silti paikka paikoin hieman ohuiksi, kun tarinan jouhevuus voittaa tieteellisen syvyyden. Tärkein tutkimuskirjallisuus koostuu oikeastaan muutamasta keskeisestä teoksesta, joista P. H. Norrménin Mäntän tehdas 1868–1928 (1928) on yksi tärkeimpiä. Keskisarja modernisoikin Norrmé-

nin käsityksiä. Varsin kiusallista on, että työssä ei ole käytetty Mauri Mönkkösen erinomaista Mäntän historiaa (1992), joka käsittelee juuri tätä ajanjaksoa. Lisäksi esimerkiksi SKS:n verkkojulkaisusarjasta Talouselämän vaikuttajat olisi ollut runsaasti hyötyä käsittelyn syventämisessä.

Keskisarja on lukenut laajasti Serlachiuksen kirjeenvaihtoa. Sen perusteella hän luo elävän kuvan tämän ”paperiperkeleeksi” ristimänsä erikoislaatuisen miehen vaiheista. Rehevät lainaukset tuovat runsaasti lisätietoja päähenkilön ajattelusta, mutta tässä yhteydessä olisi voinut käsitellä laajemmin kirjeenvaihdon muotoa ja roolia aikakaudella. Näyttää siltä, että Serlachiukselta on monista aikalaisistaan poiketen säilynyt nimenomaan yksityiskirjeenvaihtoa. Tavallisesti liikemiehiltä on säästynyt vain huomattavasti paperinmukisempaa (!) liikekirjeenvaihtoa, jossa valuutat, velkakirjat, parselit ja erisortitiset hintatiedot vaihtoivat omistajaa. Siksi monista muista Serlachiuksen vertaisista värikkäistä persoonista ei ole kerta kaikkiaan tietoja säilynyt. Serlachius näyttää myös itse kirjoittaneen lähes elämänsä loppuun asti suuren osan kirjeistään: monilta muilta aikakauden toimijoilta on säästynyt vain kirjureiden siivoja ja neutraalisti kynäilemiä viestejä. Keskisarjan mukaan 1800-luvun jälkipuolen yrittäjien kirjeistä löytyy parhaimmillaan sisäpiirivitsejä, joiden tulkitseminen nykypäivästä käsin on vaikeaa (s. 68).

Joka tapauksessa edellä sanottu vahvistaa käsitystä siitä, että puutteellisesta koulusivistyksestään huolimatta, tai sen vuoksi, Serlachius oli mitä suurimmassa määrin kirjallinen henkilö. Ainakin osa Serlachiukselle epätyypillisestä kärkeasta kielestä näyttää kirjan lähdeviitteiden perusteella liittyneen viestittelyyn sellaisten henkilöiden kanssa, jotka eivät olleet talouselämän vaikuttajia ja jotka eivät siten

kuuluneet suoranaisesti päähenkilön pääasialliseen yhteistyö- tai kilpailijapiiriin. Jo varhemmilla ajoilla tunnetaan liikemiehiä (kuten Abraham Jakob Falander-Wasastierne 1700-luvulta), jotka harjoittivat Serlachiuksen tapaan strategista ajattelua ja suunnittelua nimenomaan mahdollisimman kaukana kirjeenkirjoittajan omilta päämarkkina-alueilta olevien kontaktiensa kanssa.

Keskisarjan kuva tästä ryysyistä rikkauksiin nouseesta kauppaneuvoksesta on kiinnostava. Serlachius itse ei ollut ainakaan pahoillaan, jos häntä pidettiin sankariyrittäjänä ja vastoinkäymisten voittajana. Vauraus oli toki pitkään vekselivetoista. Serlachius oli aggressiivinen, jopa väkivaltainen mies: hän käytti kovaa ja sattuvaa kieltä yhdestä jos toisestakin lähimmäisestään, mutta murjoi myös fyysisesti vastustajiaan ja alaisiaan. Silti Keskisarja pitää Serlachiusista – tarkemmin käsitteen sisältöä määrittämättä – patriarkaalisesta järjestyksen parhaiden perinteiden mukaisena hyvänä ja huolehtivana isäntänä, kun kyse oli tehdassalien ja tilusten kansanomaisista ”mateista ja majoista”.

Keskisarja luonnehtii Serlachius-tunneilmaksi, jonka toiminta ei aina ollut – kenempä olisi – johdonmukaista tai rationaalista. Vaikka teoksessa Serlachiuksen toimintaa suhteutetaan 1800-luvun talouselämän yleisiin linjoihin, niin silti olisin toivonut tarkempaa analyysiä päähenkilön erityisyydestä tai tyyppillisyydestä ajallaan. Tekijä korostaa Serlachiuksen riskinottoa ja suuruudenhulluutta hankkeidensa läpiviennissä, samoin jopa kevytmielistä velaksi elämistä. Nämä ovat kaikki kiinnostavia havaintoja, mutta varsinkin hänen varhaiset vaiheensa 1860-luvun Tampereella ennen Mänttään siirtymistä osoittavat pyrkimystä riskittömyyteen. Vähävaraisen Serlachiuksen tapa kahmia itselleen, usein kokonaisuudesta tai suurista

linjoista välittämättä, kaikenlaisia liiketoiminnan muotoja viittoajalla edelleen voimissaan olleeseen (joskin häviävään) pyrkimykseen riskien minimoointiin monialaistumisella.

Apteekin pito, kananmunafäärit, marjanpoiminta, sienien keräily sekä kaikenlaiset muut tänä päivänä lähinnä nappikaupalta vaikuttavat bisnekset eivät tuoneet Serlachiukselle menestystä. Tosin 1860-luvun jälkipuolisko ei tunnetusti kuulu muutenkaan Suomen taloushistorian tähtihetkiin. Vasta eräänlaiseksi vapaaehtoiseksi maanpaoksi tulkittava lähtö Mänttään teki Serlachiuksesta todellisen riskinottajan, joka erotti hänet monista aikalaisistaan. Kunniastaan arka vähävarainen mies oli Suomen Manchesterissa joutunut huonoon valoon ja siksi on helppo yhtyä Keskisarjan Luonnehdintaan Keski-Suomeen menon motiiveista: ”Parempi olla metsäkulman merkkimies kuin keskinkertaisuus tai narri liike-elämän ytimessä.” (s. 112) Luonteva analogia löytyy Jouni Yrjänän tutkimasta ”metsäpirulaisesta” eli Erik Johan Längmanista, jolle ei myöskään löytynyt paikkaa talouden keskustasta.¹

Keskisarja kuvaa, kuinka Serlachius maalasi toistuvasti itse itsensä nurkkaan, minkä vuoksi hän joutui tarttumaan saatavilla olleeseen ainoaan vaihtoehtoon. Kuten kirjoittaja toteaa, ei Serlachiuksen velkataakka ollut yletön, vaikka noin miljoonan markan velat olivat suuri raha, mutta ei suinkaan tavaton 1880-luvun alun teollisuudessa. Kauppaneuvoksen luovuus vekseleiden käytössä pitempiä aikaisinkin rahoituksen lähteenä sekä hänen omaperäisen suorasukainen tapansa hoitaa pankkisuhetehtaan lienevät pitäneet Mäntän patruunan taseet tiukasti pankkiireiden suurennuslasin alla.

Serlachiuksen sitoutuminen fenomaaniseen liikkeeseen on kiintoisa. Tekijä osoittaa, että kauppaneuvoksella ei ollut muiden teolli-

suudenharjoittajien tapaan menemistä – jos kohta haluakaan – svekomaanien joukkoon. Serlachius käytti monien muiden menestyneiden yritysjohtajien tapaan aina parasta asiantuntemusta asioidensa hoitamisessa, ja palkkasi 1880-luvun alussa juristikseen nuoren helsinkiläisen Rudolf Elvingin, joka oli tuolloin ja paljon myöhemminkin ruotsinmielisten ehdotonta eliittiä. Elving oli myös merkittävä tekijä svekomaanien pää-äänenkannattaja Nya Pressensissä; kyseinen lehti oli samaan aikaan Serlachiuksen ankara kriitikko.

G. A. Serlachiuksella ei ollut asiaa valtiopäiville, sillä porvarissääty ei olisi suin surminkaan ottanut tällaista kuvioiden sotkijaa joukkoonsa. Edelleen Serlachiuksella ei ollut läheisiä suoria suhteita Helsingin virkakoneistoon, joten aikakauden yrittäjille tyypilliset poliittikan ja vallankäytön huipulle johtavat väylät puuttuivat. Sen sijaan mänttäläinen hyödynsi julkista sanaa, jossa hänen ehkä kieliopillisesti vajavaiset, mutta loogisen asiapitoiset tekstinsä saivat vastakaikua. Keskisarja käsittelee lyhyesti päähenkilönsä kenties suurimman voiton eli Pohjanmaan radan kääntämisen Vilppulan kautta kulkevaksi vuosien 1877–1878 valtiopäivillä. Tämä ”poliittinen ihme” olisi kaivannut laajempaa käsittelyä.

G. A. Serlachius johti yritystään käytännössä kuolemaansa (1901) saakka ja tuli samalla syrjäyttäneeksi ainoan poikansa Axelin johdotehtävistä, kun veljenpoika Gösta valittiin firman raha-asioista vastaavaksi johtajaksi vuonna 1900.

Vihreän kullan kirous on mielenkiintoinen esitys tärkeästä aiheesta, ja siinä yhdistetään onnistuneesti päähenkilön persoona ta-

louden kehittämiseen ja kulttuurin tukemiseen.

– PETRI KARONEN

Nuorten sotapappien epäyhtenäiset sotakokemukset

Ilkka Huhta: Papit sisällissodassa 1918. Kirjapaja, Helsinki 2010. 198 s.

Sisällissodan viimeisin tulkintakierros on nostanut aiheellisesti uudelleenarvioinnin kohteeksi myös kirkon ja papiston roolin vuoden 1918 tapahtumissa. Toissa vuonna ilmestynyt Ilkka Huhdan toimittama kokoelmateos *Sisällissota 1918 ja kirkko* vetää ansiokkaasti yhteen sisällissodan kirkollista historiaa. Huhta jatkaa tutkimukseen jääneiden aukkojen täyttämistä uusimmassa kirjassaan *Papit sisällissodassa 1918*, jossa syvennytään armeijan palveluksessa sotaan osallistuneiden pappien vaiheisiin.

Huhta korostaa valinneensa näkökulmaksi nimenomaan yksittäisten pappien seuraamisen rintamalle, sillä kenttäpappien järjestäytymistä yleisellä tasolla on tutkittu jo aiemmin. Yksilöitä seuraamalla Huhta tahtoo havainnollistaa, miten erilaisia pappien motiivit, toiminta ja suhde armeijaan itse asiassa olivat. Tässä teos onnistuu hyvin. Esimerkiksi maineikkaan körttikaartin joukkueenjohtajaksi lähteneen Väinö Malmivaaran perspektiivistä sota näyttäytyy perin erilaisena kuin apupappi Ilmari Salomaan, jonka pesti kenttäpappina jäi lyhyeksi ja jolla oli vaikeuksia ymmärtää ylipäänsä tehtävänsä tarpeellisuutta.

1. Ks. Jouni Yrjänä (2009) *Metsäpirulainen*. Liikemies Erik Johan Längman (1799–1863) talousjärjestelmän murroksessa. Helsinki.

Papit sisällissodassa 1918 etenee väljän kronologisesti. Kirjan alkiosa keskittyy vapaaehtoisesti rintamapalvelukseen lähteneisiin pappeihin sodan alkukuukausina. Jälkimmäinen osa puolestaan käsittelee valkoisen armeijan kenttäpapiorganisaation muotoutumista ja pappien toimintaa organisaation osana huhtikuun alusta lähtien.

Tutkimus rajautuu sotakuukausiin eikä luotaa tarkemmin sotapappien tai kenttäpapiorganisaation myöhempiä vaiheita. Huhta kuitenkin tuo esiin, että kevään 1918 kuluessa luotu kenttäpappijärjestelmä loi perustan kirkollisen työn näkyvälle roolille itsenäisen Suomen armeijassa. Tämä rooli on säilynyt nykypäivään saakka – satunnaisista soraäänistä huolimatta.

Kaikki Huhdan tarkastelemat papit osallistuivat sisällissotaan valkoisen armeijan riveissä. Ainoan tunnetun punaisten puolella taistelleen papin Einar Rauhamäen vaiheet sivuutetaan pikaisesti, sillä ne ovat tuttuja aiemmasta tutkimuksesta. Myös monista valkoisiin liittyneistä papeista on toki kirjoitettu paljon, mutta Huhta kokoaa heidän vaiheitaan ensi kertaa laajasti yhteen. Samalla hän irrottautuu ansiokkaasti niin vapaussotahistorian sankarikuviesta kuin 1960-luvulta alkaen sotapappeihin liittyneestä leimakirveen heiluttelusta. Kirjan ydinsanoma on, että vaikka osa sotapapeista lähti taistoon innokkaasti laillisen esivallan, itsenäisyyden ja uskon puolesta, moni palasi murtuneena ja pettyneenä. Yhtä monet olivat jo lähtiessään epävarmoja ja vastahakoisia.

Keskeisiä havaintoja on myös valkoisten sotapappien nuori ikä. Lähes puolet oli alle 30-vuotiaita nuorukaisia, joiden lähtöä sotapalvelukseen selitti osaksi seikkailunhalu.

Huhdan mukaan valkoisessa armeijassa taisteli ase kädessä toistakymmentä pappia. Lisäksi armeijan palvelukseen astui kymmeniä muita kirkonmiehiä, jotka vastasi-

vat sotilaiden, haavoittuneiden ja vankien sielunhoidosta, jotkut myös sotilaiden saunottamisesta ja jumppaharjoituksista. Huhta tähdentääkin, että luvut sodassa olleiden kenttäpappien määrästä vaihtuvat sen mukaan, keitä kenttäpapeiksi luetaan ja milloin sotatilan katsotaan päättyneen.

Teoksessa kuvataan yksittäisten pappien sotakokemuksia pääosin näiden kirjeiden, päiväkirjojen ja muisteluiden välityksellä. Lähteet eivät kuitenkaan aina päästä tutkijaa etenemään tapahtumahistorian taakse. Kuvaukseen kaipaisikin vielä enemmän yleistä tulkintaa tuntemuksista, joita aseiden käyttäminen, kuoleman näkeminen tai vankileirien kurjuus rintamapapeissa herättivät.

Myös pappien luonnekuvat jäävät paikoitellen ohuiksi, sillä Huhta pohtii heidän motiivejaan turhankin varovasti. Esimerkiksi kenttäpapistoa organisoineesta sotarovasti Hjalmar Svanbergistä piirtyy kirjan rivien välissä suorastaan pyrkymäinen ja vallanhimoinen kuva, mutta Huhdan lakoninen tyyli jättää lukijan kaipaamaan suorasanaisempaa henkilöhaamon tarkoituserien tulkintaa.

Parhaiten kenttäpappien tunnot ilmenevät käsiteltäessä heidän suhdettaan armeijan moraalien rapautumiseen ja kuriittomuuteen sodan loppuvaiheessa. Pohjois-Savon rykmentinpappi Hille Sipilä kirjoitti tuhtuneena esimiehelleen kuultuaan humalaisten upseerien huvitellessa ampumalla punavankkeja. Hän vaati syyllisiä tilille valkoisen armeijan kunnian palauttamiseksi. Papin toive ei kuitenkaan toteutunut ja hän jätti pian tehtävänsä.

Huhdan tutkimuksen kieli on sujuvaa ja napakkaa, ja hän välttää päättäväisesti aiheeseen herkästi liittyvän hurskastelun. Yksittäisten pappien väiheidän seuraaminen tuo teokseen kuitenkin ajoittain poukkoilun tuntua. Teoksen kuvitus rajoittuu muutamaan valoku-

vattuun asiakirjaan. Kirjan käyttökelpoisuutta lisää loppuun liitetty matrikkeli, jossa on 64 rintamapain henkilö tiedot.

– SAMI SUODENJOKI

Elämän liekeissä

Sirpa Kähkönen: Vihan ja rakkauden liekit. Kohtalona 1930-luku. Otava 2010. 287 s.

Vanhemmat sukupolvet siirtävät arvonsa, asenteensa ja käyttäytymismallinsa nuoremmalle sukupolvelle kasvattamalla. Osa niistä kantaa uuteen aikaan, rakentaa lasten ja lastenlasten maailmankuvaa ja identiteettiä, osa katoaa ja jää oman aikansa jäljeksi. Kasvatusta (koulu, lapsi- ja varhaisnuorisotoiminta, media) käytetään myös kansallisen identiteetin ja arvo maailman rakennustyössä. Menneisyyden hallinta on osa tuota prosessia. Valtaapitävät voivat halutessaan välittää näkemyksiään hyvästä / pahasta, oikeasta / väärästä ja merkityksellisestä / merkityksettömästä oman historian kuvansa. Menneisyyden tapahtumat, päätökset ja valinnat seuloituvat tapahtumien vyörystä tarkoituksellisesti, ne saavat ajan myötä myyttisiä piirteitä ja antavat turvaa erityisesti kriisiaikoina. Toisaalta ne jakavat kansaa ”meihin” ja ”heihin”. Jos julkisesti kerrottu tarina on ristiriidassa suvun ja yksilön menneisyyss kuvan kanssa, nouse esiin kysymyksiä: Miksi minun kuvani ei sovi yhteiseen kuvaan? Kuka minä olen? Ovatko arvoni tärkeitä? Missä minun juureni ovat? Problematisointi avaa uusia näkökulmia menneisyyteen. Näin kävi myös Sirpa Kähköselle, joka jo lapsena sai aavistuksen siitä, että hänen isoisänsä oli elänyt toisin

kuin joku tai jotkut olisivat hänen halunneet elää.

Kirjassaan *Vihan ja rakkauden liekit. Kohtalona 1930-luku* Kähkönen tuo esille palan Suomen historiaa, joka on (ehkä) haluttu unohtaa tai vaieta. Kähkönen kirja on kuvaus siitä, miten yhteiskunta kohteli kansalaisiaan, joiden poliittinen mielipide ja kansalaistoiminta tulkittiin maan- tai valtionpetokselliseksi toiminnaksi. Se on kuvaus yhteiskunnasta, jossa sanan-, yhdistymis- ja kokoontumisvapaus eivät olleet itsestäänselvyysiksi. Se on kuvaus ajasta, jolloin syrjintä poliittisen mielipiteen perusteella oli laillista, ja joka kymmenes aikuinen oli sen vuoksi vaarassa joutua oikeudellisten ja kurinpitotoimien piteiden kohteiksi. Se on kuvaus tavallisista ihmisistä, jotka yrittivät elää arkeaan unohtamatta sosialistisia arvojaan ja menneisyyttään ja joutuivat sen vuoksi poliittisiksi vangeiksi Tammisaaren pakkotyölaitokseen. Kähkönen kirjailijana saavuttaa historiallisella teoksellaan suuren yleisön, jolle suomalainen 1930-luvun yhteiskunta ja poliittinen järjestelmä näyttävät tyystin uudessa, mutta ei välttämättä miellyttävässä valossa.

Vihan ja rakkauden liekit jakautuu kahteen osaan: Kähkönen isoisän Lauri Tuomaisen tarinaan (s. 7–101) ja viranomaisten sekä vankien äänistä koottuun kuvaan Tammisaaren pakkotyölaitoksesta (s. 102–276). Kähkönen rakentaa kertomuksen isoisänsä kirjallisen jäämistön, arkistolähteiden, lehdistön, muistelmien ja tutkimuskirjallisuuden varaan. Aineisto on monipuolinen ja laaja. Kähkönen työn arvoa lisää se, että hän on aiheen pioneereja. Suomen poliittisten vankien vaiheista, vankilaelämästä ja pakkotyölaitoksesta on kirjoitettu erityisesti aikalaismuistelmissa¹ ja työväenliikettä ja 1930-luvun poliittista historiaa käsittelevissä tutkimuksissa², mutta valtion poliittisiin vankeihin kohdistamista linjauksista ja rangais-

tusmenetelmistä 1920- ja 30-luvulla ei ole tehty yhtenäistä akateemista tutkimusta. Toivottavasti Kähkönen kirja ennemmin tai myöhemmin innoittaa jonkun pro gradua tekevän tai väitöskirjatutkijan aihepiiriin pariin.

Kähkönen kirja ei rakennu johdonmukaiselle kysymyksenasettelulle, mutta sivuilta voi poimia monia mielenkiintoisia aiheita poliittisten vankien ja vankilaitoksen historiasta. Kähkönen tuo esille vankien vastarinnan niin pakkotyölaitoksessa kuin muualla yhteiskunnassa. Vangit ja heidän aatetoverinsa pyrkivät vaikuttamaan vankilapolitiikkaan vankilan sisällä ja sen ulkopuolella. Vangit järjestivät nälkälakkoja, lähettivät salaviestejä ja tarkoituksella hidastivat vankilassa tehtäviä työprosesseja. Puolueista SDP ja SSTP toivat 1920-luvulla poliittisten vankien olosuhteet keskusteltavaksi johtopäiville, Mary Pekkalan johdolla organisoitiin Vankien Apu -yhdistys ja vankien lähipiiri järjesti hiljaisia mielenosoituksia vankien hautajaisten yhteydessä. Tarkoituksena oli lisätä tietoisuutta poliittisten vankien arjesta ja pakkotyölaitoksen käytännöistä ja näin saada niihin parannuksia. Vankilaelämän, vankien ja omaisten kokemusten sekä viranomaisten toiminnan ja yleisen suhtautumisen kuvaus on erityisen ansiokasta. Kähkönen viittaa myös pakkotyölaitoksen vankimääriin (s. 56, 105), mutta olisi todella mielenkiintoista tietää, mikä oli poliittisten vankien kokonaismäärä.

Kähkönen on kuvaillut 1920- ja 1930-luvun suomalaista yhteiskuntaa Kuopio-sarjassaan, jossa päähenkilöiden elämänvaiheet heijastavat Kähkönen isoisän perheen ja lähipiirin tarinoita. Romaanit ovat loistavia kuvauksia suomalaisesta elämänmenosta. Niissä yhdistyvät eloisa kerronta ja historiallinen konteksti lukukokemuksiksi, johon historiatietoisempikin lukija uskaltaa sukeltaa. Sen sijaan Vihan ja rakkauden liekit -kirjas-

saan Kähkönen ei ole osannut valita, ollako kirjailija vai historianantaja. Usein kiinnostava tarina lähteineen voi karata rönsyiksi ja johdattaa kirjoittajan alueille, jotka eivät kuuluneet alkuperäiseen suunnitelmaan. Sivupolut eivät välttämättä ole haitaksi, mikäli ne sitovat tarinan eheäksi kokonaisuudeksi, mutta joissain kohdin Kähkönen jää pohtimaan itse aiheen kannalta tarpeettomia, tosin mielenkiintoisia asioita, kuten Mary Pekkalan tietä englantilaisesta yläluokan nuoresta naisesta kommunistiksi. Paikoin Kähkönen sekoittaa Lauri Tuomaisen tarinaan epäoleellisia lähteitä, kuten Anna Ahmatovan ja Henri Beraudin kuvauksia 1920-luvun Leningradista ja Moskovasta (s. 36–39). Lähdeaineistona Etsivän Keskuspoliisin kuulustelupöytäkirjat ja kirjeet sekä kommunistisen liikkeen toimijoiden omaelämäkerrat ovat vaativia. Ne pitävät sisällään monta hyvää tarinaa ja juonen käännettä, mutta yksityiskohtaisesti selostettuna ne ovat lukijalle uuvuttavia. Tutkijan tehtävä on tuoda lähteistä esille olennainen, todistusvoimainen tieto ja suhteuttaa se muuhun aineistoon. Kirjailijalla on vapaammat kädet, mutta tämä on myös lukijan muistettava.

Kokonaisuudessaan Kähkönen on onnistunut tehtävässään, jonka

1. Esimerkiksi Niilo Väre (1976) *Meitä murtaneet ei piiskurit*. WSOY; Mikko Eränen (1961) *Punaisen esiliinan tarinoita*. Kansankulttuuri; Nestori Parkkari (1961) *Väkivallan vuodet*. Kansankulttuuri.

2. Jukka Rislakki (1982) *Erittäin salainen. Vakoilu Suomessa*. Lovekirjat; Kimmo Rentola (1994) *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. WSOY; Ulla Aatsinki (2007) *Hirmuvallan huolena, vankilat ja tuonela*. Pirkanmaan vasemmistolainen työväenliike. TUP; Ulla Aatsinki (2009) *Tukkiliikkeestä kommunismiin*. Lapin työväenliikkeen radikaalisoituminen ennen ja jälkeen 1918. TUP.

isoisä hänelle antoi. Hiljaisena tietona siirtynyt poliittinen perintö yhdistettynä Kähkösen historiaantajuun ja isoisältään saamaansa kirjoittamisenlahjaan avaa uuden, tervetulleen sivun Suomen historiassa. Keskustelua on hyvä jatkaa Kähkösen työn pohjalta.

– ULLA AATSINKI

Hyvää mutta vanhaa viiniä uudessa leilissä

Juhani Suomi: Lohen sukua. Otava 2010. 751 s.

Jokainen historian ammattilainen tietää, kuinka tuskallinen prosessi oman tekstin radikaali tiivistämisen yleisesitykselliseen muotoon on. Juhani Suomi on suorittanut tällä saralla erityisen vaativan savotan tiivistäessään kahdeksan Kekkos-kirjaansa yksiin kansiin. Uusi teos ei ole suunnattu historian ammattilaisille, vaan suurelle yleisölle. Tämän vuoksi olisi epäoikeudenmukaistakin odottaa siltä mitään radikaalisti uusia tulkintoja.

Tämän muistaenkin teos muodostaa kollegoille pienen pettymyksen, sillä se on todella vanhan kertausta niin sisältöineen kuin tulkintoineen. En kuulu niihin, jotka lienevät melkein ilakoiden odottaneet, että ”mitähän sen on ollut pakko myöntää uusien lähteiden pohjalta”. Niihin kuitenkin kuulun, joiden mielestä Juhani Suomen kaltainen ansioitunut tutkija olisi voinut, tehdäkseen oikeutta itselleenkin, myös muokata tekstiänsä asiasisältöä uudelleen.

Teos seuraa kirjasarjan latuja myös esitysmuodoltaan. Se on jatkuvaa sisä- ja ulkopolitiikan tapahtumien luetteloa, nimiä, neuvotte-luja, hallituksia, kommuneoita ja

niin edelleen. Toki suurella ammattitaidolla ja sujuvalla kynällä esitettyä. Tavallisen lukijan tavoittamista olisi kuitenkin edesauttanut yleisempi esitystapa, jossa olisi voinut olla raaka yksityiskohtien suhteen. Jokainen niitä kaipaava voi löytää ne elämäkertasarjasta.

Valitettava on myös se ratkaisu, että myöhempää tutkimusta ei ole otettu huomioon edes kilpailevina Kekkos-kuvina, vaikka Suomen oman teossarjan viimeisenkin osan ilmestymisestä on jo vuosikymmen. Suomi ei esittele eikä analysoi esimerkiksi Hannu Rautkallion, Lasse Lehtisen tai Jukka Seppisen tulkintoja. Ymmärrän tämän siltä kannalta, että hän katsoo varmasti jo riittävän monta kertaa esittäneensä omat asiaperusteensa näiden tutkijoiden tulkintoja vastaan.

Suurin osa suuresta yleisöstä – eli nimenomainen kohdeyleisö – kuitenkin luultavasti tuntee Kekkos-tutkimuksista vain median kuvan ja on monissa tapauksissa lukenut todennäköisemmin Rautkallion ja Lehtisen kirjat kuin Suomen, koska ne tarjoavat dramaattisempia tulkintoja. Sitä olisi kiinnostanut saada selvyyttä, millä perusteilla tutkijat ovat niin eri mieltä. Juhani Suomella olisi ollut aika monen taalan paikka esitellä lyhyesti ja populaarissa muodossa ne perusteet, joilla hän katsoo kumoavansa toisten tulkinnoista ainakin pääväittämät.

Ja jos pitääkin edellä mainittujen herrojen tulkintoja liian poleemisina, niin miten voi perustella, ettei edes Timo Soikkasen Ulkoministeriön historian tulkintoja kommentoida?

Kekkos-monografia seuraa teossarjaa siinäkin, että senkään Kekkosessa ei löydy moitteen sijaa. Vain muut juonittelevat, toimivat itsekkäästi, aiheuttavat vaikeuksia ja tekevät virheitä, ”uhoavat” (usein toistuva termi), ja heistä sopii käyttää arvoväritteisiä, kielteisiä ilmaisuja. Kekkoson omaa toimintaa verrataan niin usein Sisyfok-

seen, että se olisi sopinut yhtä hyvin kirjan otsikkoon kuin siellä nyt oleva lohi.

Edellä todetulla en väitä, että Juhani Suomi olisi ollut sokea Kekkoson virheille. Siihen hän on aivan liian pätevä tutkija. En myöskään edes yritä ottaa kantaa siihen, mikä olisi se virheetön ja oikea kuva Kekkosesta. Mutta häiritsevää on, jos Kekkos-kritiikin ainoiksi perusteiksi nähdään pelkästään ”sitkeästi elävät ennakkoluulot”, ”tiedotusvälineiden luomat mielikuvat”, ”sopuli-ilmio”, ”viime vuosien aikana tapahtuneen ja yhä jatkuvan turvallisuuspoliittisen takinkääntömmä” perusteleminen ja ”henkilökohtaisista syistä juontuva vanha Kekkos-kauna”. Tuntuu siltä, että legitimiä ja perusteltua Kekkos-kritiikkiä ei edes voisi olla olemassa.

On myös pakko sanoa, että nootikkriisin selittäminen pelkällä kansainvälisen politiikan näkökulmalla ja sen erottaminen kokonaan Suomen presidentinvaalista ei enää ole uskottavaa. Tai otettakoon samalta ajalta yksityiskohta: tulkinta Kekkoson vuoden 1961 vierailusta Englannissa. Juhani Suomen mukaan vierailu oli menestys ja läpimurto, kun puolueettomuus tunnustettiin.

Ei tämä tietenkään merkityksentöntä ollut. Mutta Foreign Officen sisäisestä keskustelusta käy ilmi, että britit olivat itse asiassa pettyneitä vierailuun. He olisivat halunneet Kekkoselta edes jonkin vihjauksen siitä, että tämä ymmärsi ajavansa idänpolitiikkaansa vain pakosta. Sellaista signaalia he eivät kokeneet saaneensa. Lisäksi Englannin ja Yhdysvaltain yleisenä linjana oli noina vuosina puhua Suomen puolueettomuudesta eniten silloin, kun he uskoivat siihen vähiten: se oli ainoa keino tehdä Krem-lille vaikeaksi hyökätä tuota puolueettomuutta vastaan. Vasta 1960-luvun lopulla puolueettomuusvakuuttelut olivat selkeästi aitoja ja Kekkosta kohtaan tunnet-

tu henkilökohtainen luottamus nousut.

Juhani Suomi on – jälleen kerran – tehnyt sen, mitä on lähtenyt tekemään, erinomaisella ja itseään säästämättömällä ammattitaidolla. Kekkosen saattaminen yksiin kansiin on suurtyö, jota kukaan ei ole vielä paremmin tehnyt, enkä usko, että kykenee tekemäänkään. Tärkeimmässä Juhani Suomi on onnistunut täysin: hän on tavoittanut Kekkosen mielenmaiseman, Kekkosen arvomaailman ja kaiken sen, mikä Kekkosta tämän omassa mielessä ohjasi.

Mutta silti pelkään, että varsinainen tavoite on jäänyt saavuttamatta. Kollegoille uusi teos on vain tiivistelmä, joka ei sisällä mitään yllätyksiä. Varsinaiselle kohderyhmälle, valtaosalle suurta yleisöä, yli 700 sivun tiiliskivessä on liikaa paksuutta ja yksityiskohtia, joiden perässä ei pysy. Eivätkä ne yksityiskohtat lopulta ratkaise suuren yleisön mielikuvaa siitä, kuka oli suomettunut ja kuinka paljon, tai mitä tuo suomettuminen edes oli.

– VESA VARES

Rajamaan monikulttuurinen yhteisö

Maria Lähteenmäki: Maailmojen rajalla. Kannaksen rajamaa ja poliittiset murtoamat 1911–1944. Historiallisia tutkimuksia 243. SKS, Helsinki, 2009. 469 s.

Maria Lähteenmäen tutkimus *Maailmojen rajalla. Kannaksen rajamaa ja poliittiset murtoamat 1911–1944* sijoittuu Terijoelle Karjalankannakselle. Lähteenmäki esittelee ja analysoi Venäjän ja sittemmin Neuvostoliiton kupeessa

sijainneen alueen historiaa. Kuvausta väritetään muistitiedolla. Avainkäsitteinä toimivat raja ja arki, joita Lähteenmäki tarkastelee yhtäältä monitahoisten poliittisten jännitteiden kautta, yhtäältä osana Terijoen jokapäiväistä elämää. Tutkimusta raamittavat kaksi Terijokea koskettanutta käännettä: uhka joutua liitetyksi Venäjään 1911 ja alueliitos Neuvostoliittoon vuonna 1944. Tutkimus on syntynyt Suomen Akatemian rahoittaman akatemiatutkijan hankkeen tuloksena.

Tutkimuksen teoreettiset lähtökohdat nousevat historian- ja kulttuuriantutkimuksesta. Lähteenmäki kirjoittaa (s. 22), että hänen tutkimansa rajamaan erityisyys – *paikan tuntu* – ei ole syntynyt itsestään vaan sitä tuotetaan jatkuvasti. Terijokea ”uusinnetaan” tässä ajassa mm. kotiseutua käsittelevässä kirjoittelussa ja muistitiedossa – kuten myös rajantakaisessa Zelenogorskissa, jossa venäläiset luovat oman kotipaikkansa tuntu. Näitä ilmiöitä ja prosesseja kuvatessaan Lähteenmäki käyttää ilmaisua *historiallinen inversio*. Raja onkin tutkimuksessa sekä *silta* (kulttuuriteoreetikko Homi K. Bhabhaan viitaten) että tila ”in-between”, jotka tarjoavat rikkaan tilan ihmisille työstää itseään ja identiteettejään.

Lähteenmäki korostaa muistitiedon merkitystä tutkimukselleen (sekundaarina) lähdeaineistona, joksi luetellaan omakätiset kirjoitukset, haastattelujen ja kuulustelujen kautta tuotetut kertomukset sekä erilaiset muistelmat. Hän kirjoittaa: ”Lähtökohtaisesti tämän työn pääaineisto on kuitenkin primaari arkistoaineisto, jota painetut aikalaislähteet, muistitieto ja aikaisemmat teemaa sivuavat akateemiset tutkimukset ristiinvalaisivat ja täydentävät.” (s. 31) Lähteenmäki mainitsee myös oral history -tutkimuksen ja toteaa, että monet historiantutkijat ovat puolustaneet suullisen historian läh-

dearvoa. Käytännössä Lähteenmäki itsekin tekee tutkimustaan irrallaan oral history -liikkeen ajamasta ideologiasta, sillä liikkeen sisällä toimiville tutkijoille muistitieto on tutkimukselle arvokasta ja hedelmällistä aineistoa *sellaisenaan*.

Tutkimus rakentuu seitsemästä pääluvusta. Ensimmäiseksi Lähteenmäki perehdyttää lukijan sisällissotaa edeltäneisiin vuosiin rajaseudulla. Hän kuvaa onnistuneesti, miten Terijoella elettiin kahden tulen välissä, sillä Kuokkalan huvilaa keskuksenaan pitäneet bolševikit ja muut ”Suomen syöjät” saivat toimillaan Suomen oikeistopiirit hermostumaan. Rajamaan asukkaiden kannat sen sijaan paljastuvat muistitiedosta: Osa terijokelaisista suhtautui työväenliikkeen toimiin epäluuloisesti. Yhtäältä kansalaisaktiivisuus alkoi murtaa asenteita, ja terijokelaisiakin nähtiin kansalaiskokouksissa, mielenosoituksissa ja kansalaisreformien allekirjoittaneissa. Lähteenmäki toteaaakin, että aikaisemmin niin monikulttuurinen Terijoki oli muuttunut sisällissodan kynnyksellä toisenlaiseksi: ”Idän ja lännen välinen raja rakennettiin ihmisten mieliin uhkailulla, houkutuksilla, pelottelemalla, palkinnoilla ja demonisoidulla.” (s. 74)

Sisällissodan 1918 tapahtumiin Lähteenmäki paneutuu lähinnä punakaartin ja suojeluskunnan (eli voimisteluseuran) järjestäytymisen sekä sodan veristen jälkiseurauksen näkökulmasta. Erityisen maininnan ansaitsee Heikki Kaljusen toimintojen monipuolinen kuvaus. Punakenraalista syntynyt folklore on saanut valtavat mittasuhteet myöhemmässä historiankirjoituksessa, ja Lähteenmäki murtaa tätä myyttiä huolellisella kuvauksellaan.

Lähteenmäki selvittää tutkimuksessaan perusteellisesti, miten suuren muutoksen Terijoki kävi läpi sisällissodan jälkeisessä Suomessa. Monikulttuurisuudestaan tunnettu yhteisö muuttui suljetuksi raja-

alueeksi, jossa Etsivän keskuspoliisi suoritti valvontaa ja rajanylitysten tarkkailua. Rajamaan komendanttiviraston tehtävänä oli järjestyksen ylläpito ja valtakunnalle vaarallisten henkilöiden etsintä. Terijoen perustettiin heti sisällissodan jälkeen myös oma rajavartiopataljoona.

Lähteenmäki kuvaa kiinnostavalla tavalla myös, miten nouseva keskiluokka täytti Terijoella sen valtatyhjien, jonka venäläinen yläluokka ja sosiaalidemokratia sisällissodan jälkeensä jättivät. Heidän mantransa peruspilareina toimivat topeliaaniset arvot (uskonto ja isänmaa), heimoaate ja venäjänvastaisuus. Ideologisen suunnan näyttäjä toimi mm. valtiotieteilijä Y. O. Ruuth. Hänen kirjoituksiinsa menestyvän keskiluokan turva ja etu olivat menestyvä valtio, joka ylläpiti järjestystä, kuria, oikeutta ja työrauhaa.

Tavallisille terijokelaisille tämä kaikki oli äkkiseltään kuitenkin hie-man liikaa. Lähteenä käytetty muistitieto avaakin oven toisenlaisille tulkinnoille. Muistitieto kuvaa konkreettisesti, millaisiin vaikeuksiin rajojen sulkeutuminen johdatti tavalliset terijokelaiset: Työ pelloilla muuttui pelottavaksi, salakuljetus kukoisti ja epäluulo valvovia viranomaisia kohtaan lävisti koko yhteisön. Paikalliset myös kokivat eristyvänsä sekä Suomesta että Venäjältä. Muistelukerronnassa vihaa lietsosivat muut kuin terijokelaiset – molemmin puolin rajaa. Ylimoitettu ideologinen painotus ei sekään kaikkialla saanut jalansijaa.

1930-luvulla Terijoella puhalsivat jo uudet tuulet. Rajan sulkeutuminen köyhdytti paikkakunnan vilkkaan kulttuuri- ja rantaelämän vain väliaikaisesti, sillä tyhjiilleen jääneet, rappioromantikkaa huo-kuvat rantahuvilat houkuttelivat Terijoelle runsaan joukon suomalaisia taiteilijoita. Suomen Matkailijayhdistyksen vuosikirja (1925) luonnehtikin alueen kohonneen maailman tärkeimpien kulttuurirajojen joukkoon. Suomalaisten tai-

teilijoiden vanavedessä paikan tunnun aistivat myös matkailijat. Matkailulla olikin uskomaton eheyttävä vaikutus. Hilpeä ja iloinen elämänmeno palasi Terijoelle, ja rantatietä Terijoen keskikylältä Rajajoelle alettiin kutsua ”Suomen Rivieraksi”.

Lähteenmäki lopettaa tutkimuksensa toisen maailmansodan tapahtumiin Terijoella. Historiankirjoitusta leimaa tässä kohdassa hienoinen nostalgia, tutkijan henkilökohtaisestikin kokemaa historiallinen inversio. Karjala, sota ja evakkous näyttäytyvät niin muistitiedossa kuin Lähteenmäen kirjoittamassa kuvauksessa tragediana ja menetyksenä. ”Tätä menetyksen tuskaa ei ole lievittänyt eikä tapahtumien hyväksymistä edesauttanut toistettu epärealistinen kiiltokuva luovutetun Karjalan yhteiskunnallisesta tilasta.” (s. 433) Lähteenmäki tunnustaakin (s. 7), että hänelle kävi kuin Kannaksen lomalaisille: Terijoen idea oli niin vastustamaton, että se vei hänet mennessään. Tästä syystä Lähteenmäki haluaa-kin omistaa tutkimuksen kaikille terijokelaisille ja Terijoen puolustajille, mikä tutkijan osoittaman eleenä on ilman muuta kaunis ja pyyteetön.

– OUTI FINGERROOS

Karjalan historiasta kajahtaa

Karjala itärajan varjossa. Viipurin läänin historia VI. Toim. Yrjö Kaukiainen ja Jouko Nurmiainen. Karjalan Kirjapaino Oy, Lappeenranta, 2010. 572 s.

Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön ja Karjalan Kirjapaino Oy:n suurhanke, kuusiosainen Viipurin läänin historia, on Suomen tämän-

hetkisen historian tutkimuksen mittavin ja merkittävin hanke. Alueen sijainti Ruotsin / Suomen ja Venäjän / Neuvostoliiton rajalla ja rajan molemmin puolin keskiajalta nykyaikaan tekee sen historiasta ja historian tutkimisesta tavanomais- ta paikallishistoriallista tutkimusta laajemman, monitahoisemman ja rikkaamman, myös problematiikal- taan. Viipurin läänin historia on paitsi oman alueensa ja väestönsä monin tavoin myös siihen rajoit- tujen valtakuntien historiaa.

Läänin historian – niin väestöllisen, taloudellisen, kulttuurisen kuin ennen kaikkea poliittisen ja sotilaallisen – monimuotoisuus tuli hyvin esiin historiasarjan kahdessa ensimmäisessä jo ilmestyneessä osassa *Karjalan synty* (2003) ja *Viipurin läänin synty* (2004). Yhtä hyvin on tämä monitahoisuus ja se, että Viipurin läänin historia on elimellinen osa myös Suomen ja sen itäisen naapurin valtakunnallista historiaa, näkösilällä myös 2010 ilmestyneessä historiasarjan kuudennessa osassa *Karjala itärajan varjossa*. Oli paikallaan, että tämä nykypäiviin asti ulottuva viimeinen osa ehdettiin julkistamaan jo nyt, Suomen ja Venäjän moninaisen kanssakäymisen ajankohtaisuudenkin vuoksi.

Karjala itärajan varjossa sopisi periaatteessa koko historiasarjan tai minkä tahansa muunkin sen käsittelemän aikakauden otsikoksi. Parhaiten se sopii kuitenkin juuri tämän, Suomen itsenäistymisestä nykyaikaan ulottuvan osion nimeksi. Synkemmin kuin milloinkaan varjosti itäraja juuri tätä aikaa. Suomi omana valtionaan menetti yhden sykkivistä sydänalueistaan, leimallisimman osan Karjalaa, noin kolme neljäsosaa Viipurin läänistä Neuvostoliitolle. Toki sen koko väestö siirtyi Kanta-Suomeen ja säilyi Suomen elinvoimana.

Teoksen tutkija-kirjoittajista viisi kuudesta on onnistuneesti saatu lähes kokonaan Karjalan oman yliopiston, entisen Joensuun, nykyi-

sen Itä-Suomen yliopiston tutki-joista. Ja hyvin joukkoon on sopi-nut myös ”vierailuva tähti”, Maan-puolustuskorkeakoulun sotahistori-an professori Martti Turtola. Teki-jät ovat erinomaisesti onnistuneet kukin omissa vastuuosioissaan ja myös niveltämään ne elimellisesti toisiinsa niin, että koko teos muo-dostaa homogeenin ja tasapainoi-sen kokonaisuuden; yksityiskoh-tien ja ilmiöllisyyden suhde on säi-lynyt vakiona varsin hyvin läpi kir-jan. Teos on eri kirjoittajien osioi-den osalta tutkimuksellinen mutta kirjoitettu pitkälti ikään kuin sillä olisi vain yksi tekijä. Leipätekstejä täydentävät kiintoisasti spesialis-tien kirjoittamat paljon uutta anta-vat tietolaatikat. Siitä, että teok-sesta on syntynyt eheä kokonai-suus, lankeaa suuri ansio tietenkin myös toimittajille.

Teos jakautuu kronologisesti kolmeen osaan, jotka ovat nimel-tään Itsenäisen Suomen Viipurin lääni, Siirtoväki ja jäännöslääni itsenäisessä sodanjälkeisessä Suo-messa sekä Neuvostoliitolle luovu-tettu Karjala.

Jukka Partasen aloitusartikkelin ytimenä ovat itsenäisen Suomen uuden itärajan aiheuttamat ongel-mat, rajan vartiointin järjestämi-nen, kulun virallinen järjestäminen, pakolaiskysymys, merirajan ongel-mat kalastukselle Stalinin ajan tempuiliuineen, rajaloukkaukset ja vakoojien värväys, salakuljetus ja kommunistien etappitoiminta. Par-tanen osoittaa mm., miten salakul-jetuksesta tuli miltei pääelinkeino rajan sulkeuduttua. Salakuljetta-jien saamat sakot olivat mitättö-mät saatuihin voittoihin nähden. Partanen on käyttänyt lähteinään myös venäläisiä arkistoja.

Pekka Nevalainen on kirjoitta-nut erityisartikkelin monivaiheises-ta pakolaisten kulusta Kannaksella Venäjän levottomuuksien seurauk-sena. Tässä aiheessa Nevalainen on voinut tukeutua jo omiin aikai-sempiin tutkimuksiinsa ja on rakentanut omaperäisen, olennai-

seen painottuvan käsittelyn. Neva-laisen arvion mukaan Suomeen saapui vuoteen 1922 mennessä vähintään 44 000 pakolaista, sekä venäläisiä että itäkarjalaisia. Osa jatkoi matkaansa ulkomaille, osa – vuoteen 1929 mennessä noin 25 000 – palasi ajan rauhoituttua takaisin. Eniten pakolaisia jäi asu-maan Viipurin lääniin. Oma lukun-sa oli 1930-luvun loikkaariliikenne.

Viipurin lääniin 1920- ja 1930-lu-vun historian käsittelystä on pää-vastuun kantanut Tapio Hämynen, Raja-Karjalan historiakysymysten ekspertti. Väestönkehitys on run-koasia, jonka trendit Hämynen kä-sittelee havainnollisesti tekstiä liäl-la numerolastilla rasittamatta. Maaseudun korkea syntyvyys kas-vatti läänin väkilukua vielä huimas-ti, vaikka se alenikin jo tänä aika-na. Kuolleisuus oli tasainen. Kau-punkien väkilukua nostivat muut-toliike ja esikaupunkiliitokset. Ne kolminkertaistivat mm. Viipurin asukasluvun vuosina 1917–1939 yli 70 000 henkeen. Viipurin lääni oli myös lukuisia kasvavien teol-listien maaseututaajamien aluetta.

Elinkeinojen kehityksen osalta Hämynen nostaa hyvin esiin olen-naiset piirteet. Niitä oli läänin muuta maata nopeampi teollistu-minen, jonka kärjessä olivat Etelä-Karjala ja Kymenlaakso. Vuoksen valjastamisella sähköntuotantoon (Imatra, Rouhiala) oli valtakunnal-listakin merkitystä, mutta sen suo-jissa myös Vuoksenlaakso teollistui voimakkaasti. Hämynen käsittelee monipuolisesti myös maatalouden vahvaa edistystä. Pientilallisia pyrit-tiin erityistoimin sitomaan maahan ja raivaamaan peltoa uhanalaisella rajaseudulla. Monipuolinen teollis-tuminen aloitti jo ennen sotia vah-vasti elinkeinoelämän rakenne-muutoksen. Muu Suomi tuli kaukana perässä. Myös kaupan ja lii-keenteen kehityksessä Viipurin lääni kulki etukynnessä. Lääni sai muuta maata tiheimmän rautatieverkon, huippuna siinä Kannas. Talouselä-män ohella se nähtiin tärkeäksi

myös Suomen puolustamisen tar-peisiin.

Hämynen kirkkoa, uskontoa ja koululaitosta käsittelevässä osiossa tulee hyvin esiin läänin omaleimai-suus ja vahva kehitys mm. oppivel-lollisuuden toteuttamisessa ja op-pikoulujen perustamisessa. Yllättä-vää on venäjänkielisten koulujen ja koululaisten suuri määrä, noin puolet Laatokan pohjoispuolisissa kunnissa. Vasta 1935 muutettiin venäjänkielinen opetus suomen-kieliseksi.

Viipurin lääni oli monin osin Suomen edistyksellisimpiä alueita, kun se joutui sodan jälkoihin ja menetettiin. Aiheellinen onkin ky-symys, oliko se liiankin kukoistava ja herättikö se naapurissa saalis-tuksen himon. Tämä näköala käy perustellusti teoksesta esiin. Uusi rajahan työnnettiin ilman mitään strategisia perusteluja ulottumaan Vuoksenlaakson teollisuusalueelle Ensoon asti.

Martti Turtola on kiteyttänyt so-ta-ajan, sotien kulun ja evakoiden kohtalon vajaan viiteenkymme-neen sivuun. Aihepiiristä on kirjoi-tettu paljon, mutta asiansa suve-reenina osaajana Turtola on kirjoit-tanut itsenäisen, kiintoisia nyans-seja esiin nostavan tekstin, joka ei puuroudu yksityiskohtiin. Esittäjä-nä Turtola on sotahistorioitsijoi-demme huippua. Turtola nostaa ”ryöstösodan” mentaliteetin Stali-nin tavoitteissa vahvasti esiin. Mut-ta paha oli myös presidentti Rytin ”kompurointi” karjalaisen siirto-väen avustamisasioissa. Turtola on elävöittänyt käsittelyään onnistu-neesti suorilla otteilla sodan tapah-tuma-ajan puheista ja teksteistä. Esityksessä ei ole jälkeäkään jälki-viisauden synnistä, johon nuori tutkijapolvi on horjahdellut arvoi-dessaan sota-ajan ratkaisuja. Tur-tola painottaa oikein, miten pää-maja ja Mannerheim jo viimeistään maaliskuusta lähtien varoittivat suurhyökkäysten vaarasta ja puo-lustusasemien jatkuvan lujittami-sen tarpeesta.

Ainoaksi puutteenksi ensimmäisessä osiossa koen Viipurin ja koko läänin vilkkaan kulttuurielämän käsittelyn jäämisen kovin vähälle. Viipurin rakentaminen taidemu-seoineen, taidekokoelmineen ja -kouluineen, kirjastoineen, yhdis-tyksineen ym. olisi ollut kiinnostavaa luettavaa – niitähän on paljon muisteltu.

Kirjan toiseen, sodanjälkeistä aikaa käsittelevään osioon, on siirtoväkeä ja sen asettumista Kanta-Suomeen käsitellyt monipuolisesti Pekka Nevalainen. Yhä ihmetyttää vauraan kantaväestön, varsinkin ruotsinkielisten piirissä esiintynyt nuiva suhtautuminen evakkoja kohtaan. On selvää, että sijoittamisessa oli paljon sähläämistä ja epäonnistumisia, mutta silti Nevalainen saattaa päätyä arvioon, että supistunut Suomi hoiti siirtoväki-kysymyksen hyvin ja sopeutti tulijat yhteiskuntaan.

Viipurin läänistä jäljelle jääneen alueen, ”jäännösläänin” tutkimisesta muuttuneissa oloissa, on vastannut onnistuneesti Anu Koskivirta. Hänen kirjoittamansa neljä päälukua, yhteensä noin 150 sivua, perustuvat pääosin alkuperäiseen lähdeaineistoon. Vanhojen julkisoikeudellisten yhteisöjen evakuoimisesta hän käsittelee kirkkoa ja seurakuntia. Kirkon merkitys oli monin tavoin ratkaiseva väestön henkisessä ja hengellisessä huollossa vaihtelevissa vaiheissa sodan jaloissa ja lopulta sijoittumisessa uusille kotiseuduille. Myös seurakunnat siirtyivät siirtoväen mukana; siirtoseurakunnista ei haluttu hevän luopua, se tapahtui vasta vuonna 1949. Viipurin piispallisen perinnön sai hoitoonsa Mikkeli.

Ortodoksinen siirtoväki moninkertaisti ortodoksisväestön Suomessa. Suomen ortodoksinen kirkko joutui toteuttamaan mittavan jälleenrakennustyön: 14 uutta seurakuntaa perustettiin ja lähes 60 kirkkoa tai rukoushuonetta rakennettiin. Piispanistuin sijoitettiin Kuopioon.

Myös maallisella paikallishallinnolla, kunnilla ja lääneillä, oli suuret haasteensa sodan aikana ja sen jälkeen. Tämänkin prosessin osalta Koskivirta on tehnyt arvokasta perustutkimusta. Vanhoja kuntia hoitivat aluksi hoitokunnat, uusiin kuntiin oli kirjoitauduttava vuoden 1948 loppuun mennessä. Vanhojen perinnettä vaalittiin vielä mm. pitäjäsäätiöillä. Monimutkaisia ongelmia aiheutui uuden rajan pilkottua 11 kunnasta alueita Neuvostoliitolle. Mm. Imatran kauppalaperustettiin tällöin vuoden 1948 alussa Jääskestä ja Ruokolahden ja Joutsenon osista. Koskivirta on tutkinut hyvin niitä konkreettisia ongelmia, joita uuden rajan vedosta aiheutui paikallisella tasolla: maanteiden, rautateiden ja sähkölinjojen menetyksistä ja katkeiluista, laskuojien katkeamisista, tilanosien, metsien ja kalavesien menetyksistä, sodan sirpaleiden turmelamista tukkipuista ja ylipäättään leveän rajavyöhykkeen aiheuttamista vaikeuksista.

Kymenlaakson voimakkaasti jo 1930-luvulla teollistuneen alueen suhteellinen merkitys nousi nyt jäljelle jääneessä läänissä. Koskivirta on tutkinut sen väännön, jonka tuloksena syntyi Kymen lääni pääkaupunkinaan Kouvola. Uutta mielenkiintoista tietoa saadaan mm. siitä, miten valvontakomissio suurten aluekomissioiden toimin puuttui moninaisesti lääninhallituksen toimintaan. Uutta järjestyä ja vääntöä vaati myös uusi maakunnallinen organisoituminen, tuloksena Etelä-Karjalan Maakuntaliitto. Tässä yhteydessä ja monessa muussakin – mm. yliopistokysymyksessä – jouduttiin koettelemaan myös savolaisen ja karjalaisen heimoidentiteetin voimia ja rajoja. Koskivirta on tehnyt upean työn selvitellessään alueen monivaiheista kuntaliitosproblematiikkaa, jolla on mielenkiintoa valtakunnallisestikin, puuttuihan valtiovaltakin siihen pakkoliitoksin.

Yleistä mielenkiintoa on myös alueen elinkeino- ja talouselämän kehityksen tutkimisella, erityisesti sillä suurella rakennemuutoksella, joka kouraisi perinteistä teollisuutta Imatran seudulla ja Kymenlaaksossa. Fuusiot ja alasajot veivät Kymenlaaksosta kolmessa vuosikymmenessä teolliset työpaikat 11 000:sta 5 000:een. Neuvostokauppa ei aikanaan juuri hyödyttänyt tätä aluetta, joka oli Neuvostoliiton toimista eniten kärsinyt. Jo 1980-luvulta lähtien vilkastunut kauttakulkuliikenne uusine rajanylityspaikkoineen alkoi tuoda työtä. Kun naapurivaltio vaihtui Venäjäksi, liikenne, kauppa ja matkailu toivat enenevästi rahaa ja työpaikkoja Kaakkois-Suomeen. Tässä ei niinkään tuntunut entisen rajantakaisen Viipurin läänin vaan sen takaisen Pietarin metropolin ja Moskovankin vaikutus. Koskivirta päättää osuutensa erinomaiseen tutkimukselliseen katsaukseen 1990- ja 2000-luvun Venäjän ja Kaakkois-Suomen monitahoisesta kanssakäymisestä ja sen voittopuolisesti tuomista hyödyistä. – Ainoa toivomus, joka jäljelle jääneen Viipurin läänin kehityksen tutkimisesta jää, on se, että väestö- ja yhteiskuntakehitys jää melko niukaksi.

Hieno idea on ollut ottaa Viipurin läänin historiassa vastattavaksi myös kysymys, miten Viipurin läänin karjalaisella ydinalueella on menneet sen kuuluessa Neuvostoliittoon ja Venäjään. Kirja on antanut uutta tietoa ja ajateltavaa jo tähänkin asti, ja näin on varsinkin tästä eteenpäin. Edellytyksenä tämän aiheen tarkastelulle on ollut tietenkin se, että käytettävissä on ollut asiansa osaavia, lähteitä vainuavia, kielitaitoisia tutkijoita. Osio antaa mielenkiintoisen mahdollisuuden verrata eri valtioihin ja yhteiskuntajärjestelmiin lohkaistujen alueiden aluekehitystä.

Antti Laine on tutkinut neuvostovaltan tuloa Karjalaan yllätykseen tyhjän sellaiseen. Neuvostovalta piipahti siellä jo rauhan

1940–1941 aikana; alueelle tuli jo noin 20 000 perhettä. Muuta ei juuri ehditty sodan runtelemalla alueella tehdä kuin inventaarioita ja suunnitelmia. Jo nyt iloittiin alueen teollisuuden suuresta merkityksestä ”köyhälle” neuvostovaltiolle; Rouhialan käyttökunnossa luovutetun voimalaitoksen sähkövirta käännettiin toukokuussa 1940 Leningradiin lievittämään pahaa energiapulaa.

Jatkosodan jälkeen alueelle patisteltiin uutta väestöä maan eriosista mutta sitä tuli työvoiman tarpeeseen nähden hitaasti. Kolhooseja ja sovhooseja (valtiontiloja) saatiin perustetuksi elintarvikkeiden tarpeeseen nähden liian vähän. Asuttiin sitkeästi suomalaisten rakennuksissa, vaikka vanha kylärakenne ei soveltunut uuden sovhoosiajan rakenteisiin. Laineen mukaan neuvostovaltion maatalouspolitiikassa tapahtui jatkuvasti äkkimuutoksia, joten kehityksen selvittäminen on vaikeaa. Vielä 1950-luvun alussa maa oli puoliautio ja Viipuri puolityhjä.

Pekka Nevalainen on kirjoittanut kirjan päätteeksi kolme vahvaa tutkimuksellista lukua Hruštšovin ja Brežnevin ajan Karjalasta, sitten uudesta Venäjän ajasta ja lopulta Karjalan palautuskysymyksen vaiheista Suomessa. Kaikki luvut ovat tarkan lähdepohjaisia mutta tekstiä juoksetetaan luistavasti eteenpäin.

Nevalainen on hajanaisesta lähdeaineistosta kyennyt luomaan varsin tarkan ja eheänkin kuvan Karjalan maatalouden ja maaseudun sekä kaupunkien kehityksestä jo neuvostoaikana. Stalinin ajan lopulla ja vielä Hruštšovin aikana maaseudulla asukkaita suorastaan pakotettiin hajottamaan vanhat mukavat suomalaisajan talonsa ja muuttamaan niistä suuriin neuvostotilojen keskuksiin tai rakentamaan uusia taloja. Hruštšovin aikana vanhat kylät lopullisesti autioitettiin ja väestön oli muutettava taajamiin. Maaseudullekin alettiin rakentaa suuria kerrostalon ”jär-

käleitä”. Samalla maataloustuotanto keskittettiin yhä suuremmille valtioneitoille sovhooseille. Muutamat sovhoosit toimivat varsin hyvin mutta kokonaisuutena maatalous oli 1980-luvun lopulle tultaessa tehottomia, tuotantotavoitteisiin ei päästy. Maataloudessa päästiin Nevalaisen arvion mukaan tuskin edes Suomen 1930-luvun tuotantolukuihin; pellot saivat metsittyä, niistä ei ollut käytössä puoltakaan ja nautakarjaa oli vain neljännes. Nevalainen kirjoittaa: ”Tilanteessa näkyi luovutetun Karjalan luonne saalismaana, jonka oli varaa antaa rappeutua”.

Nevalainen analysoi tarkasti myös alueen teollisen kehityksen ja kaupunkien tilanteen neuvostoaikana ja osoittaa, että keskusvalta jätti alueen rajaseutuna pitkälti syrjäseuduksi ja kehittämättä. Ihmiset elivät lähinnä yksityispalstojensa varassa. ”Leipä ja vodka olivat halpoja”, välttämättä ei tarvinnut tehdä mitään. Neuvostoaikana työttömyyttä ei tunnettu, Venäjän aika toi sen tullessaan. Viipuri rapistui ja taantui; kun kaupungissa oli suomalaisajan päätyttyessä lähes 500 liikeyritystä, oli siellä 1970-luvun puolivälissä noin 70 kaupppaa.

Meillä on jo paljon tietoa ja omakohtaisia kokemuksia luovutetusta Karjalasta sen avauduttua Venäjän aikana, mutta Nevalaisen systemaattinen, tutkimuksellinen esitys sen oloista ja kehityksestä ja niiden taustoista on silti avartava löytöretki alueelle. Uskomattoman nopeasti Suomi ja suomalaiset avasivat monimuotoisen kanssakäymisen alueen kanssa. Samalla selvisi lopulta, kuinka huonolla ja huolestuttavalla kannalla alueen talous, yhteiskunta, luonto ja ympäristö olivat ja kuinka toivotonta oli naapurimaan ja nyt myös EU:nkaan avustuksella saada ratkaisevaa kohennusta aikaan. Selvästi oli näkyvissä, ettei alueen kukoistus ja hyvinvointi sinänsä ole kiinnostanut Venäjää vaan lähinnä se, miten valtakunta, keskusvalta,

voi siitä hyötyä kuten öljysatamien ja kaasuputkien tukikohtana. Kun vertaa oloja rajan molemmin puolin, tulee mieleen, eikä Karjalasta suomalaisena ja suomalaisten kehittämänä olisi mahtanut olla Venäjällekin lopulta suurempi ja monipuolisempi ilo ja hyöty kuin oman rappeutuneena takapihana.

Nevalainen päättää kirjan erinomaiseen kokoavaan ja mittavaan alkuperäismateriaaliin perustuvaan käsittelyyn Karjalan palautuskustelun vaiheista ja taustoista Suomessa. Sen perusteella voi vain sanoa, että suurvallaan jääräpäinen kiinnipito arvovallostaan ei kai lopulta hyödyttänyt sitä itseäänkään.

Karjala itärajan varjossa on yleis-tietoteos mutta se on samalla myös vahvaa, keskeisesti alkupe- räislähteisiin perustuva perustutkimusta. Siinä osoitetaan, miten Viipurin läänin Karjala kehittyi Suomen osana 1917–1939 yhdeksi Suomen edistysellisimmistä ja vahvimmista rinta-alueista, miten se joutui sodan runtelemaksi, miten Suomelle jääneestä osasta rakennettiin elimellinen ja elinvoimainen alue ja miten suurvallaan sodalla hankkimasta ”saalismaasta” tuli sen osana irrallinen ja rappeutuva syrjäinen takamaa.

Teos on keskeisesti Suomen historiaa mutta varsinkin sodan jälkeisen Viipurin läänin osalta myös Venäjän historiaa. Teos kannattaisi kääntää myös venäjäksi, ainakin valikoidusti.

— JOUKO VAHTOLA

Radioilmaisun historiaa

Pekka Gronow: Kahdeksas taide. Suomalaisen radioilmaisun historia 1923–1970. BTJ Finland 2010. 431 s.

Suomalaisen etnomusikologian ja äänitetutkimuksen pioneeri sekä

pitkäaikainen Yleisradion äänitearkistojen päällikkö Pekka Gronow on kirjoittanut maassamme ensimmäisen radion puheilmaisuksen historiikkiin. Gronow kertoo saatesanoissaan, että vaikka (yleis)radiotoiminnan historiaa onkin tutkittu, aiemmissa tutkimuksissa ei ole juurikaan käsitelty ohjelmien tekotapoja. Teos onkin syntynyt sivutuotteena Gronowin vetämästä pitkäaikaisesta projektista, jonka puitteissa digitointiin Yleisradion mittava ääniarkisto.

Tämä tausta selittää myös kaksi keskeisintä teoksen rajausta. Ensimmäinen radioilmaisuksen historia tarkoittaa tässä teoksessa nimenomaan yleisradioilmaisuksen historiaa, sillä tutkimus päättyi vuoteen 1970. Kaupalliset radiothot aloittivat toimintansa Suomessa vasta vuonna 1985, ellei huomioon oteta 1960-luvun alun ”merirosvoraudioita”. Toinen rajausta on musiikki-ohjelmien sulkeminen pois tarkastelusta, minkä vuoksi tutkimus käsittelee ainoastaan puheohjelmia.

Teoksen alussa Gronow käsittelee napakasti ja monipuolisesti suomalaisen ja erityisesti eurooppalaisen radiotoiminnan taustahistorian. Käsiteltäviä aiheita ovat muun muassa tekniikan kehitys sekä viestintäpolitiikka. Gronow asettaa nämä seikat myös laajempaan viitekehikseen eli osaksi yleisempiä poliittisia ja yhteiskunnallisia virtauksia. Esimerkiksi toisella maailmansodalla oli keskeinen merkitys suomalaisen radiotoiminnan kehitykselle. Omat lukunsa saavat myös Yleisradion vaiheet ja sen yrityskulttuurin muuttuminen ajan mittaan.

Teoksen varsinaisen pihvin muodostavat kaksi päälukua, joista toinen on omistettu esitelmille ja selostuksille ja toinen radioteatterille. Molempien osalta Gronow tarkastelee erikseen suomen- ja ruotsinkielisen toiminnan kehitystä, mikä nostaa esiin kiinnostavia seikkoja myös tämän päivän kielikeskustelun kannalta. Gronow peilaa

radioilmaisuksen, ”kahdeksannen taiteen”, suhdetta myös muihin taiteen lajeihin. Erityisen kiinnostavia ovat huomiot elokuvan ja radion yhtäläisyyksistä.

Puheohjelmien osalta Gronow piirtää yksityiskohtaisten ja havainnollistavien esimerkkien kautta selkeän kaaren paperinmakuisen puheilmaisuksen muuttumisesta henkilökohtaiseen läsnäoloon, joka loi kirjaimellisesti kuulokuvia koko kansalle ennen television 1960-luvulla alkanutta valtakautta. Puheilmaisuksen historia on myös henkilöhistoriaa, sillä Gronow kuvaa kehitystä keskeisten radiopersonallisuuksien ja -johtajien kautta. Selostajat muuttuivat ajan mittaan juontajiksi, ja selostukset radion ominaisimpia piirteitä hyödyntäviksi feature-ohjelmiksi. Sen sijaan radion alkuvaiheen reaaliaikainen ohjelmavirta teki paluun vasta kaupallisen radion myötä 1980- ja 1990-luvulla.

Kuunnelmien osalta Gronow kertoo yllättyneensä niiden määrästä, sillä arkistosta löytyi yli 10 000 kuunnelmaa. Kuunnelmien tekijöinä ovat toimineet miltei kaikki tunnetuimmat suomalaiset kirjailijat, ohjaajat ja näyttelijät. Ajan mittaan radioidusta teatterista tuli radioteatteria, jossa hyödynnettiin radion ilmaisumahdollisuuksia kuten äänen syvyysperspektiiviä, erilaisia tilavaikutelmia, äänitehosteita ja myöhemmin aikoina stereokuvaa. Eräänlainen teknisten mahdollisuuksien kokeilun huipentuma oli kvadrofoninen eli nelikanavainen kuunnelma ”Lentäjät” vuodelta 1984.

Teoksen loppuosaan sisältyvät asiasta kiinnostuneille hakemistot selostuksista ja muista puheohjelmista sekä radiokuunnelmista vuosilta 1938–1970. Tätä aikaisempia tallenteita ei pääsääntöisesti ole enää olemassa. Tutkimuksen käytökelpoisuutta lähdeveikoksi lisäävät erilaiset henkilö- ja asiahakemistot.

Gronow on pystynyt tiivistämään monitahoisien ilmiöiden loogiseen ja helppolukuiseseen muotoon, ja tekstistä käy ilmi kirjoittajan syvä perehtyneisyys ja kiintymys aiheeseensa. Hänen taustojan tunteuttamakin käy ilmi, että kirjoittaja tuntee Yleisradion historian ja erityisesti sen yrityskulttuurin kuin omat taskunsa.

Eläväiset ja mielenkiintoiset esimerkit houkuttelevat hakeutumaan Yleisradion Elävän arkiston pariin kuuntelemaan kirjassa mainittuja ohjelmia ja kuunnelmia, vaikka kyse onkin pitkälti kadonneesta (ääni)maailmasta. Ihannetilanteessa kirjan mukana olisi ollut hauska saada ainakin näytteistä koostuva äänitallenne. Teoksen arvoa lisää sen ydinaiheen, puheilmaisuksen asettaminen luontevasti erilaisiin viitekehiksyihin. Tämän vuoksi Gronowin kirjaa voi suositella lämpimästi niin taiteen, viestinnän, sosiologian kuin tekniikan harrastajille ja tutkijoille.

— JARI MUIKKU

Seuraavat viisikymmentä vuotta

History and Theory: The Next Fifty Years. Theme Issue 49. History and Theory. Studies in the Philosophy of History, vol 49 (2010:4). 166 s.

Historiateorian kansainvälinen pää-äänenkannattaja *History and Theory* -aikakauslehti täytti 2010 viisikymmentä vuotta. Juhlavuoden kunniaksi lehden 49. teemanumero on omistettu kysymyksille, joita lehteä perustettaessa ei tultu ajatelleeksi tai osattu lainkaan ennakoida. Lähtökohdan valinnassa

on siis hiukan itsekriittisyyttä. Ennalta arvattavasti ainakin kaksi teemanumeron *The Next Fifty Years* artikkelia käsittelee narratiivisuutta, onhan se ollut lehden puolivuosittaisen taipaleen kesto-suosikki, ja narratiivisuusteoreetikot muodostavat edelleen ainakin puolet lehden toimitusneuvoston ”honöörikäköristä”.

Ann Rigney pohtii, miten narratiivisuuden käsite muuttuu, kun kirjamuotoisen historian sijasta pohditaan interaktiivisten mediatyyppien käyttöä. Virkistävää liikkeelle ei lähdetäkään Hayden Whiten vuonna 1973 julkaisemasta *Metahistory*-teoksesta, vaan eräästä Arthur C. Dantonin esseestä *History and Theory* -lehdessä vuonna 1962. Toinen historiankirjoituksen poetiikkaan keskittyvä teksti on historian tutkija Carolyn J. Deanin artikkeli ”Minimalism and Victim Testimony”, jonka julkilausematon ennuste on yhdysvaltalaisen holokaustitutkimuksen jatkuva laajeneminen myös tulevaisuudessa. Mielenkiintoisen kontrastin Deanin esitykselle luo Aviezer Tuckerin murheellinen vuodatus historianfilosofisen tutkimuksen tukalasta asemasta. Koska huippuyliopistot (eivätkä juuri muutkaan) ole perustaneet aihepiiriin oppituoletta, ei alalle kannata erikoistua, koska ei ole työpaikkoja ja tulevaisuutta. Historiateoria jääkin vain satunnaisten harrastelijoiden (historiantutkijoiden itsensä?) yhtä satunnaisten vierailujen kentäksi. Tuckerin mukaan historiateoriassa ei ole viime aikoina ainakaan edistytty. Tätä virkistävää kriittistä arviota säestää hänen kehoituksensa palata historiallisen epistemologian peruskysymyksiin.

Carolyn J. Dean pohtii erityisesti Saul Friedländerin ja Jan Grossin tutkimusten kertomuskaavoja. He eivät selitä puhki käsittelemään

asioita ja häivyttävät analyttisen puolen tutkimuksestaan sen rakenteisiin (valintoihin). Silti kummankaan mielipiteet eivät jää piiloon, etenäkään Grossin. Dean ei hyväksy, että heidän suosimaansa minimalistista otetta kutsuttaisiin yksinkertaisesti vain ”hyper-empirismiksi”, vaan haluaisi mennä määrittelyssä syvemmälle. Tälle kriitikille on hyvä perusta, vaikka Dean ei sitä käytäkään, sillä positivismi on tietysti käytännössä mahdotonta. Kukaan ei voi poimia aineistostaan faktoja ilman näkökulmaa. Edes historian tutkijat eivät siihen kykene, vaikka väitettä usein viljellään naapuritieteiden metodologisissa pohdintoissa. Deanin tarkastelu voisi edetä pidemmälle, jos rinnastus- tai vertailukohteita haettaisiin myös *holocaust*-kirjallisuuden ulkopuolelta. Muuten on vaarana se, että tutkimuskohde ja sen narratiivisoinnin muoto samastetaan liian tiukasti ja ilman että menettelyä edes havaitaan.

Itse tarjoaisin täydennyksen ensimmäisenä esimerkkinä Walter Benjaminin *Das Passagen Werk* -käsikirjoituksen (1982) metodologisia suunnanvetoja. Benjamin olisi hyvä rinnastuskohde, koska hän pohti metodologiaa, jossa ”vain näytetään, mutta ei lisätä mitään”. Ann Rigney ja Carolyn J. Deanin lisäksi myös ranskalainen historiantutkija Noël Bonneuil pohtii historiantutkimuksen narratiivisuuskäsitysten rajallisuutta, vaikka otsikko ”The Mathematics of Time in History” tuntuksikin muuhun viittaavan. Hän päätyy esittämään menneisyyttä kronologisesti etenevän tarinan asemasta mahdollisten tarinoiden ”saaristoksi”. Matemaattisesti suuntautuneen väestöhistorioitsijan tausta antaa hänen käsitteelliseen arsenaaliinsa mielenkiintoisia

lisiä, joita viimeaikojen keskusteluista on puuttunut.

Erytisen kiinnostava itsekriittisyydessään on William H. Sewell Jr:n artikkeli talouselämän historian unohtamisesta yhdysvaltalaisessa historiantutkimuksessa viime vuosikymmeninä. Artikkelin jatkaa sitä kriittistä ja itsekriittistä ”kulttuurisen käänteen” (tai *New Cultural History* -suuntauksen) kuvausta, jonka Sewell aloitti teoksessaan *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (2005). Hänen lähtökohtansa on se tapa, jolla eräät ”uuden kulttuurihistorian” edustajat torjuivat taloudellisten ilmiöiden tutkimisen / huomioon ottamisen pelkkänä tuomittavana ja virheellisenä taloudellisena determinisminä. Yksityiskohtaisessa tarkastelussaan Sewell esittää tulevaisuudessa jatkamisen arvoisina teemoina institutionaalisen tarkastelun, kulutuksen historian tutkimuksen, globalisoinnin merkityksen, ympäristöhistorian etabloitumisen, taloudellisten kriisien analyysin ja makro-otteisen taloushistorian roolin. Sewell sanoo suoraan, että on (yhdysvaltalaiselle akateemiselle historiantutkimukselle) häpeällistä ylläpitää metodologista ohjenuoraa, jonka mukaan taloudellisten ilmiöiden tutkiminen on sortumista taloudelliseen determinismiin. Hän toivoo, että viimeistään syksyn 2008 pankkikriisi olisi herättänyt historiantutkimuksen kellokkaat dogmaattisesta uneksunnasta. Salakuljettamalla ”kulttuurisen käänteen” teoreettisen köyhyyden kritiikin taloushistorian laiminlyömisestä kertovaan artikkeliin William Sewell onnistuu tuomaan keskustelun ”kulttuurisen käänteen” kriittistä lopulta myös *History and Theory*-lehden palstoille.

– MATTI PELTONEN

Palkittuja

Historian Ystävien Liitto on palkinnut vuoden 2010 historiateokseksi filosofian tohtori, dosentti Teemu Keskisarjan tutkimuksen *Vihreän kullan kirous – G.A. Serlachiuksen elämä ja afäärit* (Siltala). Valittu teos on ”erittäin ansiokkaasti edistänyt historiallisen tietämyksen laajenemista ja syvenemistä suomalaisen yleisön keskuudessa”.

Teemu Keskisarja kirjoittaa mukaansa tempaavasti ja asiantuntevasti. Teollistuvan Suomen pienet ja suuret edistysaskeleet ja kapitalistiköyhän maan luottojärjestelyjen kiemurat tulevat lukijalle tutuiksi yksilön ja hänen ympäristönsä kautta. Serlachius, karjalainen köyhän virkamiehen poika hankki taitoja apteekin oppipoikana ja alkoi proviisoriksi päästyään luoda apteekin ympärille tuotannonhaaroja. Hän ”löysi” puun paperin materiaaliksi ja kehitti Mäntän tehdasyhdyskunnan.

Keskisarjan kuva yksinäistyvästä patruunasta on äärirealistinen, aikansa nopeasti kehittyvän porvariston ongelmia ja ihmistä ymmärtävä. Serlachius ei kerskaillut lukeisuudella vaan luokitteli itsensä ”huonoksi ihmiseksi”. Suomalaisuuden kasvu, kaupan kansainvälistyminen ja taiteen tukeminen ovat tämän elämäkerran elimellisiä osia. Kaiken kaikkiaan teos on omiaan populaarilla tavalla edistä-

mään ja syventämään historian tuntemusta.

Kunniainnointi myönnettiin neljälle teokselle: Markku Kuisma, *Sodasta syntynyt. Itsenäisen Suomen synty Sarajevon laukauksista Tarton rauhaan 1914–1920* (WSOY); Marko Paavilainen, *Aina valmiina. Partiolaikkeen Suomessa 1910–2010* (SKS); Esko Pakkanen ja Matti Leikola, *Metsää, puuta ja kovaa työtä. Suomen metsien käytön historiaa* (Metsäkustannus); Pekka Visuri, *Idän ja lännen välissä – puolustuspolitiikka presidentti Kekkonen kaudella* (Fenix).

Palkintolautakuntaan kuuluivat puheenjohtajana prof. Ohto Manninen sekä jäseninä lehtori Markku Liuskari ja fil.maist. Veikko Löyttyniemi.

P. E. Svinhufvudin Muistosäätiön vuoden 2010 kirjallisuuspalkinto on myönnetty Teemu Keskisarjalle *Vihreän kullan kirous – G. A. Serlachiuksen elämä ja afäärit* (Siltala).

Tutkijoiden ääni ja sähköiset aineistot

Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) on käynnistänyt vuoden 2011 alussa hankkeen *Tutkijoiden ääni ja sähköiset aineistot*, joka

selvittää tutkimuksen näkökulmasta muistiorganisaatioiden digitointihankkeita ja sähköisten aineistojen käyttöä. SLS:n hanke keskittyy sähköisten aineistojen merkitykseen tutkijayhteisölle ja arvioi niin digitointiprosesseja kuin muistiorganisaatioiden ja tutkijayhteisön suhdettakin. Hankkeen näkökulma on humanistisessa tutkimuksessa ja kohteena ovat arkistointiinstituutioiden ja erityisesti yksityisten keskusarkistojen digitointihankkeet, mutta myös muut muistiorganisaatiot ja tutkijayhteisöt otetaan selvityksessä huomioon.

Tutkijoiden ääni ja sähköiset aineistot -hanke tulee tekemään keväällä 2011 aikana erilliset kyselyt tutkijayhteisöille ja muistiorganisaatioille, joiden avulla kartoitetaan tuloksia, tarpeita ja toiveita sekä pohditaan yhteistyön kehittämistä. SLS toteuttaa hankkeen Turun yliopiston Suomen historian oppiaineen kanssa. Lisätietoja antavat arkistonhoitaja Mikael Korhonen (SLS), mikael.korhonen@sls.fi ja projektin vetäjä Outi Hupaniitty (SLS), outi.hupaniitty@sls.fi.

Kirjoittajat

Ulla Aatsinki on tamperelainen filosofian tohtori, post doc -tutkija.

Laura Ekholm on Helsingin yliopiston politiikan ja talouden tutkimuksen laitoksen tohtoriopiske-

laja talous- ja sosiaalhistorian oppiaineessa.

Outi Fingerroos on Jyväskylän yliopiston etnologian dosentti.

Anssi Halmesvirta on Jyväskylän yliopiston aatehistorian dosentti ja yleisen historian yliassistentti.

Mikko Huhtamies on Helsingin yliopiston Pohjoismaiden historian dosentti.

Antti Häkkinen on akatemiatutkija Helsingin yliopiston yhteiskuntahistorian osastossa.

Sini Kangas on Euroopan historian tutkijatohtori Helsingin yliopiston filosofian, historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitoksessa.

Petri Karonen on Jyväskylän yliopiston Suomen historian professori.

Maiju Lehmijoki-Gardner on Helsingin yliopiston kirkkohistorian dosentti ja vieraileva teologian professori Loyola University Marylandissa (Baltimore).

Antti Lepistö on filosofian maisteri ja jatko-opiskelija Helsingin yliopiston filosofian, historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitoksessa (pääaine yleinen historia).

Antti Malinen on tohtorikoulutettava Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksessa.

Jari Muikku on filosofian tohtori ja konsultti, Digital Media Finland.

Simo Muir on Helsingin yliopiston juutalaisen kulttuurin tutkimuksen dosentti.

Christer Nordlund on Uumajan yliopiston aatehistorian professori.

Matti Peltonen on Helsingin yliopiston sosiaalhistorian professori.

Katja Ritari on tutkijatohtori Helsingin yliopiston maailman kulttuurien laitoksessa uskontotieteen oppiaineessa.

Elina Räsänen on filosofian tohtori ja yliopistonlehtori (mvs.) Helsingin yliopiston taidehistorian oppiaineessa.

Päivi Salmesvuori on Suomen akatemian tutkijatohtori.

Ville Salminen on oululainen filosofian maisteri. Hän valmistelee väitöskirjaa psykokirurgian historiasta Suomessa.

Oula Silvennoinen on tutkijatohtori Helsingin yliopiston maailman kulttuurien laitoksessa.

Sami Suodenjoki on filosofian tohtori ja toimii tutkijana Tampereen yliopiston historian oppiaineessa.

Jouko Vahtola on Oulun yliopiston Suomen historian professori.

Vesa Vares on poliittisen historian yliassistentti Turun yliopiston politiikan tutkimuksen laitoksessa sekä Turun, Tampereen ja Jyväskylän yliopistojen dosentti.

Sivupeili

Arto Hakola on toimittanut Vuorimiesyhdistys ry:n ja Outokummun Kaivosmuseon julkaiseman teoksen *Kaivostyön historia* (2009).¹ Kirjassa on kuvattu kaivoksilla tapahtuneita kaivos- ja rikastustyön muutoksia 1900-luvun alusta tähän päivään. Tekijä on haastatellut 120 kaivosteollisuuden vaikuttajaa.

Teoksen 650 valokuvassa ja piirroksessa saa hyvän läpileik-

kauksen kaivostyön eri vaiheista ja menetelmistä. Dokumenttikuvien ja piirrosten ohella teoksessa on kaivostyön turvallisuutta hyvin kuvaavia julisteita. Niissä tulevat esiin todenmukaiset vaarat. Kaivosmiehiä varotetaan poraamasta panostettuun reikään tai tarttumasta liikkuvaan vaijeriin. Suurin osa valokuvista on Outokummun kaivosmuuseosta.

Teos on kunnianosoitus kaivostoiminnassa toimineille henkilöille, joita Outokumpu Oy kutsuu kunniakaivosmiehiksi. Kirja tuo esiin tärkeän vaiheen Suomen kehityksessä teknologian osajaksi.

1. Arto Hakola (2019) *Kaivostyön historia*. Outokummun Kaivosmuuseo, 367 s.

Veikko Kallio

Notes on the contents

What was the status of Darwinism in the social thought and values of the Finnish intelligentsia at the end of the Cold War? In his article, *Darwinismi suomalaisessa yhteiskunnallisessa ajattelussa 1970- ja 1980-luvulla* ("Darwinism in the Finnish social thought in the 1970s and 1980s"), Antti Lepistö analyses debates about human ethology and sociobiology in the 1970s and 1980s and argues that Darwinism affected Finnish social thought first and foremost in the guise of "biological pacifism". However, more common was, in the 1970s in particular, the left-oriented criticism of "biological determinism" which played down the significance of biological evolution research in human sciences or even disavowed it altogether.

A little less than one-fifth (16%) of Jewish surnames were changed in 1933–1944. Laura Ekholm and Simon Muir discuss the connection of the name changes to anti-Semitism, study them as a part of the process of changing surnames to Finnish ones and open new perspectives on the Zionist-nationalist aims linked with the new names (*Isänmaasuhteen rakentaminen "kansallisten" nimien avulla. Helsingin juutalaisessa seurakunnassa*

tehdyt sukunimien vaihdot 1933–1944 ("Building a fatherland relation with the help of "national" names. Name changes in the Jewish Community of Helsinki 1933–1944). The names reveal two levels: On the one hand, the motives of individual families to change their surname, and on the other, the political and ideological visions related to the objectives of Zionism. Both share the eagerness to gain distance from Jewishness as a politically marginal, "foreign element" in society, as it was expressed at the time.

Ville Salminen discusses lobotomies in his article *Lobotomia psykiatrisena hoitomuotona Suomessa* ("Lobotomy as a form of psychiatric treatment in Finland"). Nowadays the procedure is notorious, but in its day it was considered to be one of the most promising methods of psychiatric treatment. There was widespread interest in the operation all over the world. In Finland, the use of lobotomies started in 1946, after which it was used in Finnish psychiatry for over twenty years.

Antti Malinen's article, *Korsuista kodittomuuteen. Rintamasotilaat asunnonhakijoina sodanjälkeisessä Helsingissä* ("From the dugouts to homelessness. Front-line soldiers as apartment-seekers in post-war Helsinki") discusses the return home after WWII of soldiers who had served on the front. Helsinki was plunged into a severe housing

crisis at the end of 1944. Soldiers returning from the front with families and limited needs were the largest group needing housing. Even though the mandate of authorities was expanded and the use of apartments was made more efficient, hundreds of families of reservists had to struggle under difficult circumstances. As the waiting periods for help were prolonged, the fairness of the authorities' activities was questioned. Front-line soldiers and their families felt that public authorities had broken their promise of reciprocity: the responsibility shouldered during the war did not ensure them a favour in return – the right for decent housing.

As a result of acts of terror and widespread war, such multitudes of people migrated in Central and Eastern Europe that a similar movement had not been experienced since the mass human migration of the early Middle Ages. In addition to the general movement of population, Anssi Halmesvirta discusses in his review *Itäisen Keski-Euroopan etninen järjestely toisen maailmansodan jälkeen* ("The ethnic reorganisation of Eastern Central Europe after World War II) specifically the transfer of Hungarian Germans and policies related to it by the Allied Commission and Hungarian authorities.

(Translation AAC GLOBAL Oy)

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA VUODEKSI 2011

Historiallinen Aikakauskirja ilmestyy neljä kertaa vuodessa, ja siinä käsitellään laajasti ajankohtaisia kysymyksiä uusimman tutkimuksen valossa. Aikakauskirjassa on sekä teemakokonaisuuksia että tärkeitä yksittäisiä artikkeleita ja kirja-arvosteluja. Kirjoittajat ovat alansa parhaita asiantuntijoita.

Nyt on aika tilata vuoden 2011 vuosikerta. Vuosikerta maksaa 40 euroa, jolla pääset myös Historian Ystävain Liiton jäseneksi. Korkeakouluopiskelijoille vuosikerta maksaa vain 27 euroa. Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä saat lehden 28 eurolla (+ seuran jäsenmaksu).

- Liityn Historian Ystävain Liittoon (40 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Liityn Historian Ystävain Liittoon, olen korkeakouluopiskelija (27 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Tilaan lehden Suomen Historiallisen Seuran jäsenetuna (28 euroa ja seuran jäsenmaksu)

Nimi . . . . .

Lähiosoite . . . . .

Postitoimipaikka . . . . .

Lipuke lähetetään kirjekuoressa osoitteella:
Historiallinen Aikakauskirja/Jaakko Pöyhönen
Heureka
PL 166
01301 Vantaa

Tilauksen voi tehdä myös:
pro.tsv.fi/haik/
fax 09-8734 142 (Pöyhönen)
puh. 09-8579 218 (Pöyhönen)

Lähetäjä maksaa normaalin kirjemaksun.

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

Tilaukset, osoitteenmuutokset ja jakelu- yms. muistutukset on yksinkertaisinta tehdä:

- **postittamalla palvelulipuke**
- **soittamalla taloudenhoitaja Jaakko Pöyhöselle puh. 09-8579 218**
- **telefaksilla Pöyhöselle nro 09-8734 142**
- **sähköpostilla jaakko.poyhonen@heureka.fi tai pro.tsv.fi/haik/**

Osoitteenmuutoksen voi tehdä myös lähettämällä postin ilmaisen osoitteenmuutuskortin lehden taloudenhoitajalle Jaakko Pöyhöselle, jonka osoite on palvelulipukkeessa sekä edempänä.

Taloudenhoitaja: Jaakko Pöyhönen, Heureka, PL 166, 01301 Vantaa, puh. 09-857 9218, telefax 09-8734 142, sähköposti jaakko.poyhonen@heureka.fi

Toimitussihteeri: Veikko Kallio, Saunalahdenkatu 18 A 25, 02330 Espoo, 050-5211 540, veikko.kallio@kuvitus-tekstipalvelu.net
Käsikirjoitukset pyydetään lähettämään sähköpostin liitteenä (word) Veikko Kalliolle. Julkaistavaksi hyväksytyt aineistot julkaistaan painettuna Historiallisessa Aikakauskirjassa sillä edellytyksellä, että se saadaan korvauksetta julkaista alkuperäisessä muodossa myös lehden digitaalisessa tietokannassa.

Tilaaminen: Lehteä on tilattu ensisijaisesti Historian Ystävien Liiton tai Suomen Historiallisen Seuran jäsenetuna.

Tilauksen voi tehdä myös kirjakaupan, postin tms. kautta.

Hinnat 2010: Historian Ystävien Liiton jäsenmaksu on 40 €, korkeakouluopiskelijoilta 27 €, yhteisöiltä 50 €.

Maksuihin sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Tilaushinta Suomen Historiallisen Seuran jäseniltä on 28 €.

Vuosikertatilaus kirjakaupassa yms. 45 €. Em. tilausmaksut peritään erikseen alkuvuodesta. Irtonumeron hinta 14 €.

Pankkiyhteys: Sampo, tilinro 800017-75048. Jäljellä olevia lehden vanhoja numeroita on helpoimmin saatavilla Tiedekirjan myymälästä Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, avoinna ma-pe klo 10–16, puh. 09-635 177. Vanhoja lehden numeroita voi tilata myös muiden kirjakauppojen välityksellä. Vanhojen numeroiden hinnat kappaleelta: vuoteen 1994 asti 4 €, vuodesta 1995–2005 8 €.

Painatus: Vammalan Kirjapaino Oy, Harjukatu 8, 38200 Sastamala.

Historian Ystävien Liitto

Puheenjohtaja: suurlähettiläs *Heikki Tälvitie*

Sihteeri ja rahastonhoitaja: *Julia Burman*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 ja to 10–12

Pankkiyhteys: Nordea nro 157230-363119.

Liiton keskeinen tehtävä on tukea Historiallisen Aikakauskirjan julkaisemista. Liitto edistää muutoinkin historian harrastusta ja tutkimista mm. järjestämällä tilaisuuksia ja kursseja sekä tutustumismatkoja. Liitto on myös palkinnut ansiokkaita historiateoksia sekä ylioppilaskirjoitusten reaaliokoeen vastaajia.

Jäsenmaksu on 40 €, opiskelijoilta 27 € vuodessa.

Maksuun sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Jäseneksi ilmoittaudutaan Historiallisen Aikakauskirjan taloudenhoitajan kautta postittamalla vierieisellä sivulla olevan palvelulipukkeen tai puhelimitse tai sähköpostitse (numerot yllä). Jäseneksi voi liittyä myös maksamalla jäsenmaksun liiton pankkitilille, viestiksi on tällöin merkittävät riittävät nimi- ja osoitetiedot sekä maininta jäsenmaksusta.

Liiton julkaisusarjoja ovat Historian Aitta ja Historiallinen Kirjasto, joissa kummassakin on ilmestynyt parikymmentä teosta vuodesta 1929 alkaen. Liiton julkaisuja myy Tiedekirja, osoite ja puh. nro yllä.

Suomen Historiallinen Seura

Puheenjohtaja: professori *Markku Peltonen*

Varapuheenjohtaja: professori *Petri Karonen*

Toiminnanjohtaja: fil.maist. *Julia Burman*, varmimmin tavoitettavissa Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, shs@histseura.fi ke 16–17 ja to 10–12

Seuran vuosijäsenet (jäsenmaksu 28, opiskelijat 18 €) saavat ilmaiseksi yhden Historiallisen Arkiston numeron vuodessa ja he voivat jäsenalennuseduin, jotka koskevat myös Historian Ystävien Liiton, Historiallisen Yhdistyksen, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Suomen Sotahistoriallisen Seuran, Suomen Sukututkimusseuran, Svenska Litteratursällskapetin, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuran ja Taidehistorian Seuran jäseniä, ostaa Seuran kaikkia julkaisuja Tiedekirjasta, Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, ma–pe 10.00–16.30, p. 09/635 177, telefax 09/635 017. Muuten Seuran julkaisuja välittävät Akateeminen kirjakauppa, Suomalainen Kirjakauppa, Yliopistokirjakauppa, Kirjavälitys sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjatalo (Mariankatu 3, 00170 Helsinki, www.finlit.fi). Seuran jäseneksi voivat liittyä kaikki historiasta kiinnostuneet.

**KORVAUSPALVELUA,
JOKA SUJUU
NIIN KUIN PITÄÄKIN.**

if.fi

010 19 19 19

Ole huoletta. Me autamme.